

STUDIA
Debreceni Teológiai
Tanulmányok

*A Debreceni Református Hittudományi Egyetem
teológiai szakfolyóirata*

STUDIA Debreceni Teológiai Tanulmányok

*A Debreceni Református Hittudományi Egyetem
teológiai szakfolyóirata*

2024/1.

*Theological Journal of the
Debrecen Reformed Theological University*

*Theologische Zeitschrift der
Reformierten Theologischen Universität Debrecen*

Főszerkesztő és felelős kiadó/Editor-in-Chief:
Baráth Béla Levente rektor

Felelős szerkesztő/Managing Editor:
Kovács Krisztián

Kiadja a Debreceni Református Hittudományi Egyetem
4044 Debrecen, Kálvin tér 16.

ISSN 2415-9735

Szerkesztőbizottság/Editorial Board:
Kis Klára, Kustár Zoltán, Ittész Gábor, Kovács Ábrahám, Ledan-Muntean István

Olvasószerkesztő/Copy Editor:
Bálint Ágnes

Szerkesztőség címe/Editorial Office:
H-4044 Debrecen, Kálvin tér 16.
Tel.: +36-52/516-820 • Fax: +36-52/516-822
E-mail: rektori@drhe.hu • Web: <http://www.drhe.hu>

Olvasói észrevételek/Readers' reflections:
kovacs.krisztian@drhe.hu

Technikai szerkesztés:
M. Szabó Monika

Készítette:
Kapitális Kft.

Felelős vezető:
Kapusi József

TARTALOM

LECTORI SALUTEM!

KOVÁCS KRISZTIÁN 7

TANULMÁNYOK

- HODOSSI SÁNDOR – Alkalmazkodás a változó viszonyokhoz.
A Felsőöri Református Ifjúsági Olvasókör története 9
- MAGYAR BALÁZS DÁVID – Dr. Kovács Sándor jogászprofesszor debreceni éveit: társadalom-
és helytörténeti adalékok a jogtanár életéhez a most előkerült családi feljegyzések alapján 18
- NAGY GÁBOR – Kölcsönhatások. Isten és ember, ember és világ,
világ és Isten kapcsolatának újragondolása az ószövetségi kinyilatkoztatás alapján 36

DOKTORANDUSZOK KUTATÁSAI

- PACZÁRI-PONGOR MELINDA – Az ökoetika ószövetségi alapja 41
- DEBRECZENI ÁKOS JÓZSEF – A feltámadásképp a kései görög kultuszokban 60
- BEKE BORÓKA – A korakeresztyén gyülekezetek kapcsolati hálójára 75

RECENZÍÓK

- KOVÁCS ÁBRAHÁM – Gonda László: Németh Géza szolgálata. Misszió kereten kívül 94
- KÓKAI-NAGY VIKTOR – Andrei Pleșu: Jézus példázatai – Az elmesélt igazság 99
- DEBRECZENI ÁKOS JÓZSEF – Ledán M. István: Adakozás a Korinthusi levelekben 103
- KOI ÁGNES – Wolfgang Huber: Dietrich Bonhoeffer – A szabadság felé vezető úton – Portré 105
- BALÁZS GERGŐ – Maciej Zieba: Gond hátán gond – Katolikusnak lenni a sodródó Európában 110

SZERZŐK 113

CONTENTS

LECTORI SALUTEM!

KRISZTIÁN KOVÁCS 7

STUDIES

- SÁNDOR HODOSSI – Adapting to Changing Circumstances:
The History of the Reformed Protestant Youth Reading Group in Oberwart, Austria 9
- BALÁZS DÁVID MAGYAR – The Legacy of Prof. Sándor Kovács, J. D. in Debrecen:
A Social and Local Historical Contribution to His Biography on the Basis
of Newly Discovered Family Memoirs 18
- GÁBOR NAGY – Interactions: Rethinking the Relationships between God and Human Beings,
Human Beings and the World, and the World and God on the Basis of the Core Revelation
of the Old Testament 36

PHD STUDENT RESEARCHERS

- MELINDA PACZÁRI PONGOR – Old Testament Foundations of Ecoethics 41
- ÁKOS JÓZSEF DEBRECZENI – The Resurrection in Late Antique Greek Cults 60
- BEKE BORÓKA – Networks of Contacts in Early Christianity 75

REVIEWS

- ÁBRAHÁM KOVÁCS – László Gonda: Németh Géza szolgálata. Misszió kereten kívül
[‘The Ministry of Géza Németh: Mission outside the Box’] 94
- VIKTOR KÓKAI-NAGY – Andrei Pleșu: Jézus példázatai – Az elmesélt igazság
[‘The Parables of Jesus: Truth as Story’] 99
- ÁKOS JÓZSEF DEBRECZENI – István Ledán M.: Adakozás a Korinthusi levelekben
[‘Almsgiving in Paul’s Letters to the Corinthians’] 103
- ÁGNES KOI – Wolfgang Huber: Dietrich Bonhoeffer – A szabadság felé vezető úton – Portré
[‘Dietrich Bonhoeffer: On the Road to Freedom: A Portrait’] 105
- GERGŐ BALÁZS – Maciej Zieba: Gond hátán gond – Katolikusnak lenni a sodródó Európában
[‘Trouble upon Trouble: Being a Catholic in a Europe Adrift’] 110

AUTHORS 113

LECTORI SALUTEM!

Az akadémiai tudományművelés számára nem lehet mellékes, hogy egyrészt milyen rezonanciát eredményez az adott tudományterület tágabb „felhasználási” szintjén, illetve hogy mennyiben biztosított a tudományos utánpótlás. Az első azért lényeges, mert ez bizonyítja, hogy az akadémiai tudományosság nem öncélú, s annak művelői sem csak és kizárólag az akadémiai világ és felsőoktatás felől kerülnek ki, hanem jelen esetben a közegyházban és az egyházi közoktatásban szolgálók közül. Ez mindenképpen biztató jele annak, hogy a teológiai és tudományos érdeklődés, még ha határozottan határterületen mozog is, nem szorítkozik kizárólag a teológiai képzésre. A második szempont, azaz az utánpótlás biztosítása pedig azért igen lényeges, mert pontosan ez a folyamat lehet a garancia arra nézve, hogy olyan, a teológiai tudomány iránt elkötelezett lelképásztorok és egyházi szolgálatot végzők kerülnek vissza a közegyház vérkeringésébe, akik számára természetes és egyértelmű lesz a közegyházi tapasztalatok és valóság tudományos teológiai reflexiója. Jóllehet ez minden lelképásztori szolgálat, különösen is az igehirdetés, kybernézis, pasztoráció és tanítás előfeltétele, de a minősített tudományos fokozat minden időben olyan többletet jelentett a közegyház és az egyházi gondolkodás számára, amely erőteljesebb hangsúlyt adott a teológiai tartalmak több szempontból való megszólatatásának.

A Studia ezen számát most ezeknek a szempontoknak a szellemében adjuk közre. Elsőként egyetemünk oktatója, *Hodossi Sándor* tanulmányában (Alkalmazkodás a változó viszonyokhoz – A Felsőöri Református Ifjúsági Olvasókör története) egy olyan kezdeményezésről olvashatunk érdekes történeti beszámolót, amelyben az egyházi közeg lett egy sajátos kulturális és nemzeti identitás formálójává, és olyan tevékenységeket keresett és talált, amelyek egyaránt alkalmasak voltak az egyházi közösség kötelekeinek erősítésére, valamint a nevezett nemzeti és kulturális értékek megőrzésére és továbbadására. Ezt követően az egyetemünkön doktori fokozatot szerzett *Magyar Balázs Dávid* (Dr. Kovács Sándor jogászprofesszor debreceni évei: társadalom- és helytörténeti adalékok a jogtanár életéhez a most előkerült családi feljegyzések alapján) írásában Dr. Kovács Sándor életét kívánja megvilágítani, aki az 1875-ben alapított Római Jogi Tanszék professzora volt. A tanulmány középpontjában Kovács Debrecenben végzett negyvenéves szolgálata áll. Ennek során a dolgozat nemcsak a debreceni jogi tanítás kezdeti éveit veszi górcső alá, hanem Dr. Kovács utódainak alig három hónapja megtalált kéziratának felhasználásával a professzor személyes és családi életét is bemutatja. *Nagy Gábor* lelképásztor (Kölcsönhatások. Isten és ember, ember és világ, világ és Isten kapcsolatának újragondolása az ószövetségi kinyilatkoztatás alapján) cikkében a köl-

csönösség elvével foglalkozik mint a teremtett világ alapvető elemével. Eszerint minden teremtmény szimbiozisban él egymással, más szóval a legkisebb pillanat is különböző mértékben befolyásolja az egészet. Meglátása szerint Isten is részese az eseményeknek és a kapcsolatoknak, sőt, így működik a teremtett világért. Ő tiszteletben tartja a kölcsönösség elvén alapuló kapcsolatokat, és amikor cselekszik, figyelembe veszi a teremtett világ rendjét és játékát.

Ezt követően az egyetemünk doktori képzésében részt vevő doktoranduszok tanulmányai következnek. *Paczári-Pongor Melinda* (Az ökoetika ószövetségi alapja) dolgozatában az ökoetika ószövetségi hátterét tárja fel átfogó módon. Kiindulási tézise szerint az ökoetika teológiai alapjai mélyen a Szentírásban gyökereznek, amely számos történeten, törvényen és tanításon keresztül ad útmutatást az embereknek a teremtett világ védelmére vonatkozó felelősségükről. Jóllehet a természetvédelem a modern korban vált központi kérdéssé, a Biblia, különösen az Ószövetség már évszázadokkal korábban megvilágította Isten akaratát e témában. *Debreczeni Ákos József* (A feltámadáskép a kései görög kultuszokban) cikkében a feltámadás toposzainak a görög kultuszokban való megjelenéseire fókuszál. Meglátása szerint Aszklépiosz, Dionüosz és Orfeusz kultusza a feltámadásról sokkal színesebb képet mutat, mint a többi, ebben az időszakban létező görög kultusz. A feltámadás lényeges eleme ezen istenségek mítoszainak. Számos példát mutat be, és idézi a vonatkozó újszövetségi párhuzamokat. *Beke Boróka* (A kora keresztény gyülekezetek kapcsolati hálójá) izgalmas témát dolgoz fel tanulmányában: a korai keresztény egyházak kapcsolati hálójának kialakulását és működését vizsgálja, különösen a hálózatelmélet szemszögéből. Elemzi a kereszténység terjedését az első három évszázadban, bemutatva, hogyan fejlődtek a kis zsidó szekták keresztény közösségekké, majd globális vallássá. A hálózatelmélet segít megérteni, hogyan alakultak és stabilizálódtak ezek a közösségek, és hogyan terjedtek a tanok a személyes kapcsolatokon keresztül. Hangsúlyozza továbbá a formális és informális kapcsolatok szerepét, valamint a keresztény gyülekezetek skálafüggetlen hálózati struktúráját, amely segítette őket a túlélésben és az alkalmazkodásban a kihívásokkal szemben.

A doktoranduszok kutatási témáiba való betekintést követően öt recenziót olvashatunk: Gonda László „Németh Géza szolgálata. Misszió kereten kívül” (Kovács Ábrahám); Andrei Pleșu: Jézus példázatai. Az elmesélt igazság (Kókai-Nagy Viktor); Ledán M. István „Adakozás a Korinthusi levelekben. Az Adakozással kapcsolatos igeszakaszok rövid magyarázata igehirdetéssel és bevezető tanulmánnyal” (Debreczeni Ákos József); Wolfgang Huber „Dietrich Bonhoeffer. A szabadság felé vezető úton. Portré” (Koi Ágnes); Maciej Zięba „Gond hátán gond. Katolikusnak lenni a sodródó Európában” (Balázs Gergő).

Illesse köszönet számunk szerzőit, s bízunk benne, hogy a megjelentetett írások valóban visszhangra találnak az akadémiai tudományművelés világában éppen úgy, mint a közegyházi diszkussziókban.

2024 szeptembere

Kovács Krisztián

TANULMÁNYOK

HODOSSI SÁNDOR

Alkalmazkodás a változó viszonyokhoz A Felsőőri Református Ifjúsági Olvasókör története*

ABSTRACT

ADAPTING TO CHANGING CIRCUMSTANCES: A HISTORY OF THE REFORMED PROTESTANT YOUTH READING GROUP IN FELSOŐR (OBERWART, AUSTRIA)
The town of Felsőőr (Oberwart) became part of Austria under the peace treaty that ended the First World War. By then, a Reformed Protestant youth reading group had been in existence there for more than 30 years. The history of the group provides a representative example of the ability of a community to adapt to ever-changing circumstances by renewing itself again and again. While maintaining its core values, it has constantly sought and found activities that were equally suited to strengthening the bonds of the church community as well as to preserving and passing on national and cultural values over the past 135 years.

A felsőőri az egyetlen magyar református olvasókör, amely 1889-es megalapítása óta folyamatosan működik. Története megmutatja, hogyan fejlődhetek volna a magyarországi protestáns olvasókörök, ha fennmaradhattak volna az 1949 után kezdődő, és több mint 40 esztendeig tartó kényszerű „Csipkerózsika-álm” idején is. A kör példáján keresztül az is megfigyelhető, hogy milyen funkcióváltásokon mentek keresztül az olvasókörök a 19. századi alapításuktól a 21. század harmadik évtizedéig. Izgalmas kérdés, hogy milyen erők tartják össze a közösséget akkor is, amikor a tevékenység centrumában már nem az olvasás áll. Milyen szerepet tölt be a közösség a gyülekezet és a település életében a megváltozott külső viszonyok között? Ezekre a kérdésekre kíván választ adni a tanulmány.

Az olvasókörök általános jellemzői

A magyarországi olvasóköri mozgalom történetének vannak részletesen feldolgozott, jól dokumentált részletei, és vannak olyan területek, amelyek eddig kívül maradtak a kutatók érdeklődésén. Jónéhány tanulmány vizsgálja például a dél-alföldi agrártársadalomban betöltött szerepüket az 1930-as években, többen foglalkoztak a mozgalom 1949-es betiltásának folyamatával, következményeivel, de az egyházi, felekezeti olvasókörök működésének feldolgozása mindezidáig várat magára. A terület feldolgozatlanságának több oka is lehet. Az egyházi kötődésű olvasókörökkel kapcsolatos magyarországi források nagy része elveszett 1948 után. Emellett az egyháztörténeszek többsége számára sem igazán izgalmas kutatási téma egy kulturális szervezet működése, amelynek a helyi gyülekezetekhez való kötődése áttételes. Az egyházi viszonyokat kevésbé ismerő kutatók többsége

* A tanulmány a DRHE kutatás-finanszírozási pályázatának támogatásával készült.

számára a felekezeti jellegből adódó szervezeti sajátosságok értelmezése jelenthet nehézséget. Ezen tényezők együttes hatása eredményezhette, hogy a politikai mozgalmakhoz köthető, pontosan körülhatárolható társadalmi bázissal rendelkező olvasókörökről lényegesen több tanulmány született, mint az egyházi kötődésű hasonló szervezetekről.

Az első olvasókörök a felvilágosodás korában szerveződtek Magyarországon. Közülük a leghíresebb az 1793-ban alapított Budai Olvasókör volt, melynek tagjai között ott voltak a jakobinus-mozgalom későbbi vezetői is. Ezért a Martinovics-féle összeesküvés felszámolását követően betiltották valamennyi olvasókört. Néhány évtizedes szünetet követően Széchenyi István munkássága nyomán szerveződtek a közösségi élet alapvető színtereiként működő társas egyletek a polgári kaszinó mintájára.¹ A pesti kaszinó megalapítása után csakhamar vidéken is megjelentek a kaszinók és olvasótársaságok.² Az olvasó és gazdakörök a reformkortól a kommunista hatalomátvételig, mintegy száz éven át komplex közművelődési, közösség-szervezői szerepet láttak el Magyarországon. Az olvasás népszerűsítése mellett gazdaság-szervező tevékenységet is folytattak, ismeretterjesztő előadásokat, tanfolyamokat szerveztek. Bálók, társas vacsorák, megemlékezések a közösség saját hagyományainak megteremtését és ápolását segítették. Az olvasókörök lehetőséget biztosítottak a személyes kapcsolatok erősítésére, a személyes és közösségi identitás erősítésére is. Műkedvelő színi előadások, dal- és táncestek, bálók és társas vacsorák egyaránt hozzátartoztak az olvasókörök tevékenységéhez.³ Ezekkel a tevékenységekkel a helyi társadalom meghatározó szereplőivé váltak.

Ráadásul az olvasóköri épületek sokféle helyi piacként is működtek a 20. század elején, elsősorban a kisebb településeken. Gyümölcs-, tojásátvételi helyként, tejgyűjtő állomásként vagy akár cipész vagy kovácsműhelyként. Városokban boltként vagy fodrászsüzletként való hasznosítására is volt példa az olvasóköri épületeknek.⁴ A helyi társadalom számára összekapcsolódott a szabad idő hasznos eltöltésének igénye a gazdasági hasznosság követelményével. Mindezt összefogta a normaközvetítő, mintaadó, identitást építő szerepük.

A protestáns olvasókörök jellegzetességei

„A mi volt a görögnek az aeropag, a rómainak a forum: az a modern kor emberének az olvasókör – a szellemi termékek piacza. (...) Pál apostol ott volt az aeropagon, Péter apostol a forumon, mai utódaiknak ott kell lenniük az olvasókörökben.”⁵

A piac metafora segít megérteni, miért övezte olyan nagy érdeklődés a mozgalmat a 20. század elejétől. Olyan rugalmasan alakítható keretet láthattak benne,

1 NEMES: Olvasókörök egykor és ma, 3–12.

2 Olvasótársaság alakult Kaposvárott pl. 1828-ban, Désen 1829-ben, Eszéken 1831-ben, Nyíregyházán és Szepesbélán 1832-ben.

3 SZÓRÓ: Olvasókörök, gazdakörök közösség-szervező szerepe a helyi társadalomban, 317–334.

4 I. m., 324.

5 LUKÁCSY: Protestáns olvasókörök szervezése, 130.

amelyet a helyi gyülekezetekben szerveződő csoportoknak kell megtöltenie a helyi adottságokhoz illeszkedő tartalommal. Az olvasókörökkel kapcsolatos egyházi vá-
rako- zások nemcsak Magyarországon, de világszerte jelentősek voltak. Egy 1904-ben
Amerikában írt tanulmány szerint: „Irodalom és vallás kéz a kézben lesznek a
dolgok új rendjének értelmezői és úttörői. (...) Az olvasókörök ... elterjesztik tag-
jaik között a valódi keresztény demokratikus szellemet.”⁶ Ez a reménység ugyan
nem vált valóra a következő évtizedekben, de az olvasóköri mozgalom a világ
több pontján gyakorolt jelentős hatást a helyi társadalom életére. Bár a mozgalom
nem az egyházból indult el, jelentős hatását gyorsan felismerve sokfelé kezde-
ményezték helyi csoportok szervezését a falvak, városok lelkészei, plébánosai is.
A politikai háttérű, elsősorban a munkásmozgalomhoz köthető csoportok mel-
lett a felekezetiileg sokszínű vidékeken „polgári”, a vallási szempontból homogén
területeken felekezeti olvasókörök is szerveződtek. Az indoklás minden esetben
hasonló volt: „A jó könyvek szelídítik a nép gondolkodását, nemesítik hajlamait,
móddokkal és eszközökkel ismertetik meg az étellel való küzdelemre.”⁷ Ehhez meg-
felelő szellemiségű, a befogadói igényekhez illeszkedő irodalomra volt szükség.
A megrendelendő kiadványok listájának összeállításához tehát nemcsak a művek,
hanem a befogadók alapos ismeretére is szükség volt. Ez lehetett a fő oka, hogy a
kiseb- b településeken magától értetődőnek tartották, hogy az olvasókörök elnöke
a gyülekezet lelkésze legyen. Az egyre növekvő olvasói igények kielégítését tűzte
ki céljául hazánkban a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, amely 1889 tavaszán
alakult. A társaság célja az volt, hogy „az evangéliumi protestáns tudományos és
népszerű valláserkölcsei irodalmat művelje és terjessze, s hogy az evangéliumi pro-
testáns egyházi életet irodalmi úton ápolja és fejlessze.”⁸ A kettős célkitűzés meg-
egyezett a felekezeti olvasókörök céljaival: egyrészt az olvasók, másrészt a gyüle-
kezetek építése az irodalom eszközeivel.

A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap részletes útmutatót közölt 1904-ben a protes-
táns olvasókörök szervezésének gyakorlati lépéseiről:

„Első teendőnk, hogy az eszmét a presbitériumban vessük föl, s az erkölcsök rom-
lására, az ifjúság nevelésének elhanyagolt állapotára, az eláradt ártalmas szóra-
kozássokra hivatkozással kedveltessük meg a protestáns olvasókör alapításának
eszméjét, melytől a bajok javulását reméljük.”⁹

A felekezeti jelleget nevükben is felvállaló olvasókörök kezdetektől hidat ké-
peztek a gyülekezetek és a település lakossága között. Lelki és egyben szellemi
központként működve segítették tagjaikat abban, hogy élményekben gazdag
szabadidős tevékenységeken keresztül a helyi egyházközséghez, plébániához kap-
csolódva növekedjenek hitben és ismeretben.¹⁰ A református olvasókörök a he-
lyi gyülekezethez kapcsolódva, de a helyi társadalom felé is nyitottan működtek.

6 SHEEDY: Our Clergy and the Reading Circle Movement, 345.

7 GÖDÖLLEI: Falusi olvasókörök, 753.

8 KISS: A parókhíalis könyvtárak és a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 788–790.

9 LUKÁCSY: Protestáns olvasókörök szervezése, 147.

10 SHEEDY: Our clergy and the Reading Circle Movement, 345.

Az egyes közösségek önállóságát hangsúlyozó „lokalitás-elv” a református teológia egyik meghatározó jellemzője.¹¹ A helyi kötődések, kulturális feladatvállalás miszteri jelentőséggel is bírt, hiszen a településre újonnan betelepülők gyakran az olvasókörökön keresztül tudtak kapcsolódni a gyülekezethez. Ilyen módon egy-egy református olvasókör az egyházközség „előszobájának” szerepét is betöltötte. Egy korabeli felmérés szerint 1922-ben 594 valamely egyházhoz kötődő olvasókör működött Magyarországon, amelyből a protestánsok száma 159 volt.¹² Az összes olvasókör nagyjából harmada tartozott valamely felekezet vonzáskörébe. Az 1930-as években mintegy 1800 különböző irányultságú olvasókör működött az országban, a teljes taglétszám megközelítette a 150 000 főt.¹³ Ezt az adatot alapul véve gyülekezethez kötődő olvasókörökbe nagyjából 50 000 fős tagság tartozhatott a mozgalom magyarországi fénykorában, amelyekbe összesen mintegy 16 000–17 000 olvasóval.

Olvasókörök Vas megyében

Az első Vas megyei „olvasókörrel” egy feljelentésből értesülhetünk. 1794 májusában Horváth Ignác kőszegi lakos feljelentést küldött Bécsbe, amely azt tartalmazta, hogy a városban titkos társaság tart rendszeres gyűléseket. A vádat Vajda Antal alispán vizsgálta ki, és megállapította, hogy egy értelmiségi kör tagjai vasárnaponként a piarista kolostorban „szabadszellelű újságokat” olvasnak.¹⁴ Néhány évtized szünet után a *Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban* c. kiadvány összesítése szerint 11 Vas megyei településen működött olvasókör. Felsőőrben 1869-ben alapították 62 taggal. A *Magyarország köz- és magánkönyvtárai* c. kötet ugyancsak az 1869-es alapításról tud. A településen azonban több olvasókör is működött a 19. század harmadik harmadában. A Polgári Olvasókör alapítása 1885. április 11-én, a Református Polgári Olvasóköré 1888. október 18-án volt.¹⁵ Ezek a kezdeményezések azonban nem bizonyultak életképesnek, hamar elhaltak. A Vas megyei olvasókörök könyvtárai közül egy 1885-ös kimutatás szerint a büki volt a legnagyobb (1080 könyv), míg a legkisebb a bobai (10 könyv). A felsőőri olvasókör könyvtára a nagyobbak közé tartozott 763 kötettel.¹⁶ A szépirodalom mellett elsősorban valláserkölcsi tanulságokat megfogalmazó egyházi ismeretterjesztő művek kerültek ezekbe a könyvtárakba, de előfordultak szaktudományos kiadványok is.

A felekezeti jelleget nevükben is felvállaló olvasókörök részben intézményekhez, főleg elemi iskolákhoz, részben személyekhez, tanítókhoz, lelkészekhez, plébánosokhoz kötődtek. A katolikus olvasókörök voltak a zártabbak, ezekben feltétel volt a felekezeti kötődés. A protestáns szervezetek megengedőbbek voltak ebben a tekintetben. A senyeházi református olvasókör tagja lehetett „*minden tisztességes*

11 NAGY: *Communitas et Ecclesia*, 335–355

12 HAJDÚ Géza: Vásárhelyi egyletek és könyvtárak 1827–1944, 194.

13 SZÓRÓ: Olvasókörök, gazdakörök közösségszervező szerepe a helyi társadalomban, 318.

14 BENDA: A magyar jakobinusok iratai II., 129.

15 Közli KUNTÁR: Olvasókörök és népkönyvtárak Vas megyében, 33.

16 KUNTÁR: i. m., 33.

magaviseletű honpolgár – valláskülönbség nélkül – ki az alapszabályok betartására magát kötelezi”.¹⁷ A kemenespálfi katolikus olvasókör ezzel szemben úgy definiálta magát, hogy az „*a katolikus polgárok állandó találkozási helye, hol minden tag megfelelő szellemi tápot talál*”.¹⁸

Református olvasókör Felsőőrben

Felsőőr kulturális életében a reformáció korától kezdve meghatározó szerepet játszott a református gyülekezet. A 19. század második felétől kezdve azonban jelentős mértékben megnövekedett a német nyelvű evangélikus és katolikus lakosság. Ezt jelzi az is, hogy éppen a református ifjúsági olvasókör alapításának évében, 1889-ben jelent meg először az *Oberwarter Sonntagzeitung*, a település első német nyelvű hetilapja. Ebben a helyzetben nem volt meglepő a felekezeti és nyelvi identitás megerősítésére való törekvés. Ez a törekvés hívhatta életre 1888-ban a Református Polgári Olvasókört. Ezzel a szervezettel kapcsolatban nem maradtak fenn iratok, az egy évvel később alapított ifjúsági olvasókör azonban 135 éve folyamatosan működik. Mi lehetett a különbség, amely miatt az ifjúsági olvasókör életképesnek bizonyult, míg a felnőtt elődje hamarosan megszűnt? Talán az együtt maradó fiatalok „beleöregedtek” a felnőtt szerepbe, és idővel ők vették át az olvasókörök valamennyi szerepét. Ezt a feltételezést erősíti az a fénykép, amely az olvasókör könyvtárában található, és amely a megkésvé, 1931-ben rendezett 40. évfordulóra emlékező csoportkép látható az alapítóról. A képen 23 korosodó férfi. A szakirodalom szerint az olvasókörök tagságát szinte kizárólag felnőtt férfiak alkották, a tagfelvétel alsó határa a nagykorúság lehetett. Az 1877. évi XX. törvény a gyámsági és törvényszéki ügyek rendezéséről a betöltött 24. életévben jelölte ki a nagykorúság határát. A nagykorúságot el nem érő fiatalok számára hozták létre az ifjúsági olvasóköröket.¹⁹ Ezek szerint az 1931-es fényképen látható alapítók a jubileumi ünnepségen legfeljebb hatvanhat évesek lehetek. Arról nincsen adat, hogy milyen létszámmal indult el az ifjúsági olvasókör, de a születéskor várható élettartam messze nem érte el ebben az időben a 60 évet még a magyarországi viszonylatban fejlettnek tekinthető Vas vármegyében sem.²⁰ Így joggal feltételezhető, hogy az 1889-es induláskor a taglétszám lényegesen magasabb lehetett.

A kör működésének első szakasza az 1889–1921 közötti időszakra tehető. Ebben a 32 évben a fejlődés iránya, a tevékenységi kör nagyjából megfelelt a kor többi protestáns olvasókörének tevékenységével. A nagy változás 1921-ben következett be, amikor Felsőőr Burgenland részeként Ausztriához került. Ezzel a korábban az Őrségi Egyházmegyéhez tartozó gyülekezet helyzete bizonytalanná vált. Kezdetben még nem volt egyértelmű, hogy az új keretek hogyan befolyásolják a későbbiekben a gyülekezet jogi helyzetét. A tanácstalanság nem csak a felsőőri reformátusokat

17 Uo.

18 Uo.

19 Szórád: Az olvasókörök társadalmi összetétele a II. világháborút követő években, 290–291.

20 Vas vármegyében 1900-ban 52,7 év volt a születéskor várható élettartam. Id. <https://g7.hu/adat/20230926/bo-szaz-ev-alatt-nyertunk-egy-masodik-eletet/> (2024. 07. 17.)

jellemezte, a Magyarországtól elcsatolt területeken mindenütt hasonló kérdésekkel kellett szembenézni a magyar közösségeknek. A felsőőri reformátusság helyzete azért volt különleges, mert az egyetlen ausztriai magyar gyülekezetként kellett megbirkózni az új kihívásokkal. Ez a bizonytalanság 1922. augusztus 9-ig tartott, amikor a burgenlandi kormány formálisan is egyértelművé tette, hogy a gyülekezet a bécsi szuperintendenciához tartozik, nem pedig a Magyarországi Református Egyház kötelékébe. A változásokat nehezen fogadta el a gyülekezet. Közel egy év telt el, mire 1923. augusztus 3-án a presbitérium beadta a derekát, és kérte csatlakozását a bécsi központhoz.²¹

Az olvasókör tevékenységére is nagy hatással voltak a politikai változások. A korábbi tevékenységek újabb irányokkal bővültek, és a kisebbségi helyzetben a magyar kultúra és művelődés kiemelt szerepet kapott. Az olvasókör tagsága kiterjedt az evangélikus és az izraelita közösség tagjaira is.²² Az 1920-as évektől kezdve kezdődött az a folyamat, melynek során a valamikori magyar faluból osztrák kisváros lett. Az olvasókör többé nem töltötte be a gyülekezetbe vezető híd funkcióját, hanem önálló tevékenységi kört alakított ki, mely felett az egyházközség egyfajta „ernyőszervezetként” működött. Erre lehetőséget adott, hogy már 1912-től önálló egyesületként működött. Munkáját egyszerre jellemezte az önállósulás és a gyülekezethez való kötődés tudatosítása ebben az időben. Az anyagilag is egyre biztosabb talajon álló olvasókör már nem támogatottja, hanem támogatója a gyülekezet szolgálatának. Ezt példázza, hogy 1923 áprilisában

„gondnok jelenti, hogy a református olvasókör orgonasípok beszerzéséhez 200.000 koronát, szegény gyermekek tankönyvvel való ellátására 70.000 koronát adott. Presbitérium köszönettel veszi az ifjúság adományát, s kéri őket, hogy továbbra is maradjanak meg a megkezdett úton, s szerezzenek továbbra is minél több erkölcsi s anyagi sikert úgy maguknak, mint a gyülekezetnek.”²³

A kör nyelvmegőrző szerepe tovább nőtt, amikor 1930-tól már a hittant is németül kellett tanulni a diákoknak. Ekkoriban Felsőőr 4500 fős lakosságának mintegy fele volt magyar. A református gyülekezethez közel 1500 fő tartozott.²⁴ A közösséget nehéz helyzetbe hozta az iskolák 1938-as államosítása, amely következtében nemcsak egy fontos intézményét veszítette el az egyházközség, de a magyar nyelven való tanulás lehetőségét is. A magyar nyelv és kultúra megőrzésére új utakat kellett keresni. Az olvasókör meglévő szervezeti keretei erre biztosítottak lehetőséget.

A református olvasókör kulturális missziója

A legjelentősebb, egyben legelső sikeres kísérlet a színjátszó kör szervezése volt. Ezen a területen Farsky Tibor presbiter munkássága volt meghatározó. Az 1920-as

²¹ GYENGE: A felsőőri református egyház rövid története, 88.

²² A vörösváry Erdődy gróf, valamint a település evangélikus lelkésze ugyanúgy tagja volt az olvasókörnek, mint egy Schlenger nevű izraelita vállalkozó. Ld. GYENGE: Színjátszó krónika 1889–1999 (kézirat).

²³ Presbitérii jegyzőkönyv, 1923. április 26.

²⁴ GYENGE: A felsőőri református egyház rövid története, 92.

évektől kezdve ő szervezte és rendezte azokat az előadásokat, amelyek a szórakoztatás mellett jelentős nyelvmegtartó erővel is bírtak. A népszínmű bizonyult annak a műfajnak, amely az amatőr színjátszók és a közönség számára egyaránt népszerű lehetett évtizedeken át. A népszínmű a 19. század második felében jelent meg a magyar irodalomban Szigligeti Ede művei nyomán. Zenés-táncos szórakoztató darabok voltak az első népszínművek, amelyek alkalmasak voltak arra is, hogy az aktuális politikai mondanivalót közérthető, népszerűsítő formában jelenítsék meg. Az 1870-es évektől a századfordulóig tartó időszakban Csepreghy Ferenc és Tóth Ede voltak a műfaj legnépszerűbb képviselői. Ők a vidéki életet idealizált módon ábrázolták. Az előadások szerves részét képezték a betétként megjelenő műadatok, magyar nóták is. Felsőőrben 1921-ben volt az első népszínmű-előadás, „A falu rossza” című Tóth Ede darabot mutatták be. A leggyakrabban játszott szerzőnek Csepreghy Ferenc bizonyult, akinek a „Sárga rózsza” és a „Piros bugyelláris” című darabja több alkalommal is színpadra került. K. Pap János és Csike Károly is többször szerepelt a szerzők között az évek folyamán. A szövegválasztás során fontos szempontok voltak a darabok helyi színpadra alkalmazhatósága és a közönség széles rétegei számára vonzó magyar művek megtalálása. A műfajjal kapcsolatos vegyes érzelmeket jelzi, hogy a szervezők mindig fontosnak tartották kiemelni, hogy a bemutatott művek mindig pozitív erkölcsi üzenetet hordoznak. Az eredeti szövegeket gyakran leegyszerűsítették, így azok könnyebben megtanulhatóvá váltak. *„Jó lelkiismerettel tettük azt, mert tudjuk, hogy a népszínház pionírjai is mindig a lehetőségekhez és a körülményekhez szabták a darabokat.”*²⁵ Így nem az eredeti darabok, hanem azok szabad átdolgozásai kerültek színpadra Felsőőrben. Általában évente igyekeztek színpadra állítani műveket, bár előfordult, hogy hosszú időszak maradt ki az előadások között, például a világháború éveit. Jól mutatja, milyen társadalmi jelentőséggel bírt egy-egy előadás, milyen nagy várakozás övezte nemcsak a gyülekezetet, de a város határain túl is a magyar közösségekben, az olvasókör alapításának 90. évfordulóján elhangzott verses köszöntő részlete:

„Lám a színház tele lett!
 Alsóórból jött százhusz,
 Pulyáról egy autóbusz,
 Szigetből is egy sereg,
 S a jó őri emberek.”²⁶

Az olvasókör keretén belül alapítandó néptánc csoport gondolata 1957-ben vetődött fel.²⁷ Az ötvenes évek végén Szirmay Arisztid tánctanár megbízásának lejártaival megtört a kezdeti lendület. Új erőre akkor kapott a kezdeményezés, amikor a 60-as évek elején felsőőri magyar táncok bemutatását vállalta fel a közösség. Az újjászervezett tánc csoport első önálló előadása 1963 novemberében akkora siker volt, hogy egy héttel később meg kellett ismételnit az előadást. 1970-től külföldi fellépések követték egymást. Budapest után Svájcban, Németországban,

25 GYENGE: Színművész Krónika 1889–1999 (kézirat, évszám és oldalszámok nélkül).

26 Uo.

27 GYENGE: 25 éves a felsőőri magyar néptánc csoport (kézirat, oldalszámok nélkül).

Svédországban is voltak előadások. A színhátszókör időszakos fellépései mellett a néptánc csoport folyamatos találkozási lehetőséget biztosított tagjai számára. A csoport szervezetiesen az olvasókörhöz tartozik, de önállóan hozza meg döntéseit. A megalakulástól kezdve a 25. évfordulójáig összesen közel 130 táncos vett részt a közösség életében.

Az anyanyelvét generációk alatt elfelejtő, a magyar kultúrát egyre kevésbé ismerő gyerekek számára készült el 2020-ban az „Örömmel énekelünk” című daloskönyv. Alcíme szerint: „Régi népdalok a magyar tanítás számára. Összeállította a Református Ifjúsági Olvasókör Felsőőri”. A füzet magyar gyermekénekeket köt csokorba, hogy segítse a szülőket, nagyszülőket a régi, lassan feledésbe merülő énekek tovább örökítésében.

Összegzés

Az 1990 utáni Magyarországon nem volt jellemző az egyházi olvasókörök újraindulása. Az elszórt kísérletek elsősorban a korábban jól működő, nagy hírű szervezetek felélesztésére irányultak. A megváltozott gazdasági-kulturális közegben ez kevés eredményt hozott, nem mutatkozott társadalmi mértékű igény az olvasókörök tevékenységére. Nem meglepő, hiszen kutatások sokasága igazolja, hogy egyre kevesebben és egyre kevesebbet olvasunk emberek. A vizuális, majd digitális kultúra meghatározóvá válása világszerte folyamatosan csökkentette az olvasási kedvet. A hazai olvasókör mozgalom újraélesztői a rendszerváltást követően három területre összpontosították erőiket: a helyi csoportok vezetői számára szervezett továbbképzések rendszerének kialakítására, a csoportok találkozóinak lebonyolítására és az egyes olvasókörök múltjának feldolgozására. Ezzel együtt is inkább történelmi érdekesség, semmint a jelen kor nagy lehetősége az olvasókörök szervezése. Ennek a tendenciának mond ellen a Felsőőri Református Ifjúsági Olvasókör. Története jellegzetes példája annak, hogyan tud egy közösség újra és újra megújulva alkalmazkodni a folyamatosan változó körülményekhez. A kör megtartva alapvető értékeit, folyamatosan kereste és találta meg azokat a tevékenységeket, amelyek egyaránt alkalmasak voltak a gyülekezeti kötődés erősítésére, a nemzeti és kulturális értékek megőrzésére, továbbadására az elmúlt 135 évben. Színhátszókör, énekkar, néptánc csoport. Olyan művészeti csoportok, amelyek mind az olvasókör égisze alatt jöttek létre az évtizedek során. Csoportok, amelyek egyszerre biztosítanak közösségi élményeket, ugyanakkor alkalmasak az anyanyelv ápolására és a nemzeti identitás erősítésére. Mindezt vallási és nyelvi szempontból egyaránt kisebbségi helyzetben. Az elkényelmesedés, a régi megoldásokhoz való görcsös ragaszkodás valószínűleg az olvasókör, sőt a felsőőri reformátusság egészének gyors elszorvadásához, beolvadásához vezetett volna. De nem ez történt, mert a közösség vezetői folyamatosan kutatták és kutatják azokat az utakat, lehetőségeket, amelyek a változások közepette is segítik a református identitás megtartását, a magyar nyelv és kultúra ápolását. Mindezt önállóan, de a gyülekezet presbitériumával és elnökségével szoros munkakapcsolatban teszik. Ezért lehet a felsőőri

és egyben burgenlandi magyarság meghatározó jelentőségű egyesülete a Felsőőri Református Ifjúsági Olvasókör napjainkban is.

Felhasznált irodalom

- BODOR A.: *Falusi egyletek, körök címtára és útmutatója*, Budapest, „Falu” Országos Földműves Szövetség, 1923.
- FÜLÖP G.: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.
- GÖDÖLLEI J.: Falusi olvasókörök, in *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 45 (1902/47), 752–754.
- GYENGE I.: *25 éves a felsőőri magyar népitánccsoport* Felsőőr/Oberwart, kiadó nélkül, 1988.
- GYENGE I.: *A kálvinizmus Burgenlandban* (kézirat), Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 1975.
- GYENGE I. (ifj.): A felsőőri református egyház rövid története, in *250 Jahre Reformierte Kirche Oberwart 1773–2023*, Oberwart, Evangelisch Reformierten Gemeinde Oberwart. 2023, 73–93.
- GYENGE I.: *Színjátészó Krónika 1889–1999* (kézirat), Oberwart, Református Ifjúsági Olvasókör, [é. n.].
- HAJDÚ G.: *Vásárhelyi egyletek és könyvtárak 1827–1944*, Szeged, Somogyi Könyvtár, 1977.
- KIS J.: A parókiális könyvtárak és a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, in *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 46 (1903/50), 788–790.
- KUNTÁR L.: Olvasókörök és népkönyvtárak Vas megyében, in *A Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár Évkönyve 1968–1970*, Szombathely, Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár, 1970, 21–73.
- LUKÁCSY I.: Protestáns olvasókörök szervezése, in *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 47 (1904/9), 129–130.147–148.
- NAGY K. Zs.: *Communitas et Ecclesia*, in Keszei A.–Bögre Zs. (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*, Budapest, L'Harmattan, 2015, 335–355.
- NEMES E.: Olvasókörök egykor és ma, Hazai és határon túli olvasókörök a XVIII. századtól napjainkig, in *Könyvtári Levelező Lap* 2010/7, 3–12.
- *Örömmel énekelünk*, Felsőőr, Református Ifjúsági Olvasókör, 2020.
- SHEEDY, M.: Our clergy and the Reading Circle Movement, in *The Ecclesiastical Review* 1904, 337–347.
- SZÓRÓ I.: Az olvasókörök társadalmi összetétele a II. világháborút követő években, in Karlovitz J. T. (szerk.): *Kulturális és társadalmi sokszínűség a változó gazdasági környezetben*, Komarno, International Research Institute s.r.o., 2014, 288–293, online elérhető: <https://www.irisro.org/tarstud2014kotet/37Szorollona.pdf> (utolsó megtekintés: 2024. augusztus 29.).
- SZÓRÓ I.: Olvasókörök, gazdakörök közösség-szervező szerepe a helyi társadalomban in Keszei A.–Bögre Zs. (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet* Budapest, L'Harmattan, 2015, 317–334.

MAGYAR BALÁZS DÁVID

Dr. Kovács Sándor jogászprofesszor debreceni évei: társadalom- és helytörténeti adalékok a jogtanár életéhez a most előkerült családi feljegyzések alapján

ABSTRACT

THE LEGACY OF PROF. SÁNDOR KOVÁCS, J. D. IN DEBRECEN: A SOCIAL AND LOCAL HISTORICAL CONTRIBUTION TO HIS BIOGRAPHY ON THE BASIS OF NEWLY DISCOVERED FAMILY MEMOIRS

It is always a great honour to revisit the history of the Reformed College of Debrecen. It is because of the high number of talented students and teachers working at the College. However much has been written about the history of the College of Debrecen, the study of the Faculties of Law and of Arts remains a neglected part of research. In light of the limited sources concerning the study of Law in Debrecen, it is worth stating that the history of the evolution of the Faculty of Law in the 'Calvinist Rome' is a very interesting one. Similarly, it is a great honour to discuss the life and scholarly legacy of the professors of the College. The present article intends to throw light on the life of Dr. Sándor Kovács, who was a professor in the Department of Roman Law founded in 1875. The study focuses on Kovács's forty years of service in Debrecen. The paper scrutinizes not only the early years of teaching law in Debrecen, but using the manuscripts of Kovács's successors, discovered just three months ago, which depict the personal and family life of the professor showcasing such details as city fires, crimes, storytelling, vineyards, and long walks with his children, armed with sticks against robbers, in the Great Forest of City of Debrecen.

A Debreceni Református Kollégium történetéről mindenkor megtiszteltetés írni.¹ Nemkülönb a nagy múltú intézmény jeles tanár- és diákegyéniségeinek életéről és tudományos működéséről. Kétségtelen azonban, hogy a helyi vonatkozású meghatározó kollégiumtörténeti munkákat² vizsgálva gyorsan felismerhető az a tény, miszerint a híres Alma Mater jogi és bölcséleti fakultásának története eddig nem került a kutatók érdeklődésének homlokterébe. Eklatáns példa erre a Kollégium 475. évfordulója tiszteletére kiadott könyvsorozat³, melynek legfrissebb kötete éppen a helyi teológiai oktatás és református lelkészképzés történetét tárgyalja mélyrehatóan.⁴ Így helyes és érvényes egy olyan tanulmánykísérlet kimunkálása, mely szándéka szerint új s eddig a kutatás számára ismeretlen kéziratok segítségével pl. bemutatja a Kollégiumban folyó jogászképzés emblematisz alakja, dr. Kovács Sándor életének és debreceni működésének (1875–1914) megannyi színes személyes-családi részletét.

1 A tantárgyak és tanári pozíciók korhű kifejezéseit a primér források alapján „A Szerző” megtartotta.

2 Példaképpen, időrendben: BALOGH: A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben, ZSIGMOND: A debreceni református kollégium története 1538(?)–1938, NAGY: A Debreceni Kollégium mint egységes intézmény az egyetem kiválásáig, Barcza (szerk.): A Debreceni Református Kollégium története.

3 SZABADI (szerk.): Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában, 1–2. kötet, GYŐRI (szerk.): A Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma (1850–2012): Iskolatörténeti tanulmányok, FOGARASSY: A Debreceni Református Dóczy Leánynevelő Intézet története (1838–2013): Iskolatörténeti tanulmányok.

4 BARÁTH–FEKETE (szerk.): Órállóvá tettek: Műhelytanulmányok a debreceni teológiai oktatás és református lelkészképzés 1850–2000 közötti történetéhez.

E tanulmány kimunkálását több sajátos körülmény indokolja. Egyfelől idén 110 éve, hogy az 1912. évi 36. törvénycikknek köszönhetően⁵ éppen a Kollégium egyetemmé formálása előtt, dr. Kovács, a Római jog professzora a nyugdíjazását kérte. Másfelől pedig e sorok szerzőjének a közelmúltban került birtokába egy olyan személyes visszaemlékezéseket és hivatalos feljegyzéseket őrző kéziratgyűjtemény, melyet a jogászprofesszor leszármazottai (főképp leánya, Ilona) állítottak össze nagy gondossággal, s mely a múlt évszázad viharai után most nyilvános aukcióra került.⁶

A jelen dolgozat könnyen átlátható, hiszen az 1. rész röviden tárgyalja a Kollégiumban folyó jogászképzés fejlődésének történetét, bemutatva azt a szellemi és intézményi közeget, mely 1875-ben dr. Kovács Sándort fogadta, majd a 2. rész feltárja a jogtanárról szóló nyomtatott források értesüléseit. Az Olvasó ezt követően érkezik el a professzor életét s különösen debreceni éveit tárgyaló családi kéziratok tanúságtételéhez, telis-tele megható életképekkel pl. a debreceni tüzekről és hurokvetésről, a köszmétéről és szőlőskertekről, a Nagyerdőről, valamint Dóczy Gedeon „bácsiról”.

1. Előzmények: a Kollégiumban folyó jogi oktatás dr. Kovács Sándor érkezése előtt

A rendelkezésre álló kollégiumtörténeti szakirodalom alapján aggálytalanul megállapítható, hogy Kovács a Kollégium, s ezzel egyetemben a helyi jogi oktatás felvirágzásának időszakában volt az intézmény megbecsült a tanára.⁷ A debreceni jogász-képzés létrehozása azonban korántsem bizonyult „fáklyás menetnek” a fenntartó Tiszántúli Református Egyházházkerület számára, hiszen a jogi oktatás intézményi jellegének kialakítása nemcsak a közeli református jogtanodákban (pl. Kecskemét, Sárospatak, Máramarossziget), hanem a „kálvinista Rómában” is nagy szellemi és anyagi kihívást jelentett. Nem véletlen, hogy kezdetben, 1742-től nem intézményi, hanem csupán tantárgyi keretek között kezdődött meg az Etikától elkülönített Természet- és Nemzetközi jog tanítása Szilágyi Tönkö István Filozófia professzor által.⁸ Ugyancsak 1742-től Maróthi György az Ékesszólás, valamint a Történelem professzora pedig római jogi előadásorozatba kezdett.⁹ Később, Sárváry Pál a Filozófia, valamint a természettudományok tanára a Természetjog, Lengyel József bölcsész-tanár pedig a Politika és a Nemzetközi jog előadásába fogott.¹⁰

A Kollégium első, önálló jogi tanszékének létrehozását az egyházkerület 1796. július 31-én tartott ülésén határozták el, mégpedig azzal a céllal, hogy ne esetleges jelleggel, hanem előre meghatározott, szép renddel kerüljön sor a Természet- és

5 Lásd: XXXVI. törvénycikk a debreczeni és a pozsonyi magyar királyi tudományegyetem. In MÁRKUS (szerk.): Magyar törvénytár (1912. évi törvénycikkek), 512–524.

6 A Szerző itt fejezi ki hálóját és köszönetét Szendrei László történész-írónak, a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár szakreferensének, aki a Szerző kutatási területét ismervén neki ajándékozta az általa megvásárolt hagyatékot.

7 Lásd: BALOGH: A Debreceni Jogakadémia keletkezése, fejlődése és a jogászfijúság.

8 KUN: Debreceni jogtanítók (1. rész), 1.

9 NAGY: A jogi oktatás és szervezete a Debreceni Református Kollégiumban 1742 és 1914 között, 155.

10 TÖRÖS: Sárvári Pál: Arany János professzora, 5–10.

Büntetőjog, Politika, Statisztika, valamint a Magyarországi közjog oktatására a Kollégiumban.¹¹ Mindezt pedig már magyarul, hiszen az oktatás nyelve az egyházkerület 1797. évi 29-es határozatával magyar lett. Így került sor Széplaki Pál kinevezésére, aki 1800. május 30-án foglalta el tanszékét.¹² Széplaki korai halála miatt csupán tíz esztendő telt a katedrán, melyet 1813-ban Dobrosi Madarász János vett át, aki egészen 1839-ig adta elő a jogi diszciplínákat a Kollégiumban.¹³ Dobrosi utódja 1840-ben Szűcs István, korábbi pesti ügyvéd lett. S bár kétségtelen, Szűcs professzor magán- és közjogi vonatkozású könyvei is módfelett értékesek, hírnevet mégis a Debrecen városáról írt háromkötetes munkája hozta el számára.¹⁴

A jogi stúdiumok széles tárháza azonban világossá tette, hogy az összes tantárgyat nem lehetett egy embernek tudományos igényességgel tanítania. S bár az egyházkerület 1839. április 14-én tartott ülésén határozat született a második jogi katedra felállításáról, a tanszék betöltésére, Búzás Pál megválasztásával, csupán 1845-ben került sor. Búzás oktatói munkája azonban csak évekkel később vette kezdetét, hiszen 1845 és 1848 között Búzás, nyelvtudását és jogi szakismeretét fejlesztendő, külföldi tanulmányokat folytatott. Tény, tanszékét 1849. november 8-án elfoglalta¹⁵, Búzás kollégiumi szolgálatának kezdetét azonban beárnyékolják az 1848/49-es forradalom és szabadságharc leverésének szomorú eseményei.¹⁶

Noha a szabadságharc leverése után a debreceni jogászképzés a Kollégium falain belül az 1849/50-es tanévben újraindulhatott, Búzás Pál professzor beiktatására a rendkívüli állapotokra tekintettel székfoglaló beszéd nélkül a püspök házában a tanári kar jelenlétében került sor.¹⁷ Az újonnan létrehozott második jogi tanszék tanára a Római jogot, Vécsey József bölcsésztanár pedig az Észjogot tanította. A Habsburg-rendeletek következtében a Magyar közjog oktatása jelentősen háttérbe szorult, ezért Debrecenben is nagyobb hangsúlyt helyeztek a Birodalmi alkotmányjog, továbbá a közigazgatási- és kormányrendeletek oktatására. Ezeket a feladatokat Szűcs István látta el.¹⁸ A Kollégium működési rendjét azonban súlyosan érintette a kultuszminiszter, Leo Thun 1850. évi 380. sz. rendelete¹⁹, mely a jogakadémia önálló főiskolákká való szervezését írta elő²⁰, mégpedig az önálló igazgató vezetése alatt.²¹ „A jogtanítás csak egészen külön szervezett és külön igazgatás alatt

11 KOVÁCS: Adatok a jogtanítás történetéhez főiskolánkban, a mult század végétől az 1875. évig, 13.

12 NAGY: A jogi oktatás és szervezete, 156.

13 KUN: Debreceni jogtanítók (1. rész), I, KOVÁCS: Adatok a jogtanítás történetéhez főiskolánkban, 16.

14 SZÜCS: Szabad kir. Debrecen város történelme, 1–3. kötet.

15 NAGY: A jogi oktatás és szervezete, 156., NAGY: A Debreceni Kollégium mint egységes intézmény, 253.

16 KOVÁCS: A Debreceni Református Kollégium teológiai oktatásának története 1850–1912, 30.

17 NAGY: A jogi oktatás és szervezete, 162.

18 VÖ. BALOGH: A Debreceni Jogakadémia keletkezése, 13.

19 Megjelent a Reichsgesetzblatt 1850. október 4-ei számában. Lásd: NAGY: A Debreceni Kollégium mint egységes intézmény az egyetem kiválásáig, 247. Az eredetihez lásd: Erlaß des Ministeriums des Cultus und Unterrichts vom 4. October 1850. In *Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich, Teil 4, Stück 134 (Ausgegeben und versendet am 13. October 1850)*, 380. §, Wien, 1850, 1711–1721. Hivatalos fordítása: *A vallás- és közoktatási ministeriumnak 1850-iki October 4-én kelt rendelete. In Az ausztriai birodalmat illető közönséges birodalmi- és kormánylap, 4. rész, 134. darab (Kiadott és szétküldetett, 1850-iki October 13-kán)*, 380. §, Wien, 1850, 1711–1721. Hivatkozása: ARGR 1850.

20 ARGR 1850, 1714.

21 ARGR 1850, 1713.

álló jogakadémián mehetett tovább. A jogi tanszéket tehát el kellett választani a *theologiai és bölcsészeti szakoktól és számukat szaporítani kellett* – hangsúlyozza Szentpéteri Kun Béla.²² A hazai és ausztriai jogászképzés központi reformját jelentő 380. sz. miniszteri rendelet előírásai nemcsak a tanulmányi időt (két év) és a professzorok számát (négy fő) határozták meg, hanem pontosan szabályozták az akadémiai képzésbe való felvétel (érettségi) követelményeit, a kötelezően előadandó tárgyakat, a joghallgatók óralátogatási és vizsgakötelességeit (nyilvános jelleg), továbbá a professzorok kinevezését (az „álladalmi kormány” erősíti meg), fizetését és óraszámát²³ is. Így tehát az intézmény „nyilvános státuszának” megszerzése érdekében a Kollégium szervezeti és képzési rendjét mindenben a fenti jogszabály konjunktív feltételeihez kellett igazítani. Mindez jelentős anyagi tehertételt jelentett a fenntartó Tiszántúli Református Egyházkerület számára. Nem véletlen, hogy a püspök, Szoboszlai Pap István közadakozásra felhívó szöveget intézett az egyházkerület gyülekezeteihez.²⁴ A széles egyházi és társadalmi összefogás eredményeképpen végre megkezdődött a Kollégium jogakadémiájának bővítése, hiszen a két működő rendes jogtanár (Búzás Pál és Szűcs István) mellett kinevezést nyert 1852 januárjában a pesti ügyvéd, Tóth Lajos. A jogakadémia, törvény által előírt, „külön igazgatási” rendjét pedig Szoboszlai püspök jogakadémiai igazgatónak való megválasztása biztosította, ugyancsak 1852-ben.²⁵ A soron következő esztendő is nagy előrelépést hozott a debreceni jogászképzésben, hiszen Kallós Lajos személyében az egyházkerület által megválasztásra került a negyedik rendes jogtanár. A szervezeti és képzési struktúra megújítása okán a Kollégium jogtanodája 1853-ban elnyerte a „nyilvános státuszt”. Ám röviddel ez után, megromlott egészségi állapota miatt, Szoboszlai lemondott tiszteréről, akit igazgatói székében Szűcs István követett.²⁶ Az 1853/54-es iskolai év kezdetén felterjesztett tanterv szerint Szűcs István tanította az Ausztriai polgár- és magánjogot, valamint a Protestáns egyházjogot, Búzás Pál Statisztikát és Államgazdászatot, Tóth István Enciklopédiát, Jogbölcséletet és Büntetőjogot, Kallós Lajos pedig Magyar magánjogot, Kereskedelmi- és váltójogot.²⁷ Sajnálatos, de az egyházkerület öröme nem tarthatott sokáig, hiszen 1856. augusztus 23-án, 10817-es számmal egy újabb rendeletet hozott a kultuszminisztérium, mely előírta, hogy az 1857/58-es tanévtől a jogtanodákat immár hat tanszékkal kell berendezni, a tanárok óraszámára pedig nem haladhatja meg a napi hármat.²⁸ Az egyházkerület vezetésének azonban szembesülnie kellett a ténnyel, hogy a két új jogi katedra létrehozását még egy megismételt közadakozás sem tenné lehetővé,

22 KUN: Debreceni jogtanítók (I. rész), 6.

23 ARGR 1850, 1711–1715.

24 SZOBOSZLAI: Felhívás az Egyházakhoz 's egyes Jóltevőkhöz a debreceni főiskola szervezését illető adakozásra.

25 A szakirodalom gyakran a Szoboszlai-féle jogakadémia elnevezést használja. CSOHÁNY: A korszakváltások évszázada (1849–1950), 193.

26 KUN: Debreceni jogtanítók (I. rész), 7.

27 Balogh adattára alapján: Szűcs István a Magánjogot, az Ügyvédi rendtartást, a Császári parancsokat, a Polgári perek elméletét és a Törvényszékek szerkezetét, valamint az Ideiglenes perrendtartást oktatta. Búzás professzor a Bevezetés a jog- és államtudományokba, a Statisztika elméletét, Ausztria statisztikáját és az Alkotmány és közigazgatási államtan c. kurzusokat tartotta. Tóth pedig az Osztrák polgári- és büntetőjogot tanította. BALOGH: A Debreceni Református Kollégium, 305.

28 NAGY: A jogi oktatás és szervezete, 166.

ezért az 1856. évi 10–11. sz. határozatukban „legmélyebb fájdalmas érzésük” ellenére a Kollégium jogakadémiáját megszüntnek nyilvánították. Tény, a Kollégium önálló jogakadémiája a fiatal Tóth István professzor halálával (1855) valójában egy „csonka,” három tanszékes akadémiaként szűnt meg, hiszen utódjának (Fényes Elek) kinevezésére már nem kerülhetett sor.²⁹ A jogtanoda bezárását követően a lelkipásztor hallgatók számára Búzás Pál Statisztikát, Kallós Lajos pedig Történelmet és Latin nyelvű irodalmat tanított. Az egykori direktort, Szűcs Istvánt 1857-ben pedig iskolatanácsossá nevezték ki a nagyváradi kerületbe.³⁰ További aggodalmat hozott az 1859. szeptember 1-én kiadott *Protestáns Pátens*, mely a magyarországi református és evangélikus egyházak belső szerkezetét, iskola- és oktatásügyét kívánta parancsszóra megváltoztatni. Az id. Révész Imre vezette ellenállás azonban olyan hullámokat vert, melynek következtében a meggyengült osztrák kormányzat a nyílt parancs 1860. május 15-ei hatállyal történő visszavonására kényszerült.³¹ Nem véletlen, hogy a Tiszántúli Református Egyházkerület 1860. október 6-án tartott közgyűlése a korábban bezárt és „elveszített” oktatási intézmények újraindítására tett javaslatot.³²

Ennek okán már a Kollégium 1860/61-es tantervében helyett kapott az Észjog és a Magyar közjog, az 1861/62-es tanévben az újrainduló jogászképzés első évfolyamán a Bölcsélet, Magyarország oknyomozó története, Alkotmány- és közgazdaságtan, Közjog, Nemzetgazdaszat, továbbá a Pénzügytan oktatása heti húsz órában. A második évfolyamon pedig a Statisztika, Egyház- és jogtörténet, Bányajog, Protestáns egyházjog, Magyar polgári jog, Büntető- és váltójog és Kereskedelmi jog előadásai jelentek meg, heti tizennyolc órában.³³ Kétségtelen, az egyházkerületi közgyűlés 1861. október 1-én elfogadta a jogakadémia új tantervét, az állami akadémiákon a tanulmányi idő azonban ekkor már három évre nőtt, és a *Helytartótanács* 1861. október 23-ai rendelete alapján a jogakadémiákat hat tanszékkal kellett megszervezni. Nem véletlen, a két tanszékkal és alacsony óraszámmal helyreállított debreceni jogakadémia nyilvános státusza ekkor még nem nyerhetett megerősítést.³⁴ Ennek érdekében, továbbá az új tantárgyak (pl. Latin irodalom, Római jog, Peres eljárás, Osztrák büntető- és perjog) előadása érdekében a képzési időt már az 1864/65-ös tanévtől három évre emelték, a teológiai képzésről visszahívott Búzás Pál és Kallós Lajos mellé, 1865 januárjában Kovács Ferenc a Római jog tanára került megválasztásra. Később hatalmas eredményt hozott Eötvös József vallás- és közoktatási miniszter 1869. január 18-án kiadott 10390. sz. leirata, mely végre Debrecenben is engedélyezte egy bírói „államvizsgálati bizottmány” felállítását.³⁵

Sajnálatos, de a Kollégiumban folyó tanrend megszilárdulása ellenére országos szinten már az 1870-es évek elején megfogalmazódott a hazai jogászképzés „köz-

29 TtRE jkv (1855. évi 45. sz.), 1855. április 26., TtREL I.1.a.23.

30 Vö. BALOGH: A Debreceni Református Kollégium, 548.

31 Bővebben lásd: BARÁTH–FÜRJ (szerk.): A protestáns pátens és kora. Tanulmányok és források a pátensharc 150. évfordulója alkalmából, Debrecen, 2010 (D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai XIV.).

32 TtRE jkv (1860. évi 13. sz.), 1860. október 6., TtREL I.1.a.26.

33 NAGY: A jogi oktatás és szervezete, 169.

34 Vö. KOVÁCS: Adatok a jogtanítás történetéhez főiskolánkban, 28.

35 Vö. IMRE–VERES–TÓTH (szerk.): Értésítvény a Reformátusok Debreceni Főiskolájáról az 1869/70 iskolai évről, 20–21.

ponosításának” gondolata, hiszen országosan ismert és nagyhírű professzorok hangoztatták: a jogászképzés intézményeinek (líceumok, jogakadémiák, egyetemek) sokszínűsége határozottan az egységes jogi szakoktatás színvonalának gyengülését hozza. A magyarországi jogászképzés megújításának igénye, főleg Pesten, egyre erőteljesebb lett, ezért rövidesen megszületett az állami és a felekezeti jogakadémiák és joglíceumok átszervezéséről szóló 1874. évi 12.917. sz. rendelet (más megjelöléssel: 12.917/1874. VKM rendelet), amely átformálta a hazai jogászképzés tudományos és szervezeti kereteit. Ennek okán a királyi jogakadémiákat és az állami jogtanodákat négyévi tanfolyammal ellátott, teljes jog- és államtudományi karokká szervezték át, fenntartva az egyetemek (Pest, Kolozsvár) számára a jogtudori (doktorátus) és a magántanári képesítések kiadását.³⁶ A jogi szakoktatás egységesítése érdekében a rendelet kimondta, hogy az állami és felekezeti jogakadémiákon nyolc tanszéknek kell végeznie a jogi oktatást:

„1. Római jog; 2. Jogbölcselet és Büntetőjog; 3. Nemzetgazdaságtan, Pénzügytan és Magyar pénzügyi törvények; 4. Magyar és Osztrák magánjog; 5. Peres és peren kívüli eljárás, Váltó- és kereskedelmi jog; 6. Statisztika és Magyar közigazgatási jog; 7. Jогtörténet, Egyházjog; és 8. Politika, Magyar közjog, általános Bevezetés a jog- és államtudományokba.”³⁷

Fontos elvárás volt az is, hogy a joghallgatók hetente minimum húsz órában hallgassanak előadásokat. Ha ez a kötelező tárgyakból nem volt teljesíthető, akkor speciálkollégiumokat kellett felvenni.³⁸ Ugyanakkor a rendes és a rendkívüli tanárok kötelesek voltak heti tíz órában előadni a kötelező tárgyakból oly módon, hogy a tanév során egy félévre vonatkozóan a tárgyakból – főkéllégiumok – tíz óra meglegyen, és amennyiben ez nem érte volna el a meghatározott minimumot, akkor speciálkollégiumot – kellett hirdetniük.³⁹ Noha kétségtelen, hogy a rendelet végrehajtásával járó óriási anyagi teher miatt felmerült a sárospataki és a debreceni kollégiumok egyesítésének gondolata, erre mégsem került sor, hiszen Debrecenben az egyház- és városvezetés a Kollégium fejlesztését egy protestáns egyetem létrehozása első lépcsőfokának tekintették. Természetesen a legnagyobb anyagi terhet a három új jogi tanszék személyi kiadásainak biztosítása jelentette, melynek kapcsán Debrecen városa magára vállalta egy⁴⁰, a református egyház pedig két teljes katedra berendezését⁴¹. A három új tanszék berendezése ellenére azonban négy új tanár megválasztásáról kellett gondoskodni, hiszen Kovács Ferenc jogtanár éppen 1875-ben benyújtotta lemondását, mert Losoncon jól jövedelmező

36 A 102. folyószámú, A vallás- és közoktatási m. kir. ministernek 1874. évi. május 19-én 12917. sz. a. kelt rendelete: az állam közvetlen rendelkezése alatt álló jogakadémiák és joglyceumok új szervezéséről szóló szabályzat tárgyában című rendelet teljes szövegét közli: Magyarországi Rendeletek Tára, VIII. évf., 1874, Budapest, 1875, 366–368. Melléklete, Szabályzat a jogtanodák új szervezéséről címmel: uo. 368–384. (a továbbiakban: MRT 1874)

37 MRT 1874, 367.

38 MRT 1874, 372.

39 MRT 1874, 369.

40 Lásd: TtRE jkv (1875. évi 184. sz.), TtREL I.La.28.

41 Lásd: BALOGH: Alapítványok és ösztöndíjak a debreceni református főiskolában, 30–31.

közjegyzői kinevezést nyert.⁴² Ekkor, a Kollégium jogi képzésének újjászervezésekor kapott jogtanári kinevezést Körösi Sándor, Liszka Nándor, Kassay Sámuel mellett, Kovács Sándor is. Az így létrejött hat tanszékből álló jogakadémia felépítését az alábbi táblázat tekinti át:

Tanszék	Oktató
Római jogi tanszék	Kovács Sándor (1875–1914 Nyugd.)
Magánjogi tanszék	Kallós Lajos (1875–1882†) Karsa István (1883–1903 Nyugd.) Tóth Lajos (1904–1914)
Nemzetgazdaságtani tanszék	Búzás Pál (1875–1896†) Bartha Béla (1896–1905 Kinev.) Kovács Gábor (1905–1914)
Közjogi és politikai tanszék	Liszka Nándor (1875–1900 Nyugd.) Haendel Vilmos (1900–1914)
Büntetőjogi tanszék	Körösi Sándor (1875–1887 Lem.) Ozory István (1887–1913†)
Közigazgatás jogi és statisztika tanszék	Kassay Sámuel (1875–1885) Bacsoni Lajos (1885–1902†) Jászi Viktor (1902–1914)

2. Szakirodalmi mozaikok dr. Kovács Sándor életéről

Lelkészcsaládban született Nyíregyházán 1841. november 15-én.⁴³ Jogtudományokat Pesten hallgatott, itt végzett 1864-ben. Visszatérve szülőföldjére, közigazgatási aljegyzőként nyert joggyakorlatot. 1873 októberében Pesten sikeres jogi doktori, 1874-ben pedig ügyvédi vizsgát tett. Később, 1875-ben meghívást kapott az új képzési renddel és tanszékekkel felálló debreceni jogakadémia Római jogi és egyházjogi tanszékére. Székfoglaló előadását 1875. szeptember 16-án tartotta meg *Az európai államok törvénygyűjteményei, történetileg tekintve, a legrégebb időktől a legújabb korbeli kodifikációnális munkálatokig* címmel, melynek szerkesztett változata a főiskola értesítőjében jelent meg.⁴⁴ Bacsoni Lajos mellett ő is azon kevés debreceni jogtanárok egyike, akiket dékáni tisztükben újraválasztottak (1894–1896). Az egyetemi képzés beindulásáig a Statisztika és az Európai jogtörténet kiváló előadója volt. Jogtanári és egyéb működésének minden jelentős mozzanata Debrecenhez kötötte, nem véletlen, hogy az egyházkerület Segélyegyletének jegyzőjeként (1879–1900), valamint az egyházkerület világi aljegyzőjeként (1883–1893) is tevékenykedett. *A Debreceni*

42 Vö. Kovács: Adatok a jogtanítás történetéhez főiskolánkban, 31–32.

43 Vezérfonal: BALOGH: A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben, 522–523., CSOHÁNY: A korszakváltások évszázada (1849–1950), 239.

44 TÓTH (szerk.): Értesítőny a Reformátusok Debreceni Főiskolájában lévő akadémiái tanfolyamokról az 1875/76. tanévről, Debrecen, 1876, 37–52.

Protestáns Lap értékes rövid közleményeinek egész tárházát rejti főleg „Exorcista”, valamint „Aurifaber” álnév alatt. Művei között külön figyelmet érdemel a debreceni jogászképzés történetét 1898-ig áttekintő dolgozata két részben.⁴⁵ Végül 1914-ben nyugdíjazását kérte.⁴⁶ Budapesten hunyt el 1918. március 12-én.⁴⁷

3. dr. Kovács Sándor élete a családi feljegyzések alapján

A jogászprofesszor utódai egy több jegyzetfüzetből és írólapokból álló iratcsomót hagytak maguk után. A feljegyzések tartalma alapján az írott „örökség” nagy része Kovács leánya, Ilona jóvótaból született, részletes és szemléletes családfákat hagyva az utókorra, van, ahol több példányban is. A csomagban megtalálható még a jogtanár halotti anyakönyvi kivonata, valamint a házaspár mindkét tagjának gyászjelentése, továbbá Kovács pontos utasításai halála esetére. Ezek közül a tanulmány leginkább Kovács Sándor Debrecenben töltött éveire kíván fókuszálni. Mindazonáltal célszerű a legnagyobb terjedelmű feljegyzés bemutatásával kezdeni, mely Kovács életútjának kiváló összefoglalását adja, telis-tele visszaemlékezésekkel és megható életképekkel. S bár a dokumentumot rejtő kis füzetke névtelen, a jegyzet végén lévő aláírás világossá teszi, feljegyzések szerzője a jogtanár legkisebb leánya, Ilona. Az emlékiratot szöveghű formában közöljük, megtartva a régies szóalakokat:

„Dr. Kovács Sándor 1841. november 15-én született a nyíregyházi ref. lelkészlakban. Atyja gesztelyi Kovács János⁴⁸, anyja nemes Pápay Ludovika⁴⁹. Ő volt a legidősebb gyermek, három húga volt még: Lujza, Albertines és Laura. A két kicsi kolera-járvány áldozata lett. Lujza Tács Ferenc földbirtokoshoz ment feleségül, de ő is, mint fiatal asszony, 28 éves korában meghalt.

Sándort a szülők nagy gonddal nevelték. Az elemi iskolát Nyíregyházán végezte. 8 éves fiucska volt, mikor az 1848-49-iki szabadságharc leverésére bejött az orosz cári hadsereg, megszállva szülővárosát. Kis társaival gyakran kiment megcsodálni a város felé irányított orosz ágyukat. Minden házba oroszok voltak beszállásolva. A paplakban is egy magasrangú orosz tiszt lakott a szolgájával. Senki sem tudta, ki ez az orosz tiszt. Hiába kérdezték a szolgát is, a felelet csak ez volt: nagy úr. Mikor az orosz tiszt a sereggel tovább vonult dél felé, sok összetépett, francia nyelvű levelet hagyott szobájában. Kovács Jánosné megnézte a leveleket, minthogy franciául nem értett, csak annyit látott, hogy Görgey Artúr neve gyakran szerepelt. Lehet azért, mert nem értette, de lehet az is, hogy félt megtartani a leveleket s elégette azokat. Ki tudja, ezek a levelek nem vetettek volna-e fényt Görgey sokat vitatott szereplésére? A szabadságharc leverése után pár évvel egy képes-

45 I. rész: a kezdetektől az 1875-ös jogakadémiai reformig; Kovács (szerk.): 1893/94^{diki} Évkönyv a Debreczeni E. Ref. Főiskola akadémiai tanszakairól, Debrecen, 1894, 3–36. A II. rész: az 1875 és 1898 közötti időszak főbb eseményei: Csiky (szerk.): 1898/99 Évkönyv a Debreczeni E. Ref. Főiskola akadémiai tanszakairól, Debrecen, 1899, 3–21.= Debreceni Protestáns Lapok 18. (1898/38), 559–561, uo. (1898/39), 570–571.

46 Nagy: A Debreceni Kollégium mint egységes intézmény, 254.

47 S. Szabó: A Debreceni Református Kollégium tanárai és kiválóbb növendékei, 41. (153. §)

48 Az egyik kézirat szerint Kovács János 1799. április 29-én született Gesztelyen.

49 A feljegyzések csupán Pápay Ludovika halálának dátumát rögzítik: 1874. április 10.

újság közölte az orosz vezérek képeit s akkor ismert rá a lelkészcsalád lakójukra, aki a cár öccse, Alexits orosz nagyherceg volt.

Sándor a középiskoláit Sárospatakon, majd a német nyelv elsajátítása végett Sopronban és Iglón végezte. A jogot Budapesten és itt doktorált is. Mint fiatal jogász részt vett 1860-ban, — tehát az abszolutizmus alatt — az egyetemi ifjúság márc. 15-iki tüntetésén, amikor a rektori tilalom ellenére az ifjúság gyászjelvényekkel a Kerepesi-temető felé vonult. A rendőrség sortűzet adott a menetre, s egyik jogásztársát, Forinyák Gézát, halálosan megsebesítették.

A doktorátus letevése után Nyíregyházára ment szüleihez. Itt kapta a vértanú gróf Batthyány Lajos fiának felszólítását, vállalja el 3 fia: Lajos, Géza és Béla nevelését. A kérést elfogadta s a grófi családdal együtt huzamosabb időt töltött előbb Svájcban, majd Olaszországban. Nápolyban súlyos beteg lett, 2 hónapig feküdt agyhártyagyulladásban. Felépülése után visszatért Nyíregyházára, ahol ügyvédi irodát nyitott. A grófi családról mindig szeretettel és tisztelettel beszélt, a vértanú özvegyétől kapott fényképeket, Deák Ferenc sajátkezűleg faragott barackmagjával, továbbá a gróftól kapott svájci órát haláláig kegyelettel őrizte.

Több újságban jelentek meg cikkei, a „Szabolcsi Lapok”-nak állandó munkatársa volt. Cikkei Aurifaber név alatt jelentek meg.

A debreceni ref. egyház 1875-ben meghívta a debreceni jogakadémia Római jog és teológiai akadémiák (sic!) egyház-jog tanszékére. Mint kiváló pedagógust, a gazdasági tanintézet is meghívta a gazdasági jog ismereteinek előadására. Tanítványai annyira szerették, hogy a sok tanári gúnynév helyett, az ő neve: pater familiaris volt.

1876. aug. 26-án megnősült⁵⁰, feleségül vette Szoboszlay–Papp Károly, nyíregyházi törvénytudós bíró és néhai felesége Pély–Nagy Amália leányát: Laurát⁵¹. Fiatal feleségével először a Nagy Péterfián lakott, majd a család növekedésekor megvették a vasúthoz vezető Várad utcán (: jelenleg Hunyadi utca :) a 2117. sz. alatti kis családi házat. Ebben a házban töltött évek voltak talán családi életük legszebb éveit. Az édesapa 4 gyermekét maga tanította otthon és vizsgáztatta le őket az elemi iskola 4 osztályából, az édesanya pedig maga varrta a szebbnél szebb ruhákat gyermekeiknek.

A ház udvara nyáron játszótér volt hintával, télen korcsolyapálya. Vadszőlővel befuttatott verandáján pedig nyári estéken sokat ült a gyereksereg hallgatva szüleit soha ki nem fogyó tündérmeséit Argy[élus] királyfiról, Tündér Ilonáról!

Az édesapa (Kovács Sándor) mélységes szeretetét jellemzi az a kis vers is, melyet legkisebb leánykájának, Ilonkának, irt az emlékkönyvébe: »Egyszer volt, hol nem volt« így beszél a rege, »Egy tündérleányka, Ilona volt a neve. Drága kincse volt ő Argyélus királyfinak«. Drágább kincse vagy te, kedves, jó Apádnak!

Kedves, de egyúttal komikus volt az a kis epizód, mikor a legidősebb gyermeket, Laurát, az édesapa vizsgáztatta, a Dóczy intézet igazgatója, Dóczy Gedeon bácsi és az osztálytanító, Hajdú István bácsi előtt, a 2 kisebb leányt hintáztott az udvaron. Ilonkának egy bogár szállt a kezére, s a helyett, hogy ledobta volna,

50 Az ifjú Kovács házassági tanúja éppen tanártársa, az ugyancsak 1875-ben a debreceni jogakadémiára érkező dr. Kőrössy Sándor, a büntetőjog tanára volt, akiről egy másik kézirat megjegyzi: „8 évig Kufsteinben volt fogoly. Egy nagy vasgömb volt különben a lábára erősítve. Egész életében úgy ment, mintha azt a nehéz súlyt vonszolta volna.” Ennek okán mily különös, hogy Kőrösi nekrológját később éppen Kovács írta meg: Kovács: †Kőrösi Sándor. In Debreceni Protestáns Lapok 15. (1895/22), 270–274.

51 Dr. Kovács Sándorné Szoboszlay Papp Laura 1854-ben született Szatmáron az egyik feljegyzés szerint. A rokonság tehát Szoboszlai Pap István korábbi püspökkel egyértelmű.

éztelenül visítani kezdett. Hedvig csupa szimpátiából szintén visított, a vizsgálóbizottság hanyatt-homlok kirohant az udvarra, hogy mi baja a 2 kis leánynak? A vizsgát megzavaró kis bogár pedig nyugodtan tovarepült.

A gyermekek növekedtek, a ház nagyon messze volt az iskoláktól, ezért eladták azt, s beköltöztek a [Debreceni Református] Collégium közelében lévő Egyház-tér 12. sz. a. házba, mely a Collégium tulajdona volt, s mint tanári lakást kapta a család. 6 szobából állott összes mellékhelyiségekkel, 2 nagy udvarral, istállóval és kocsiszinnel és egy nagy zöldséges kerttel. A gyermekek itt is játszhattak nyáron, télen pedig korcsolyázhattak. Édesanyjuk felügyelete alatt virág- és konyhakertük volt, csirkét, kacsát neveltek, disznót hizlaltak. Innen járt a 3 leány a híres Dóczy nevelőintézetbe, a fiú pedig a Collégiumba. Innen jártak tánciskolába, majálisokba, multságokba. A házárt kapott pénzen a város külső területén lévő u. n. Vénkertben vettek egy szép szőlőskertet, melynek jövedelme meglehetősen összeggel járult a családi megélhetéshez és a gyermekek neveléséhez.

A debreceni jogakadémiának és kiváló tanárainak abban az időben nagy híre volt az egész országban. A város és a környék fiatalságán kívül Erdély arisztokráta, román és szász ifjúsága, sőt a Délvidék szerb ifjúsága is nagy számmal volt hallgatói között. Az ifjúság szülei szinte ostromolták Kovács Sándort, hogy fiaikat vegyék magukhoz [otthonukba]. Az első jogász, akit a tanári család magához vett, br. Vécsey József szatmármegyei nagybirtokos Miklós fia volt, aki 2 évig élt a család körében. Barátai: Dégenfeld Pál és Imre, Wesselényi Miklós, Teleki Ádám,Géza is mindennapos vendégei voltak a családnak. A tragikus végű miniszterelnök, Tisza István is K. S. előtt tette le az I. alapvizsgát. Az ország volt számos vezető férfiaként tanítványa, akik, ha valami kérése volt, mindig szeretettel segítettek a segítségére.

A boldog ifjúság éveit elmultak, következett a komoly élet, mely mindnyájuknak sok-sok szomorúságot hozott.

Házasságukból 4 gyermek született: 1. Laura: született 1877. június 22-én Debrecenben. Nem ment férjhez. 2. Lőránd: született 1878. december 24-én Debrecenben. Iskoláit Debrecenben végezte, a [jogi] doktorátust a kolozsvári egyetemen tette le. (...) főszolgabíró Borsodban (...) Meghalt 36 éves korában szívszélütésben 1915. január 5-én Edelényben. Nem nősült meg betegsége miatt. 3. Hedvig: született 1881. május 25-én Debrecenben. A bpesti elemi polgári iskolai tanítóképző elvégzése után, 1905. július 18-án, feleségül ment (...) Nánássy Gyulához, a gróf Zichy seniorális uradalom számvevőjéhez. (...) Szívujja elhatalmasodott rajta, ezért 1948. január 17-én meghalt. Házasságukból hat gyermek született: a.) Ottilia, b.) Márta, c.) Gyula, d.) Ádám, e.) Hedvig, f.) Dénes. 4. Ilona: született 1882. december 17-én Debrecenben. A tanítónői oklevél megszerzése után fővárosi tanítónő lett. 37 éves működés után ment nyugalomba. 1919. július 1-én feleségül ment de Pott Adolf hitelszövetkezeti tisztviselőhöz. 1935-ben özvegy lett, azóta Laura nővérével él együtt.

Dr. Kovács Sándorné, Laura és Ilona leányaival 1911-ben Bpestre költözött⁵² a IX. [kerület]; Ráday u. 15. II/22. a. lakásba. Az édesapa, aki már ekkor 70 éves volt, még 3 évig megtartotta állását. Minden hét elején leutazott Debrecenbe, ahol kis szobája volt, s minden hét végén feljött családjához Bpestre. Ezt a nagy áldozatot

52 Ilona más helyen így írt „Édesapám kérésére lettem a tanítónői képesítő vizsgát. Édesapám közeledett a nyugdíjhoz, megkért, menjek állásba míg ő él, (...) így jobban tudom mamát és Laurát támogatni, ha ő meghal. Mindig erre gondolt, én meg arra, hogy Pestre jöhetünk. Szívesen megyek állásba, feleltem, ha Apa behoz a fővárosba és mindnyájan feljövünk Pestre. Ez meg is történt. A Tisza család segített 1912 júniusában.”

azért hozta a családjáért, mert ekkor rendezték fizetését s vette át az állam, mint nyugdíjast. Tudta, hogy így nagyobb lesz nyugdíja s majd halála után a felesége nyugdíja is.

Dr. Kovács Sándor 39 évi tanári működés után nyugalomba ment 1914-ben. Az utolsó tanári gyűlésen kijelentette, hogy nyugalomba vonulása utolsó évében az I. alapvizsgán egyetlen jogászt sem fog megbuktatni. Ezt valaki elárulta az ifjúságnak s az egész I. évfolyam júniusban levizsgázott szeretett tanára előtt, mély meghatódottsággal véve búcsút tőle.

Bpsten múzeumokba, könyvtárakba járt, sokat olvasott. De legboldogabb volt, ha kis unokái náluk voltak s őket vihette sétálni, vagy mesélhetett nekik. A megérdemelt nyugalom azonban csak 4 évig élvezte. Súlyos betegség támadta meg. 1918. márc. 12-én halt meg a Verebélyi klinikán. A legnagyobb nyugalommal intézkedett halála esetére, leányának, Ilonának megadta az összes utasításokat, hová temetessék, volt tanítványa, Kovács Emil, fasori ref. lelkész imádkozzék koporsójánál, kinek küldjenek gyászjelentést.⁵³ A földbe 10 hónap múlva követte hűségese hitvese 1919. január 9-én. A Kerepesi-temetőben pihennek közös sírban.⁵⁴

Halála idejében dúlt az első világháború, nem lehetett kellő időben értesíteni az őt Alma Matert. Később hallottuk egy volt kedves tanítványától és későbbi tanártársától⁵⁵, hogy mennyire fáj sok tanítványának, hogy a nagyon szeretett Pater Familiast utolsó útján nem kísérhették el és nem akkor szólalhatott meg a debreceni öreg nagytemplom Rákóczy harangja, mikor örök nyugvóhelyére lebecsátották, hanem csak pár nappal későbbben, amikor egy óra hosszúg búgott a harang, hirdetve a debrecenieknek, hogy az Alma Mater volt öreg tanára: dr. Kovács Sándor, megtért Alkotójához.....Irta de Pott Adolfiné, Budapesten, 1950. augusztus 30-án.”

Hiba volna azonban azt gondolni, hogy csupán a fent közölt szöveg nagy érdekű. Ugyanis található még több olyan kisméretű, a fejléce alapján „dolgozatfüzet” is a csomagban (nem véletlen, hiszen Ilona tanítónőként dolgozott), mely lebilincselő eseményeket tár az olvasó elé a jogtanár életének mindennapjairól, megelevenítve Debrecen városának korabeli sajtós viszonyait. S bár a feljegyzések nem időrendben születtek, mégis sok-sok apró mozaikkal egészítik ki azt a képet, melyet az ismeretterjesztő és helytörténeti lexikonok a 19. század végi cívisvárosról csak vázlatosan rajzoltak meg.

53 Dr. Kovács Sándor fennmaradt saját kéziratos jegyzete szerint gyásztáviratát legalább 27 címzettnak kérte megküldeni, így a Debreceni Református Kollégium valamennyi „intézetének” vezetőinek, majd név szerint gróf Dégenfeld József főgondnoknak, Könyves Tóth Kálmán, Dicsőffy József és Jánosi Zoltán lelkészeknek, valamint Géressy Kálmán tankerületi főigazgató, dr. Dóczy Imre tanár és Márk Endre úrnak, Debrecen város polgármesterének.

54 Sírjuk Ilona jegyzetei alapján Budapesten, a Kerepesi temető 32. parcella 5. sor 60. sz. alatt található.

55 A szöveg háttérében bizonyára ez, Ilonának egy másik füzetben olvasható bejegyzése áll: „Mikor édesapám, dr. Kovács Sándor, meghalt 1918. március 13-án, már nagyon zavaros állapotok voltak, hiszen kezdődött a kommiun, a vonatok alig jártak, éppen ezért a debreceni egyetem tanári karát csak gyászjelentéssel értesítettük apa haláláról. Laura nővérem a temetés után pár nappal találkozott dr. Kun Béla debreceni egyetemi tanárral, aki szemrehányást tett neki, miért nem értesítettük az egyetemet idejében, hogy küldöttség jöhetett volna fel a temetésre. »Így nem tudtunk egyebet tenni, minthogy a temetés ideje alatt d. u. 4–5-ig a Nagytemplom tornyában zúgott a Rákóczy-harang.«”

* „Mikor Debrecenben laktunk, édesapám gyakran kísértált a Nagyverdőre. Egy alkalommal is kiment s leült egy padra. Nemsokára mellé ült Foltényi Vilmos, a színház kitűnő komikus színésze. Beszélgetést kezdtek. Tudja-e Professzor úr, hogy én katolikus papnak készültem? De hát az egyik vizsgámon a püspök úr azt kérdezte tőlem: Mit gondol Foltényi úr, az angyalok miért mentek létrán az égbe, mikor szárnyuk van? Gondolkoztam, nem tudtam, mi végre ezt feleltem: Mert kérem vedlettek. Vége volt a papságomnak, komikus színész lettem.”

* „Egyszer édesapám, mikor a Collégiumban lévő tanári olvasó-szobából hazajött, nevetve mesélte: Nagy vita volt ma az olvasóban: Fiók Károly, a finn-ugor nyelvek tanára és egy pár tanár között. Dr. Öreg János, az egyik bölcsész-tanár rászólt a vitakozókra: Hagyjátok Fiókot, könnyű annak, mert f...r [finn-ugor] is, meg ugrik is. A nagy nevetéstől abba maradt a vitakozás.”

* „Debrecenben, mikor gyermekek voltunk, nagyon gyakran mentünk szüleinkkel az én keresztszüleimhez Somogyi Pálékhoz. A Bethlen utcán a saját házukban laktak. A ház végén gyönyörű szőlős- és gyümölcsös kert volt, különösen sok volt a köszméte-bokor. Mi, gyermekek lementünk mindig a kertbe. Lauránál a szép kis új napernyője volt. Mint minden gyermeket, őt is izgatta az, amit nem szabad. (...) Teleszedte a napernyőjét köszmétével. Mikor haza indultunk, az utca kapu mellett az udvaron megálltunk, Laura, elfelejtkezve a köszmétéjéről, dicsekedni akart szép kis napernyőjével, kinyitotta. A sok köszméte mind a fejére esett. Mikor legközelebb mentünk, a kert zárva volt!”

* „Volt nekünk egy hold gyümölcsösünk és szőlőnk, ahová nagyon gyakran kijártunk az u. n. Vénkertben. Sokszor kijöttek a hozzánk járó fiatal emberek is. Egy tavasszal a szépvirágú bivalypaszuly volt vetve a kis [prés]ház elé. Egy délután Laura észrevette, hogy kikeltek, s elkiáltotta magát: Mama, kijöttek a bivalyok. Ebben a pillanatban a kapuban megszólalt 2-3 hang: Kezeiket csókoljuk! S egy pár fiatal ember állt a kapuban.”

* „Mikor Debrecenben laktunk egyszer híre ment, hogy a zsidótemplomban új, gyönyörű hangú kántor van. Édesapám, Laura és én elhatároztuk, hogy elmegyünk meghallgatni. Egy estefelé el is mentünk, Laurát és engemet a templom aijtájából rögtön felvittek a karzatra, ahonnan rács mögül nézhettünk le a sok nővel együtt. Ott élvezhettük édesapánk nagy zavarát. Ugyanis őt Debrecenben mindenki ismerte s amint meglátták, egy pár jónevű zsidó ügyvéd elébe sietett. Apa, mint vallásos ember, azonnal levette a kalapját, amint a templomba lépett, ott pedig a férfiaknak feltett kalappal kellett lennie. Meg is kérték, tegye fel kalapját, amit a legnagyobb zavarral meg is tett. Ő minden feltűnés nélkül akart a tömegben lenni, a férfiak pedig, volt tanítványai, bevették egészen az oltárig. A kántornak csakugyan szép hangja volt, de bizony mi még egyszer nem hallgattuk meg. Édesapánktól pedig sokszor megkérdeztük: Mikor megyünk a zsidó templomba?”

* „Mikor mi Debrecenben laktunk, s mi gyerekek olyan 8–14 évesek voltunk, valami hihetetlen és lehetetlen állapotok voltak [a városban]. A ma embere el sem hiszi, hogy ilyen rendőrség is létezhet. Az egyik felháborító dolog az volt, hogy minden délután 3 óra körül tűz volt. Mi gyerekek 3 óra előtt már az udvaron ugráltunk várva a harangok féltreverését, a fiuk egy csoportban indulásra készen, mert futottak tüzet nézni. Mindennap valamelyik utca végén leégett egy pár szalma-

fedeles ház, ha szél volt, akkor több is. A tüzet eloltották a tűzoltók, de a tetteseket, gyújtogatókat senki sem kereste, a rendőrség nyugodtan aludt. A másik pedig a hurokvetés volt. Székhelye a Collégium és a Nagytemplom közötti Emlékkert volt. Ide sötétedéskor már senki sem mert menni. A hurokvetés abból állott, hogy a kertből, vagy valamelyik kapualjból hurkot vetettek az emberek nyakába s kabátjukat leszedték s az értékes holmit elvették. Az emberek az utca közepén jártak, mert odáig nem ért a hurok, a rendőrök a főkapitány úrral pedig aludtak. Édesapámnak fő szórakozása volt a Collégiumban lévő olvasó-szobába menni minden este. Úgy ment, hogy a botját feltartotta, akkor nem lehetett hurkot vetni a nyakba. Ez az állapot kb. 2 évig tartott, akkor megszűnt, bizonyára megunta a sok gazember, a rendőrök pedig nem zavartatták magukat ilyen csekélységgel. Csak nem engedik magukat bosszantani?”

* „A[z 18]80-as évek végén s a 90-es évek elején még szabad volt Debrecenben az állattartás, így a tehéncorda minden nap 5–6 óra körül a Nagyerdő felől a Péterfián jött be a városba. Egy alkalommal a Gimnázium egyik tanára Cs. (Csiky?) Lajos szembe találkozott a csordával a Péterfián. Úgy megjijedt a bikáktól és a sok tehéntől, hogy beszaladt a Péterfián lévő kis fűszerüzletbe s csak annyit tudott kinyögni: Ökör jön! Látjuk! Mondta rá a kis bolt tulajdonosa.”

* „Azt hogy milyen állapotok voltak Debrecenben az 1880-as és 90-es években még ezt meg kell írnom. Lóránd fivéremnek nagyon szép növény-, lepke- és bogárgyűjteménye volt. Hogy ezt szaporítsuk, édesapánkkal kijártunk a Nagyerdő kissé beljebbi részeibe. Így mentünk libasorban: apa, kezében egy nagy törös bot, utána Laura, én, Hedvig, végül Lóránd, kezében szintén törös bot. Sohasem mentünk sokkal messzebbre a Nagyerdő civilizált területénél, mely előtt a kis »gőzvasút« végállomása volt. Itt volt egy fürdő, egy faépület, melyben a majálisokat rendezték (Jogász majális! Dóczy majális! Magyar Imre cigányzenekara! Katona banda), sétautak, ahol sok pad volt. Tovább senki sem mert menni, mi a felfedező utainkon is soha el nem jutottunk az u. n. Nyulas-csárdáig. Ma itt van a Kossuth Lajos Tudomány-Egyetem, sok épületével, sportpályák, állatkert, strand, szökőkutak stb. Itt említem meg azt is, hogy abban az időben legalább 5-6 évig a Nagytemplom előtt ott állt egy csúf fabódé, a híres kútfúró mérnök Zsigmondy bódéja, aki oda szökőkutat akart tervezni, de sehol sem volt víz. Ma talán 3 ontja a vizet, a Nagyerdőn az egyetem előtt szintén. Régen, ha inni akartunk, az utcán lévő »jövizű« közkútra kellett menni vízért a cselédlányoknak. Persze mind estefelé ment, persze a katonák is őrmestertől lefelé szintén akkor sétáltak a kutak felé úgy, hogy a szomjazók várhatták a vizet. Mi is hányszor mentünk a velünk szemben lévő Csokonay-kertben lévő a most már »személyzetnek« nevezett lányokért. Ma Debrecenben annyi a víz, hogyha ledugnak a földbe egy vesszőt, ott víz jön fel.”

Epilógus

A jelen tanulmány a korai helyi jogászképzés története mellett, Dr. Kovács Sándor jogászprofesszor életének debreceni éveibe kívánt bepillantani. Ugyanis a jogtanár leánya, Kovács Ilona közelmúltban előkerült jegyzetei sok olyan érdekes történetet őriznek a család életéről, valamint az akkori debreceni közállapotokról, melyek kitűnő betekintést engednek a mezőváros hely- és társadalomtörténetébe.

Ily módon, olybá tűnik, főképp Ilona emlékiratai tovább színezik a „kálvinista Róma” lexikonokban és útleírásokban található képét, miszerint a település iskolaváros és református szemszögből püspöki székhely és komoly ipari központ, hiszen a nagy hagyományú mesterségek (pl. szűcs, tímár, csizmadia) mellett a 19. század végén már fejlődő gyárak, üzemek (pl. dohánygyár, téglagyár, kefégyár) és gőzmalomok működtek a városban. A belváros korabeli utcaképét pedig bankok, takarékpénztárak, gazdasági egyesületek, valamint ipartársulatok díszes épületei uralták.⁵⁶ Jelentős volt még Hajdú megye központjának hatalmas közigazgatási intézményrendszere is, hiszen itt működött a város- és megyeháza, az ítélőtábla, a törvényszék, az ügyészség, az adóhivatal, az ügyvédi kamara, valamint az oktatási tanfelügyelőség.⁵⁷ A fejlődés irányát a század végén pedig már a helyi telefonhálózat kábelrengetege határozta meg. Ezekhez képest tehát idilli és emberközeli élményt adnak a jogtanár leánya által rögzített visszaemlékezések, melyek az akkori debreceni portákat hatalmas kerttel és gyümölcsösökkel, valamint állattartásra és a házi növénytermesztésre alkalmas területtel ábrázolták. A hétköznapi életet pedig mindennapos tűzesetek, a tehéncorda behajtása és a hurokvetés zavarta meg.

Kétségtelen azonban, hogy a feljegyzések Kovács Sándort elsősorban, érthető módon, mint gondos apát mutatják be, aki élvezetesen mesélt gyermekeinek a szülőlugasok alatt, vagy éppen saját maga oktatta őket a polgári iskola alsóbb évfolyamaiban. Ennek okán Kovácsról mint a jogtudományok professzoráról nagyon keveset tud meg az Olvasó. Sem az édesapa tudományos munkájáról, sem a jogakadémia 1895-ös, újabb két tanszékkal való kibővítéséről, sem pedig a Kollégium egyetemmé formálásáról nem történik említés. Következésképp a kutatás, s így e sorok Szerzője is adós még Kovács jogászprofesszor tudományos munkásságának kiértékelésével, mely magában foglalja bibliográfiájának összeállítását is.

Ám Kovács Ilona visszaemlékezései nyomán a Szerző mindenképpen az Olvasóra bízta annak megítélését, hogy vajon igaza volt-e Petőfi Sándor költőnknek akkor, amikor *Úti Napló*ájában 1847. május 14-én a következőket jegyezte fel a városról:

„Voltál-e már Debrecenben, barátom? (...) Mennyi szalonna, menyi hízott disznó van itt! a szellem mégis oly sovány, hogy csak úgy csörög a bordája, éppen mint az idevaló híres talyigás lovaknak. Itt, ha vesznek is könyvet, tán csak azért veszik, hogy bele szalonnát takarjanak.”

56 Thirring Gusztáv: Debrecen (Lexikon-szócikk), In *Pallas Nagy Lexikona*, 5. kötet, 84–87. Vö. Debrecen (Lexikon-szócikk). In Rautmann Frigyes (szerk.): *Rautmann Magyar Lexikona: Az összes tudományok enciklopédiája*, 6. kötet, Budapest, 1880, 60–62., Debrecen (Lexikon-szócikk). In Révai Nagy Lexikona, 5. kötet, 347–351.

57 Vö. JÓKAI: Magyarhon szépségei: Úti- és tájképek a XIX. századi Magyarországról, 135–136.

A B. F. R. A.

Dr. Kovács Sándorné szül. **Szoboszlay Papp Laura** mély fájdalomtól megtört szívvel tudatja úgy a maga, mint alulírottak és az egész rokonság nevében, hogy drága jó férje, a leggyöngédebb édesapa, após, nagypapa és rokon

Dr. Kovács Sándor

nyug. jogakadémiai tanár

folyó hó 12-én délután 4 órakor, életének 77-ik, boldog házasságának 42-ik évében, hosszas szenvedés után az Urban csendesen elhunyt.

Drága halottunk földi maradványai folyó hó 14-én délután 4 órakor fognak a **kerepesi ut melletti temető halottsházájában** a református egyház szertartása szerint megáldatni és ugyanazon temetőben nyugalomra helyeztetni.

Budapest, 1918. évi márczius hó 12-én.

Áldás és béke drága poraira!

Kovács Laura, Kovács Hedvig férj, kiskarándi Nánássy Gyuláné, Kovács Ilona bánatos gyermekei.

Kiskarándi Nánássy Gyula veje.

Márta, Gyula, Hedvig és Dénes szerető kis unokái.

Lakás: IX., Ráday-utca 15, II. 22.

Entreprise des pompes funèbres főköja: IX. Őllő-út 21. (Telefon: 50—14, éjjel is hívható.)

Nyomt. Buschmann F. utódaí Budapest.

A B. F. R. A.

Kovács Laura, Kovács Hedvig férj kiskarándi Nánássy Gyuláné és **Kovács Ilonka** mint gyermekei, **kiskarándi Nánássy Gyula** mint veje, **Márta, Gyula, Hedvig és Dénes** mint unokái mély fájdalomtól megtört szívvel tudatják úgy a maguk, mint az egész rokonság nevében, hogy a drága jó édesanya, anyós, nagynya és rokon

özv. Dr. Kovács Sándorné

szül. **Szoboszlay Papp Laura**

folyó hó 9-én reggel 1/2 órakor, életének 65-ik évében, rövid szenvedés után az Urban váratlanul elhunyt.

Drága halottunk földi maradványai folyó hó 11-én délután 3 órakor fognak a **kerepesi ut melletti temető halottsházájában** a református egyház szertartása szerint megáldatni és ugyanazon temetőben nyugalomra helyeztetni.

Budapest, 1918. január hó 9-én.

3

Áldás és béke drága poraira!

Lakás: IX., Ráday-utca 15, II. 22.

Entreprise des pompes funèbres főköja: IX., Őllő-út 21. Telefon József 90-41 éjjel is hívható.)

Nyomt. Buschmann F. utódaí Budapest.

Felhasznált irodalom

- XXXVI. törvénycikk a debreczeni és a pozsonyi magyar királyi tudományegyetem, in Márkus J. (szerk.): *Magyar törvénytár (1912. évi törvénycikkek)*, Budapest, 1913, Franklin Társulat, 512–524.
- BALOGH F.: *A Debreceni Jogakadémia keletkezése, fejlődése és a jogászfijúság*, Debrecen, 1905.
- BALOGH F.: *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben*, Debrecen, 1904.
- BARÁTH B. L.–FEKETE K. (szerk.): *Órállóvá tettek: Műhelytanulmányok a debreceni teológiai oktatás és református lelkészképzés 1850–2000 közötti történetéhez* (Kiadványok a Debreceni Református Kollégium fennállásának 475. évfordulója tiszteletére IV.) Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület – DRHE, 2019.
- BARCZA J. (szerk.): *Debreceni Református Kollégium története*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988.
- CSOHÁNY J.: A korszakváltások évszázada (1849–1950), in Barcza, J. (szerk.): *Debreceni Református Kollégium története*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 192–301.
- FOGARASSY Z.: *A Debreceni Református Dóczy Leánynevelő Intézet története (1838–2013): Iskolatörténeti tanulmányok* (Kiadványok a Debreceni Református Kollégium fennállásának 475. évfordulója tiszteletére III.), Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013
- GYÖRI L. J. (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma (1850–2012): Iskolatörténeti tanulmányok* (Kiadványok a Debreceni Református Kollégium fennállásának 475. évfordulója tiszteletére II.), Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 2013.
- Debrecen (Lexikon-szócikk). In Rautmann Frigyes (szerk.): *Rautmann Magyar Lexikona: Az összes tudományok enciklopédiája*, 6. kötet, Budapest, 1880, 60–62.
- Debrecen (Lexikon-szócikk). In Révai Nagy Lexikona, 5. kötet, 347–351.
- IMRE S.–VERES L.–TÓTH J. (szerk.): *Értesítvény a Reformátusok Debreczeni Főiskolájáról az 1869/70 iskolai évről*, Debrecen, 1870.
- JÓKAI M.: *Magyarhon szépségei: Úti- és tájképek a XIX. századi Magyarországról*, Budapest, Magvető, ³1956,
- KOVÁCS Á.: A Debreceni Református Kollégium teológiai oktatásának története 1850–1912. A Teológiai Akadémia a Kollégium oktatási rendszerében, *Gerundium* 8 (2017/4), 30–51.
- KOVÁCS S.: Adatok a jogtanítás történetéhez főiskolánkban, a múlt század végétől az 1875. évig, in Kovács Sándor (szerk.): *1893/94^{edik} Évkönyv a Debreczeni E. Ref. Főiskola akadémiai tanszakairól*, Debrecen, 1894, 1–36.
- KOVÁCS S.: Adatok a jogtanítás történetéhez főiskolánkban az 1875. évtől kezdve, in Csiky, L. (szerk.): *1898/99 Évkönyv a Debreczeni E. Ref. Főiskola akadémiai tanszakairól*, Debrecen, 1899, 1–21.
- KOVÁCS S.: ŐKőrösi Sándor, in *Debreceni Protestáns Lapok* 15 (1895/22), 270–274.
- NAGY S.: *A Debreceni Kollégium mint egységes intézmény az egyetem kiválásáig*, Debrecen, 1940.

- NAGY S.: A jogi oktatás és szervezete a Debreceni Református Kollégiumban 1742 és 1914 között, in Kovács Kálmán (szerk.): *Jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében*, Budapest, 1984 (Jogtörténeti értekezések XIV), 155–187.
- SZABADI I. (szerk.): *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, 1–2. kötet (Kiadványok a Debreceni Református Kollégium fennállásának 475. évfordulója tiszteletére I.). Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013.
- S. SZABÓ J.: A Debreceni Református Kollégium tanárai és kiválóbb növendékei, Debrecen, 1926.
- SZ. KUN B.: Debreceni jogtanítók (I. rész), in *Debreceni Szemle* 5 (1931/1), 1–9.
- SZ. KUN B.: Debreceni jogtanítók (II. rész), in *Debreceni Szemle* 5 (1931/3), 101–109.
- SZ. PAP I.: *Felhívás az Egyházakhoz 's egyes Jóltevőkhöz a debreczeni főiskola szervezését illető adakozásra*, Debrecen, 1852.
- SZŰCS I.: Szabad kir. Debreczen város történelme, 1–3. kötet, Debrecen, 1871–1872.
- THIRRING, G.: Debrecen (Lexikon-szócikk), in *Pallas Nagy Lexikona*, 5. kötet, Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság-Révai Testvérek, 1893, 84–87.
- TÓTH S. (szerk.): *Értesítvény a Reformátusok Debreczeni Főiskolájában lévő akadémiai tanfolyamokról az 1875/76. tanévről*, Debrecen, 1876.
- TÖRÖS L.: *Sárvári Pál: Arany János professzora. Egy század a magyar kálvinista iskolázásból*, Nagyköros, 1938.
- ZSIGMOND F.: *A debreceni református kollégium története 1538(?)–1938*, Debrecen, 1937.

NAGY GÁBOR

Kölcsönhatások

Isten és ember, ember és világ, világ és Isten kapcsolatának
újragondolása az ószövetségi kinyilatkoztatás alapján

ABSTRACT

INTERACTIONS: RETHINKING THE RELATIONSHIPS BETWEEN GOD AND HUMAN BEINGS, HUMAN BEINGS AND THE WORLD, AND THE WORLD AND GOD ON THE BASIS OF THE CORE REVELATION OF THE OLD TESTAMENT

A fundamental element of the created world is the principle of reciprocity. Although symbiosis (a mutually beneficial relationship) is not the only existing form of coexistence, nevertheless it can be stated that even the smallest moment affects the whole to varying degrees. That is, the human and the non-human orders are closely connected. In this regard, issues of dependence, independence and interdependence become more complex than we might think at first. For God has such a close relationship with this world that God is affected by each and every moment. God is also a part of the events and relationships, in fact this is how God works for the created world. God respects relationships based on the principle of reciprocity, and when God acts, God takes into account the order and play of the created world.

1. A kölcsönösség elve

A héber Biblia világa olyan, mint a világháló. Az Isten által teremtett kozmosznak ugyanis alapvető eleme a kölcsönösség elve. Minden teremtmény szimbiózisban él egymással, magyarul: a legapróbb mozzanat is hatással van az egésyre különböző mértékben. Az ember rendelkezik azzal a képességgel, hogy minden más teremtménynél intenzívebben és áthatóbban hasson a világ hálójára, rezgésbe hozza a háló szálait akár pozitív, akár negatív értelemben.

Ezt mutatja az is, hogy az Ószövetség egyértelműen beszél a morális rendnek a kozmikus rendre kifejtett hatásáról. Vagyis, az emberi és a nem emberi rend szorosán összekapcsolódik. Ebben a vonatkozásban a *függőség, függetlenség és egymásrautaltság* kérdései összetettebbé válnak, mint azt elsőre gondolnánk.¹ Egy dolog bizonyos, az emberi bűn pusztítólag hat más teremtményekre.²

Az egymástól való függés ilyen irányú értelmezése szembeeszik a statikus, mechanisztikus világgéppel. A kapcsolatok valódisága tényszerűnek mondható, vagyis a teremtett világ bizonyos fokig magában hordozza a horizontális és vertikális

1 A kérdéssel kapcsolatos egyértelmű megfontolásokért lásd különösen SANTMIRE: Partnership with Nature (2003), 381–412.

2 Néhány példa erre az Ószövetségből: A föld tövist és bogáncsot terem Ádám engedetlensége miatt (Gen 3,17). Az özönvíz mélységeiben rázza meg a teremtett világot, ami összefüggésben áll a kozmikus és emberi erőszakkal (Gen 6,11–13). Sodoma és Gomora története ökológiai katasztrófáról tudósít, amely az emberi gonoszság miatt történt (Gen 13,10–13; 19,24–28). Az Egyiptom földjén lejátszódott természeti csapások szintén a fáraóinak és embereinek teremtésellenes magatartása miatt bekövetkezett ártalmas ökológiai hatások. De ezt támasztják alá a próféták is, akik újra meg újra összekapcsolják az emberi bűnt és az ártó kozmikus hatásokat (vö. Jer 4,22–26; Hós 4,1–3).

kollíziót, nyitottságot. Másképpen kifejezve: helyet biztosít az újszerűségnek és a meglepetéseknek, a szokatlan és véletlenszerű eseményeknek.

Hagyományosan Istent úgy tekintik, mint aki független, senkitől sem függ, a teremtmények viszont abszolút Istentől függenek nemcsak eredetüket tekintve, hanem életük alakulását illetően is.³ A különféle ószövetségi szövegek – különösen is a teremtéssel kapcsolatos részek – összetetten beszélnek arról, hogy mi rejlik Isten és a világ között.⁴

Isten olyan szoros kapcsolatban áll ezzel a világgal, hogy magára Istenre is hatással van minden egyes pillanat és mozzanat. Isten is részese a történéseknek és kapcsolatoknak, tulajdonképpen így munkálkodik a teremtett világért. Tisztelettel a kölcsönösség elvén alapuló kapcsolatokat, s amikor cselekszik, akkor számításba veszi a teremtett világ rendjét és játékát.

Isten elkötelezte magát a világ mellett, ugyanakkor úgy munkálkodik a teremtett világban, hogy közben nem adja fel szuverenitását. Isten hű marad ígéreteihez, ez a hűség viszont az isteni lehetőségek korlátozását is jelenti. Isten története magában hordozza a teremtett világ és az ember életének hol hosszabb, hol rövidebb fonalait, amelyek összefonódva egy egészet alkotnak.

Mindezek fényében kijelenthető, hogy a héber Biblia ösztönzőleg hat ránk, segítségünkre van, hogy igazán átgondoljuk, a mindenség alkotója mennyire komolyan veszi a teremtett világgal és minden egyes teremtménnyel a kapcsolatot. Szükséges tehát, hogy mi is komolyan vegyük a *kapcsolatot*, ami megköveteli tőlünk az ószövetségi tradicionális istenképek újbóli értelmezését.

2. Isten és ember kapcsolata

Nem csupán Isten hat az emberre, hanem az ember is hatással van Istenre, éppen ezért Isten eltér(het) attól a megszokott magatartásmintától, amely korábban őt jellemezte. Az Isten–ember kapcsolatnak létezik egy úgynevezett „kölcsönösség-dimenziója”. Isten képes és kész szenvedni az emberrel és az emberért. Képes és kész az ember mellé állni a bajban, a nehézségek között és a valós veszélyekben. Mivel Isten szabadon, külső kényszer nélkül, saját elhatározásból, akaratból, önszántából hozta létre ezt a kapcsolatot az emberrel, ezért Isten akár vissza is vonhatná elköteleződését, és végleg lezárhatná ezt a kapcsolatot, de mégsem teszi. Isten hűsége kétséget kizáróan megkérdőjelezhetetlen.⁵

Mivel járhat egy őszinte Isten–ember kapcsolat? A valódi kapcsolat, *kommunió* egyik gyümölcse a *kommunikáció*. Isten és ember, valamint Isten és nem ember

3 Bernard W. Anderson például azt állítja, hogy a „teremtés tana mindenekelőtt Isten szuverenitásának és minden teremtmény abszolút függésének a megerősítése”, lásd ANDERSON: *From Creation to New Creation* (1994), 28.

4 FRETHERM: *Creator, Creature, and Co-Creator in Genesis 1–2*, 195–205. In *What Kind of God? Collected Essays of Terence E. Fretheim*, (ed. CHAN and STRAWN), Shiprut 14, Literature and Theology of the Hebrew Scriptures, Eisenbrauns, Penn State University Press, (2015), 1–432. Ehhez a témához lásd még WELKER: *Rereading Genesis 1 and 2* (1991), 5–71.

5 FRETHERM: *Relational Theology of Creation* (2005), 278.

között. Az imádság Isten ajándéka, amelyet azért kaptunk, hogy fenntarthassuk ezt a kapcsolatot.⁶

Az Isten–ember kapcsolatban nemcsak Istennek van hatalma, hogy cselekedjen, hanem az emberi teremtménynek is. A teremtéskor Isten úgy döntött, hogy megosztja hatalmát a teremtményekkel, a nem emberivel éppúgy, mint magával az emberrel.⁷ Isten partneri viszonyban áll velünk, emberekkel.⁸

Istent annyira mélyen érintik ezek a kapcsolatok, hogy őt is befolyásolja mindaz, ami történik a földön.⁹ Annyira őszintén gondolja teremtményeivel a kapcsolatot, hogy az ember számára még annak a lehetőségét is megengedi, hogy ellenálljon akaratának.¹⁰ Pedig az isteni akarat ellenállhatatlan, azonban JHVH nem minden esetben tapasztalja azt, hogy az isteni akarat menne végbe a földön, ami leginkább annak köszönhető, hogy az ember folyton ellenáll neki.

A jövő tehát nem egy kész, befejezett képet mutat, hanem csupán a kontúrvo-nalái látszódnak. A Jer 22,1–5 igeszakasz két lehetséges jövőről beszél Izrael kapcsán attól függően, hogy hallgatnak-e JHVH szavára, vagy nem. Isten népe a tőle kapott hatalmánál fogva képes arra, hogy alakítsa a jövőt. A jövő bizonyos értelemben nyitott.¹¹ Az a jövő, amely mégiscsak Isten jövője.¹² A jövő tehát nem egyszerűen Isten kezében van, noha voltaképpen mégis.

3. A teremtés kockázata

Istennek a teremtett világhoz való viszonyulása magában hordozza a veszélyt és a kockázatot. A valódi kapcsolatok ugyanis mindig kockázattal járnak. A világ folyását részben meghatározza az a tény, hogy a teremtmény mit kezd az Istentől nyert szabadságával. Isten teremtői munkája ugyanis nem zárult le véglegesen, sőt a világ jövője sem lett kidolgozva aprólékos részletességgel a kezdetektől fogva. Ez annyit tesz, hogy ha Isten csupán egy vázlatrajzot tart a kezében a teremtett rend alakulásáról, akkor tulajdonképpen állandó átnézés és átdolgozás alatt áll a világ forgatókönyve annak függvényében, hogy mit mond, és mit tesz az ember.¹³ Az ember felelős azért, hogy a világ teljességre jusson. A teremtés rendkívül dina-

6 Az Ex 32,7–14 szép példa arra, hogy Isten milyen nagyra értékeli Mózes közbenjáró imáját, amelyben azt kéri Istentől, hogy változtassa meg a döntését. Ami pedig a nem emberi teremtményeket illeti, Isten megszólítja a földet (Zsolt 50,4; Hag 1,11), nevükön hívja a teremtményeket (Ézs 40,26; Zsolt 147,4). Azok pedig válaszolnak (Jób 38,35; Zsolt 145,10), reá tekintenek vagy kiáltanak hozzá (Zsolt 104,21; 145,15–16; Jób 38,39–41; Jóel 1,20).

7 Vö. Gen 1,11–13.20.22.24; Zsolt 65,12–13; Hag 1,10–11; Gen 1,28.

8 H. Paul Santmire különösen is hangsúlyozta a „partnerséget” Isten és az ember viszonyában. Továbbá azt is érdemes megjegyezni, hogy Walter Brueggemann számára a „partner” szó fontos konstrukció, és teológiájának egy jelentős részét keretezi, lásd BRUEGGEMANN: Testimony, Dispute, Advocacy (1997), 407–564.

9 A Teremtés könyvében, az özvívz története előtt azt olvassuk, hogy Isten „megszomorodott szívében” (Gen 6,6), de a prófétai szövegekben is találkozhatunk hasonlóval. Isten kesereg, látva, hogy mi történt népével (Jer 9,17–18) és az országgal (Jer 9,10; 12,7–13).

10 Ld. Ézs 30,1; Ez 2,5; Zak 1,15.

11 BALOGH: Megbánó Isten – változó Isten (2010), 27.

12 Ld. Jer 22,4–5.

13 FRETHEIM: Relational Theology of Creation (2005), 277.

mikus valóság, amelyben a jövő előtt számos lehetőség nyitva áll, és a teremtményi tevékenység kulcsfontosságú szerepet játszik a jövő alakulásában.

Isten szabad elhatározásból úgy döntött, hogy szerepet szán teremtményeinek a teremtés folyamatában, különösen is az embernek. Azonban előfordulhat, hogy Isten teremtményei nem végzik el a feladataikat, nem töltik be rendeltetésüket, nem viseltetnek kellő felelősséggel sem önmaguk, sem a teremtett világ iránt, ami bizony negatív hatással lehet az egész teremtett mindenségre. A bűn azonban még ennél is nagyobb pusztítást tud okozni a világban és az emberi társadalom egészére nézve.¹⁴

Isten teremtményei állandóan követnek el hibákat. A teremtett világra kifejtett hatásuk hol súlyosnak, hol végzetesnek tűnnek. Az ember arra használta fel Istentől nyert szabadságát, hogy megszejtessen a vele való kapcsolatát, ami egy elkerülhetetlen és mindent átható gonoszsághoz vezetett. „... látta az Úr, hogy az emberi gonoszság mennyire elhatalmasodott a földön, és hogy az ember szívének minden szándéka és gondolata szüntelenül csak gonosz” (Gen 6,5). Vagy a Gen 6,11–12 szerint: „A föld pedig egyre romlottabb lett az Isten színe előtt, és megtelt a föld erőszakossággal [...] megromlott a föld, mert minden ember rossz útra tért a földön.” Az emberi romlottság (חַמְסָה) pusztuláshoz (חַרָּב) vezetett. Ugyanaz a héber szó egyaránt utal az okra és az okozatra. Az erkölcsi gonoszságnak bizony ma is vannak kozmikus hatásai. Ha Isten arra kényszerítette volna az embert, hogy engedelmeskedjen akarátának, és nem engedte volna, hogy saját döntéseket hozzon, akkor ma nem beszélhetnénk valódi kapcsolatokról.

4. Befejezés

Összegezve a fentieket, kijelenthető, hogy Isten jelenlétét és tevékenységét akkor érthetjük meg jobban a világban, ha az ember és a nem emberi teremtmények történetét, azok egymásra gyakorolt hatását, kölcsönhatását is igyekszünk megvizsgálni. Valójában az Ószövetség alaposan integrálja ezeket a történeteket a teremtés-történettől el egészen az apokaliptikus látomásokig.

Isten jövőbeli terve ezzel a világgal részben attól függ, hogy mit tesznek és mondanak az emberek. Ez a helyzet az emberi felelősségvállalást helyezi a gondolkodás előterébe. Sokan legszívesebben mindent Istenre bíznának, hogy utána könnyen lehessen JHVH-t hibáztatni, különösen akkor, amikor a dolgok rosszul alakulnak a világban és az életükben, tragikusan vagy egészen másképpen, mint ahogyan azt korábban elképzelték. De Isten arra hív minket, hogy éleslátással és kellő energiabefektetéssel vállaljuk az Istentől kapott feladatainkat és a felelősséget – a világ és minden teremtmény érdekében, valójában Istenért. Ez a lépés ugyanakkor kockázatos Isten részéről, mivel magában hordozza annak a lehetőségét és veszélyét, hogy az ember visszaél kapott hatalmával, ami sajnos gyakran megesik. Némi vigasztalást azt jelenthet számunkra, hogy ebben az erőfeszítésben nem vagyunk egyedül, Isten továbbra is partneri viszonyban és intenzív kapcsolatban kíván maradni velünk.

¹⁴ BALOGH: Megbánó Isten – változó Isten (2010), 19.

Felhasznált irodalom

- ANDERSON, B. W.: From Creation to New Creation: Old Testament Perspectives, in Brueggemann, W. (ed.): *Overtures to Biblical Theology*, Minneapolis, Fortress, 1994, 1–256.
- BALOGH Cs.: Megbánó Isten – változó Isten. Az ószövetségi teológia korlátairól és lehetőségeiről, in *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* 1 (2010), 9–31.
- BRUEGGEMANN, W.: *Theology of the Old Testament: Testimony, Dispute, Advocacy*, Minneapolis, Fortress, 1997.
- FRETHEIM, T. E.: Creator, Creature, and Co-Creator in Genesis 1–2, 195–205. In CHAN, M. J. és STRAWN, B. A. (szerk.): *What Kind of God? Collected Essays of Terence E. Fretheim, Literature and Theology of the Hebrew Scriptures*, Eisenbrauns, Penn State University Press, (2015), 1–432.
- FRETHEIM, T. E.: *God and World in the Old Testament. A Relational Theology of Creation*, Nashville, Abingdon Press, 2005.
- SANTMIRE, H. P.: *Partnership with Nature according to the Scriptures: Beyond the Theology of Stewardship*, in *CSR* 32 (2003), 381–412.
- WELKER, M.: *What is Creation? Rereading Genesis 1 and 2*, in *Theology Today* 47 (1991), 5–71.

DOKTORANDUSZOK KUTATÁSAI

PACZÁRI-PONGOR MELINDA

Az ökoetika ószövetségi alapja

ABSTRACT

OLD TESTAMENT FOUNDATIONS OF ECOETHICS

The theological foundations of ecoethics are deeply rooted in the Holy Scriptures, which through numerous stories, laws, and teachings provide guidance to humans about their responsibility to protect the created world. Although nature conservation has become a central issue in the modern age, the Bible, shed light on God's will on this subject centuries earlier. The Old Testament discusses in detail the relationship between human beings and the created world, and the human responsibility in terms of the divine mandate ('cultivate and preserve'). The Old Testament laws provide specific instructions for dealing with nature, while poetic texts and wisdom literature emphasize nature's praise and exemplarity. In addition, the texts warn humans of the dangers of treating nature as an independent entity and discuss the relationship between nature and human sin, where nature is often seen as an instrument of divine judgment and a victim of human sin.

1. Bevezető gondolatok

Az ökoetika teológiai alapjai a Szentírásból merítenek. A teremtett világ megővésére irányuló – vagy arra is kiterjedő – történetek, törvények, tanítások formájában jól lekövethető iránymutatást szabnak az ember számára, illetve körülhatárolják a felelősségét. Bár a természetvédelem kiváltképpen az elmúlt évtizedekben vált igazán felkapott témává, jól látszik, hogy a Biblia lapjain, így az Ószövetségben is, Isten számos helyen kinyilatkoztatta akaratát a témát érintően. Meghatározó továbbá az is, hogy a Szentírásban nem egyszerű természetvédelemről beszélhetünk, hanem annál komplexebb, átfogóbb képet nyújt a Biblia arról, hogy az embert körülvevő teremtett világgal – melynek természetesen az ember is része – hogyan kell együtt élnie az embernek.

Az Ószövetség gyakran beszél az ember és a teremtett világ kapcsolatáról, illetve a teremtéstörténet után elhangzó isteni mandátum („műveld és őrizd”, 1Móz 2,15) értelmében fennálló emberi felelősség kérdésköréről. Az ószövetségi törvények vonatkozó passzusai konkrét utasításokat adnak az ember számára a természettel kapcsolatos felfogását és tevékenységét illetően. Emellett a költői szövegek és a bölcsességirodalom tanításai is iránymutatással élnek az ember számára a természet megfigyeléséből adódó tanulságok levonásával. A költői szövegekben közvetlen vagy közvetett módon megjelenik a természet dicsérete, továbbá az ószövetségi bölcsességirodalom a természetet mint példát állítja az olvasó elé. Az Ószövetség a természet numinózus jellegéről is beszél, azaz arról, hogy milyen veszélyeket rejtett

a természet önálló entitásként való kezelése a zsidó nép számára. A természet és az emberi bűn kapcsolata is számos alkalommal előkerül ezekben a szövegekben, amelyekben a természet mint eszköz kerül előtérbe az isteni ítéletben, illetve a természet mint szenvedő is hangsúlyossá válik az emberi bűn következtében.

2. Az ökoetika ószövetségi alapjai

2.1. A teremtéstörténet (1Móz 1–2)

Az 1Móz teremtés beszámolóit több szempontból is fontos alapkövei a teremtés-védelemnek. Először is, az 1Móz világossá teszi, hogy az egész teremtett világ Isten teremtő munkájának az eredménye. A teremtéstörténet egyik legfontosabb kulcsszava a ברא ige, amely kifejezetten az isteni teremtésre vonatkozó terminus technicus. Az Ószövetségben kizárólag úgy fordul elő, hogy Isten az alanya.¹ A szót általában 'teremteni' értelemben fordítjuk,² de néhány kutató szerint az 'elkülöníteni, szétválasztani' jobban leírja a szó jelentéstartalmát.³ Bárhogy is, a szó arra utal, hogy a világ mint rendezett kozmosz Isten akaratából létezik. Ez az állítás hangsúlyozza, hogy a világ elsősorban Istenhez tartozik, és Isten a szuverén Ura.⁴ Ez perspektívát ad az embernek, és az emberiség autoritását limitálja az Isten által teremtett világ fölött.

Másodszor, a teremtéstörténet kifejezi, hogy Isten örömét leli a teremtett világban és ünnepli azt.⁵ A bibliai szövegben többször is olvasható, hogy a hatnapos teremtés alatt Isten látta, hogy amit alkotott, jó (1Móz 1,4.10.12.18.21.25.31). Ez az isteni helyeslés nem morális, hanem sokkal inkább esztétikai és teológiai vélemény. A teremtett világ jó, mert szép és Istennek tetsző,⁶ továbbá jó, mert betölti az Isten által rendelt célját.⁷

Harmadszor, a teremtéstörténetek beszámolóit többféle módon is kiemelik, hogy az emberek a teremtés részei, így különleges kapcsolatot ápolnak a Földdel és a bolygó más teremtényeivel. Isten az embert ugyanazon a napon teremtette, mint a szárazföldön élő állatokat (1Móz 1,24–31). Az 1Móz 2,7 beszámolója alapján Isten az embert a föld porából teremtette. A héber אדמה 'föld' és אדם 'ember' szavak etimológiailag összefüggésben állnak.⁸ A nyelvi kapcsolat hangsúlyozza a különleges kapcsolatot és összefüggést az ember és a természet, a Föld között. A Föld nem csak az ember élőhelye, de ugyanabból az anyagból is lettek teremtve.

¹ BERNHARDT–BERGMAN–RINGGREN: ברא, 246.

² SKINNER: A Critical and Exegetical Commentary on Genesis, 7; VON RAD: Genesis, 49; HAMILTON: The Book of Genesis: Chapters 1–17, 103.

³ ARNOLD: Genesis, 36–37; WOLDE: Why the Verb אדם Does Not Mean 'to Create' in Genesis 1.1–2.4a, 20; HABEL: The Birth, the Curse and the Greening of Earth. An Ecological Reading of Genesis 1–11, 28.

⁴ SKINNER: A Critical and Exegetical Commentary on Genesis, 7; VON RAD: Genesis, 49; BRUEGGEMANN: Genesis, 17.

⁵ HABEL: The Birth, the Curse and the Greening of Earth. An Ecological Reading of Genesis 1–11, 26.

⁶ HAMILTON: The Book of Genesis: Chapters 1–17, 140; HABEL: The Birth, the Curse and the Greening of Earth. An Ecological Reading of Genesis 1–11, 32.

⁷ VON RAD: Genesis, 52.

⁸ PLÖGER: אדם, 96; VON RAD: Genesis, 77; ARNOLD: Genesis, 58.

Ezt a különleges kapcsolatot részben még inkább kiemeli, részben pedig újra-fogalmazza a megállapítást, hogy az emberek teremtésének célja is szorosan kapcsolódik a földhöz. Az 1Móz 1,26–28 alapján láthatjuk, hogy Isten megparancsolta az embernek, hogy uralkodjon (רָדָה) a föld állatain, és hajtsa uralma alá (בָּכַשׁ) a földet. Ez az isteni parancs azt mutatja, hogy annak ellenére, hogy az ember a teremtés része, bizonyos értelemben a teremtett világ fölé is van pozicionálva.⁹ A בָּכַשׁ 'leigázni, alávetni' ige szinte minden esetben erőszakot és elnyomást fejez ki, és mindig feltételez egy erősebb és egy gyengébb felet.¹⁰ A szó vonatkozhat emberek rabszolgává tételére, illetve nők elleni szexuális erőszakra, de leggyakrabban a katonai hódítást fejezi ki. Ebben az esetben azonban nem csupán a föld és a lakosság alávetését foglalja magában, hanem a földben rejlő lehetőségek kihasználását is.¹¹ A רָדָה 'uralkodni' ige gyakran a királyi hatalomgyakorlás kifejezésére szolgál. Az 1Móz 1,28 azon kevés kivételek közé tartozik, ahol nem emberek az ige tárgyai. Bizonyos kutatók szerint a רָדָה gyök eredeti jelentése 'taposni', és úgy gondolják, hogy az ige az erőszakos hatalomgyakorlásra utal.¹² Más kutatók viszont úgy gondolják, hogy a szó semleges vagy pozitív tartalmat hordoz, és általánosságban vonatkozik az uralkodásra.¹³ Határozott álláspontunk szerint az embernek adott isteni parancsban a szónak inkább a gondviselő és felelősségteljes oldala domborodik ki, és nem tartozik bele a bántalmazás és kizsákmányolás.¹⁴ Az emberiség uralmát és hatalmát a föld és lakói felett Isten szuverenitása és törvénye határolja, vagyis az ember arra kapta az uralmát, hogy azzal az isteni rendet szolgálja. Áruklodó, hogy uralkodása ellenére az ember ezen a ponton csak a növényeket és azok gyümölcseit ehette (1Móz 1,29).¹⁵

Az 1Móz 2,15-ben az emberi felelősség még nyomatékosabbá válik. A 15. vers közli, hogy az ember szerepe az Éden kertjében az, hogy „művelje (עָבַד) és őrizze (שָׁמַר)” azt. Az עָבַד ige elsősorban 'dolgozni' jelentéssel bír, de magában hordozza a 'szolgálni, engedelmessé válni' jelentést is.¹⁶ A szóválasztás egyensúlyozza a kapcsolatot az emberiség és a természet között. Az ember felelőssége nemcsak az, hogy uralkodjon a földön, de az is, hogy szolgálja. A másik ige, a שָׁמַר is alapvetően természetbarát jelentést hordoz. Az ige széles jelentéstartománnyal bír, a kontextustól függően állhat 'megfigyelni', 'kikémleni', 'őrizni', 'megtartani' értelemben.¹⁷ A leggyakrabban a védelem és megőrzés tevékenységé.¹⁸ Az ember szerepe nem

9 HAMILTON: The Book of Genesis: Chapters 1–17, 129; WOLFF: Az Ószövetség antropológiája, 273–274.

10 WAGNER: כָּבַשׁ, 54.

11 I. m., 56.

12 HABEL: The Birth, the Curse and the Greening of Earth. An Ecological Reading of Genesis 1–11, 38.40; VON RAD: Az Ószövetség teológiája I., 124; WOLFF: Az Ószövetség antropológiája, 202.

13 NÉMETH: „Királyok zsoltára, zsoltárok királya”, 125.

14 ZOBEL: רָדָה, 335; BRUEGGEMANN: Genesis, 32.

15 SARNA: Genesis, 12–13; HAMILTON: The Book of Genesis: Chapters 1–17, 130; ZOBEL: רָדָה, 335–336.

16 RINGGREN–SIMIAN-YOFRE: עָבַד, 381–383; HAMILTON: The Book of Genesis: Chapters 1–17, 171; ARNOLD: Genesis, 59; HABEL: The Birth, the Curse and the Greening of Earth. An Ecological Reading of Genesis 1–11, 52.

17 GARCIA-LOPEZ: שָׁמַר, 286.

18 ARNOLD: Genesis, 59; HABEL: The Birth, the Curse and the Greening of Earth. An Ecological Reading of Genesis 1–11, 52.

az volt, hogy birtokolja a kertet, hanem hogy megőrizze azt.¹⁹ Együttesen a szolgáltatás és a megőrzés egy sáfár-modellre utal, amelyben az emberek felelősséggel tartoznak, és számon kérhetőek a munkáért, amelyet parancsba kaptak. Ennek az emberi szolgálatra és megőrzésre hívásnak a tárgya az Éden kertje volt, de ezek az elvek kiterjeszthetők az egész bolygóra. A föld művelése és őrzése által az ember a teremtő Isten munkájában vesz részt.²⁰ Az Ószövetségben mind az עֲבָדָה, mind a עֲמָלָה gyakorta használt szavak az Isten számára végzett emberi szolgálat leírásával kapcsolatban. A föld szolgálat és a természet ajándékainak megőrzése szoros kapcsolatban állnak az Isten szolgálatával és az isteni törvény megtartásával.²¹

2.2. A föld és a természeti erőforrások védelme az ószövetségi törvényben

A mózesi törvények jelentős figyelmet fordítanak a természet és a teremett világ védelmére. Az egyik legfontosabb hely, ahol az Ószövetség a kérdéssel foglalkozik, a negyedik parancsolat (2Móz 20,8–11, 5Móz 5,12–15). A negyedik parancsolat előírja a szombat, a nyugalom napja megszentelését, amelyen tilos a munkavégzés. Ez a korlátozás önmagában fontos közreműködést jelent a természet erőforrásaiban megóvásában, mert behatárolja az emberi munkát. A parancsolat betartása segíti a föld és a természeti erőforrások végtelen és mértéktelen kizsákmányolásának elkerülését. A parancsolat ezen túl erős szociális dimenzióval is rendelkezik, mert nemcsak az embernek engedi meg a pihenés lehetőségét, hanem a családnak, a szolgáknak és az idegeneknek is.²² Azonban az embereken túl a parancsolat érvényes a nem emberi világra, azaz az állatokra és a földre is.

A föld pihentetésének koncepciója még nyilvánvalóbb módon jelenik meg a szombatról szóló törvények között (3Móz 25,1–7). A törvény szerint minden hetedik évben a földnek is kijár a teljes nyugalom. Az izráeliek számára tiltott dolog volt a földek és szőlők mezőgazdasági jellegű megmunkálása a hetedik évben. A törvény mögött húzódó okok elsősorban teológiai jellegűek, hiszen a föld parlagon hagyása Isten gondoskodó jellemét hangsúlyozza, azonban tagadhatatlan, hogy a törvény a természet szempontjából is értelmezhető. A föld parancsba kapott pihenése lehetőséget biztosít a természeti erőforrások megóvására és újratermelésére.²³ A Jóbél évről szóló törvény (3Móz 25,8–13) hasonló korlátozásokat vezet be az ötvenedik évre vonatkozóan, amely kétéves pihenőt szab a földnek, és így az izráeli földműveseket a bölcs és előrelátó tervezésre ösztönözte.²⁴

A mózesi törvények a háziasított állatokról való gondoskodásra is ösztönzik a népet. Több szabályozás is foglalkozik az állatok jólétével. Az 5Móz 25,4 megtiltja a nyomtató ökör szájának bekötését, ami megelőzi az állat túlhajszolását. Az 5Móz 22,10

19 HAMILTON: The Book of Genesis: Chapters 1–17, 130.

20 BRUEGGEMANN: Genesis, 46.

21 FRUCHTENBAUM: The Book of Genesis, 79; WALTON: Genesis.

22 MEYERS: Exodus, 173.

23 HARRISON: Leviticus, 223.

24 I. m., 225.

megtiltja a szamár és az ökör egyszerre való befogását, ami által a szamárra aránytalanul nagy teher nehezedne. Az 5Móz 22,1–4 a megfáradt állatok megsegítését írja elő. A 2Móz 23,4–5 akkor is előírja ezt a szabályt, ha az állat az ellenség tulajdona.

A mózesi törvények a gyümölcsstermő fákra is kiterjednek. A 3Móz 19,23–25 szerint tilos szüretelni és enni a négy évnél fiatalabb fák gyümölcsét. Ez a törvény elegendő időt biztosít a fáknek, hogy növekedhessenek és erősödjenek, mielőtt az emberek hasznosíthatnák őket. Az 5Móz 20,19–20 megtiltja a gyümölcsstermő fák elpusztítását a háborús idők alatt is.

2.3. A természet dicsérete a Zsoltárok könyvében

Az Ószövetség költői szakaszaiban számos példát találhatunk a természet szépségének és nagyszerűségének méltatására. A természet dicsérete ezekben a szövegekben sohasem önmagáért való, hanem minden esetben – közvetlen vagy közvetett módon – az Úr dicséretéről van szó.

A 104. zsoltár az egyik legjobb példa a Teremtő Isten és a teremtett világ dicséretére. A költeményt keretbe foglalja az Úr magasztalására való felhívás, amellyel a zsoltáros saját lelkét biztatja (Zsolt 104,1.35). A zsoltár felépítése részben párhuzamba állítható az 1Mózes 1–2-ben olvasható teremtéstörténettel, bár a sorrend nem teljesen egyezik. Az Úr világosságba való öltözése a teremtés első napját idézi (Zsolt 104,2a, vö. 1Móz 1,3–5). Az égbolt megteremtése a zsoltárban is összekapcsolódik a vizek elválasztásával (Zsolt 104,2b–3, vö. 1Móz 1,6–8). Isten teremtő munkájának gyümölcse a szárazföld (Zsolt 104,5–9, vö. 1Móz 1,9–10), a növények (Zsolt 104,13–16, vö. 1Móz 1,11–13), az égi testek (Zsolt 104,19, vö. 1Móz 1,16–19), a tengeri élőlények (Zsolt 104,25, vö. 1Móz 1,20–23), a madarak és szárazföldi állatok (Zsolt 104,11–12.17–18, vö. 1Móz 1,24–25), és nem utolsósorban az ember (Zsolt 104,14–15.23, vö. 1Móz 1,26–31).²⁵ A Genézis beszámolójához képest a 104. zsoltár nem csupán úgy mutatja be az Urat mint a teremtett világ alkotóját, hanem úgy, mint aki cselekvő módon fenntartja azt, és folyamatosan gondoskodik a benne élőkről. Ebben a tekintetben az ember nem különbözik a többi élőlénytől. Az Úr épp olyan jól tartja az embert, mint az állatokat vagy éppen a fákat (Zsolt 104,10–18).²⁶ Az ember különleges szerepe abban mutatkozik meg, hogy nem csupán készen kapja a föld gyümölcseit, hanem a saját munkáját hozzáadva megtermeli a földből a kenyeret és a bort (104,14–15). Ehhez hasonlóan beszél a zsoltár az égitestek szerepéről, amelyek éppúgy meghatározzák az állatok életritmusát, mint az emberét (104,19–23). A tenger szemlélése során is egyszerre jelenik meg a természetes vízi élővilág és az emberi befolyás, amelynek köszönhetően hajók járnak a tengeren (104,25–26).²⁷

A 8. zsoltár szintén a Teremtő Isten nagyságát hirdeti. Az égbolt szépségének szemlélése elsősorban az Úr dicsőítésére indítja a zsoltárost (Zsolt 8,2). Ugyan-

²⁵ ROSS: Psalms 3, 248–251.

²⁶ BRUEGGEMANN: The Message of the Psalms, 32.

²⁷ ROSS: Psalms 3, 251–252.

akkor a zsoldár sokat elárul az ember és a teremtett világ viszonyáról is, amelyben kettősség figyelhető meg. Egyrészt az égbolt és az égitegek látványa rádöbben a halandó embert kicsiny voltára (Zsolt 8,4–5). Másrészt a zsoldár kinyilvánítja, hogy az ember közelebb áll Istenhez, mint a teremtett világ többi része, és hatalmat kapott Istentől a többi teremtmény felett (Zsolt 8,6–9).²⁸ A zsoldár összhangot feltételez az ember és a teremtett világ között, amely Isten tervén alapszik. Ha az ember tiszteletben tartja ezt az összhangot, akkor megtapasztalhatja, hogy Isten valóban jónak teremtette a világot.²⁹

Az ember és a természet szoros kapcsolata és közvetett módon a természet dicsérete mutatkozik meg abban is, amikor a zsoldáros a természetből vett képekkel érzékelteti az ember helyzetét, és más teremtményekhez hasonlítja az embert. Az igaz ember olyan, mint a víz mellé ültetett fa (Zsolt 1,3), vagy a pálmafa és a cédrus (Zsolt 92,13–15). Felesége olyan, mint a szőlőtő, gyermekei, mint az olajfacsemeték (Zsolt 128,3). Máshol a zsoldáros magát hasonlítja a viruló olajfához (Zsolt 52,10).³⁰ Az ember mulandóságát az elszáradó fű vagy virág képe írja le (Zsolt 37,2; 90,5–6). Az Isten jelenléte utáni vágyat, a folyóvízre szomjazó szarvas (Zsolt 42,2–3), az Isten gondoskodására való ráutaltságot a pásztorra hagyatkozó juhok képe fejezi ki (Zsolt 23,1–4; 95,7; 100,3; 119,176). A Zsolt 18,34 szerint az Úr a szarvaséhoz hasonlóvá tette a zsoldáros lábát. A Zsolt 55,7-ben az ellenségtől körülvevő ember a galambéhoz hasonló szárnyakra vágyik, hogy biztonságos helyre repülhessen, a Zsolt 124,7 pedig a madarász törétől megszabadult madár képét használja Izráel szabadulásának leírására.

Még inkább a teremtett világ szépségére és nagyságára utalnak azok a költői képek, amelyek magát Istent vagy Isten tulajdonságait hasonlítják természeti jelenségekhez vagy éppen teremtményekhez. Számos zsoldár hivatkozik az Úrra úgy, mint kősziklára (Zsolt 18,2; 28,1; 71,3; 73,26; 144,1). A szikla képe erőt, szilárdságot és megbízhatóságot sugall. A zsoldáros számára menedéket és biztonságot jelent az ellenséggel és a káosz erőivel szemben.³¹ Az Úr páratlan nagyságát és erejét fejezi ki az állítás, hogy az Úr hatalmasabb a hegyeknél (Zsolt 76,5). A Zsolt 84,12 a Naphoz hasonlítja az Urat, ami arra utal, hogy az Úr az élet és a világosság forrása.³² A 36. zsoldár számos képet kölcsönöz a természetből az Isten nagyságának leírására. A zsoldáros szerint az Úr szeretete az égig ér, hűsége a fellegekig (Zsolt 36,6), ami nem csak Isten szeretetének végtelenségét fejezi ki, hanem a kikutathatatlan természetét is. Az Úr igazságát a hegyekhez, ítéletét pedig a nagy mélységhez hasonlítja (Zsolt 36,7). Az előbbi Isten döntésének változhatatlanságára utal, utóbbi pedig az isteni ítélet súlyosságára és határtalanságára.³³ Mindezek a természeti képek jól érzékeltetik, hogy az ember csupán porszem a teremtett világhoz képest, amely felett ugyan uralmat kapott, mégis kiismerhetetlen számára.

28 BRUEGGEMANN: *The Message of the Psalms*, 36–38; ROSS: *Psalms 1*, 289–290; WOLFF: *Az Ószövetség antropológiája*, 275.

29 KOVÁCS: *Ószövetségi himnusz*, 53.

30 WALKER-JONES: *Psalms Book 2*, 80.

31 ROSS: *Psalms 1*, 442; WALKER-JONES: *Psalms Book 2*, 120.

32 ROSS: *Psalms 2*, 252.

33 ROSS: *Psalms 1*, 789.

Természetesen a zoltáros megfigyelése és csodálata elsősorban nem a természet-re irányul, sokkal inkább a mögötte álló Teremtő Istenre.

A fent említett költői képek élettelen dolgokhoz hasonlítják az Urat. A zoltárok – és az ószövetségi szövegek általában – kerülnek a zoomorfizmust és a fitomorfizmust, azaz Isten állatokhoz és növényekhez való hasonlítását.³⁴ Ez alól nagyon kevés kivételt találunk. Az egyik ilyen kivétel a Zsolt 39,12, amely nem valami hatalmas és fenséges élőlényhez, hanem a molyhoz hasonlítja Istent. Az Úr a bűnnel szembeni haragjában molyként emészti meg az ember szépségét.³⁵ A másik kivétel ennél rejtettebb módon, ugyanakkor gyakrabban jelenik meg a Zoltárok könyvében: a zoltárok nem hasonlítják explicit módon madárhoz az Urat, de többször is említik az Úr szárnyait, illetve tollait, amelyek menedéket vagy árnyékot nyújtanak az istenfélőknek (Zsolt 17,8; 36,8; 57,2; 61,5; 63,8; 91,4). Ezek a zoltárrészletek a fiókáit védő madár képét idézik, és azt üzenik, hogy Isten is hasonló szeretettel óvja és védi az övéit, akik nála keresnek oltalmat.³⁶

Közvetett módon ugyancsak a természet szépségének és értékeinek elismerését fejezik ki azok a zoltárok, amelyek arról szólnak, hogy a természet maga dicsőíti az Urat. A 145. zoltár azt a jövőbeli váradalmat fejezi ki, hogy minden teremtmény magasztalni fogja az Urat (Zsolt 145,10–11). Az embereknek – azon belül az Úr híveinek – kiemelt szerepük lesz ebben a dicsőítésben.³⁷ A Zsolt 19,2 szerint az egek hirdetik Isten dicsőségét és az ő munkáit. Ez azt jelenti, hogy az égbolt – és mindaz, amit magában foglal – a puszta létezésével is a Teremtő Istenre irányítja a figyelmet, és bizonyítja az ő hatalmát. A következő versek részletesen kifejtik a fenti állítást: Az Isten dicsőítése folyamatosan, éjjel-nappal történik (Zsolt 19,3), és szavak nélkül megy végbe (Zsolt 19,4–5a).³⁸ Még a legfontosabb égitest, a Nap is – amely az egész égboltot bejárja, és a földön mindenhová elér a melege – az Úr alkotása, akinek sátrat készített (Zsolt 19,5b–7).³⁹ A Zsolt 98,7 a tengert és a földet, valamint azok lakóit, azaz a vízi és szárazföldi élőlényeket szólítja fel, hogy kapcsolódjanak be az Úr dicséretébe. A 8. vers a természet élettelen részeit is megszólítja és megszemélyesíti, amikor a folyókat tapsra, a hegyeket ujjongásra biztatja.⁴⁰

2.4. A természet mint példa az ember számára a bölcsességirodalomban

Az ószövetségi bölcsességirodalomban számos alkalommal előfordul, hogy a szentírók az állat- vagy növényvilágból, vagy természeti jelenségekből merítenek példát, amelyekből az ember a saját életére nézve vonhat le fontos következtetéseket és tanulságokat. A Példabeszédek könyvében ilyen példaként jelenik meg a hangya,

34 Vö. Hós 14,9.

35 ALTER: *The Art of Biblical Poetry*, 68.

36 ROSS: *Psalms* 1, 425; WALKER-JONES: *Psalms Book 2*, 121–122; URBROCK: *The Earth Song in Psalms 90–92*, 74–75.

37 RODD: *Psalms*, 404; ROSS: *Psalms* 3, 915.

38 ROSS: *Psalms* 1, 472–473.

39 I. m., 476–477.

40 ROSS: *Psalms* 3, 169–170.

aminek „nincs vezére, elöljárója vagy uralkodója, mégis biztosítja a kenyereit nyáron, begyűjti eledelét aratáskor” (Péld 6,6–8). A hangya tudja a dolgát, önálló és önellátó, előrelátó, szorgalmas és eredményes. Mindez követendő példává teszi őt a lusta ember számára. A lusta emberre nézve különösen megalázó és lealacsonyító, hogy egy apró, szinte jelentéktelen állatról van szó, amely mégis többet tud, és magasabb minőséget képvisel nála.⁴¹

A hangya a Péld 30,24–28 számmondásában is előkerül a mormotával, a sáskával és a gyíkkal együtt. A négy állatban éppen az a közös, hogy kicsik, nincs hatalmuk, de okosak. Mind a négy kiemelkedik valamiben. A hangyák esetében ismét az a hangsúlyos, hogy kis méretük és erejük ellenére mégis begyűjtik az élelmet a maguk számára. A mormoták erőtlenségükkel is biztonságos otthont építenek a sziklák között. A sáskák a rendezettségükkel emelkednek ki, pedig nincs uralkodójuk. A gyík pedig, bár az ember kezében is elfér, mégis mindenhová bejut, még a királyi palotába is, egyrészt fürgeségének, másrészt éppen kis méretének köszönhetően.⁴² Ezek a példák alázatra tanítják a hatalmasokat, és bátorítást adnak a kicsiknek és gyengéknek, hiszen azt üzenik, hogy az erő nem minden.⁴³ A hangyák szorgos és alázatos gyűjtögetése a mértékletességben is követendő példát ad az embernek. Ez összhangban van a Péld 30,8–9-cel, amelyben Ágúr éppen annyi eledelt kér az Úrtól, amennyi szükséges, és kontrasztot képez a Péld 30,14-gyel, amely a telhetetlen, kapzsi emberekről szól, akik „megennék a nincsteleneket a földön”.⁴⁴

A következő számmondásban (Péld 30,29–31) a négy példából hármat szintén az állatvilágból kölcsönöz a szerző, a negyediket pedig az emberi társadalomból veszi. Az előző példákkal ellentétben itt nagy és büszke állatokról van szó, amelyeknek „szép a járása”. Első olvasatra úgy tűnhet, hogy az oroszlán, a ló, a kecskebak és a hadserege élén vonuló király egyaránt erőt és méltóságot sugároz, azonban itt inkább egy ironikus felsorolásról van szó, amelynek üzenete nagyon hasonló az előző lista mondanivalójához. Ez a szakasz is alázatra int, méghozzá gúnyos formában. Erre utal a felsorolás sorrendje is. A lista az oroszlánnal kezdődik, amelynek erejéhez és méltóságához nem férhet kétség: ő „a legerősebb állat, nem riad vissza semmitől”. Itt még nem jelenik meg a gúny. A második példa a ló, amely ugyan erős, de az oroszlánhoz képest lejjebb helyezkedik el a ranglétrán. A ló vadságára tett utalás ráadásul tovább degradálja a ló méltóságát. A csökkenő tendencia tovább folytatódik, hiszen a következő példa a kecskebak, amelynek összehasonlítása az oroszlánnal egyenesen komikus. Ezt a sort zárja a serege élén vonuló király, aki büszkeségében és elbizakodottságában talán az oroszlánhoz érzi magát legközelebb, de valójában még a kecskebaknál is kevesebb méltósága van.⁴⁵

A Prédikátor a természet állandó körforgásáról beszél a Préd 1,5–7-ben, hogy tágabb kontextusba helyezze az embert, amelyben jobban látja a saját helyzetét. Három analógiát kölcsönöz a természetből: a nap, a szél és a folyók mozgását. Mind a három újra és újra ismétlődik. A természeti jelenségekben tapasztalható ciklikus

41 ROSS: Proverbs.

42 Uo.

43 ANDRUSKA: Gazelles, 273.

44 HEIM: Of Leeches, Lizards, and Lions, 59–60.

45 SCHULTZ: Proverbs.

ismétlődést gyakran úgy értelmezik, mint a hiábavalóság és értelmetlenség példait.⁴⁶ Ilyen értelemben az ember számára leszűrhető tanulság az lenne, hogy az ő élete is éppen annyira hiábavaló, mint ezeknek a jelenségeknek a folytonos ismétlődése. Azonban a Prédikátor nem mondja ki, hogy a nap, a szél és a folyók működése hiábavaló lenne. Inkább az ismétlődésben rejlő rendre és törvényszerűsége hívja fel a figyelmet, amelyekre az ember csodálattal tekinthet.⁴⁷

Jób könyvében Jób, a barátai és maga Isten is beszél úgy a természetről, mint ami példa lehet az ember számára. Jób barátai a természetből vett tanulságokkal saját téves – az egyoldalú megfigyelésükre épülő – érveiket igyekeznek alátámasztani. Elifáz a bűnös embereket az éhező oroszlánokhoz hasonlítja, akik elhallgatnak, kitörlik a foguk, elpusztulnak, kölykeik pedig szétszélednek (Jób 4,10–11). Ezzel Elifáz azt akarja kifejezni, hogy az Isten által uralt igazságos világban, Isten haraga minden bűnöst utolér, még a legbátrabbak és legerősebbek sem menekülhetnek meg előle.⁴⁸ Bildád egy sor természeti képpel írja le az istentelenek sorsát. Isten nélkül elszáradnak, mint a nád és a sás, ha nem jutnak vízhez (Jób 8,10–11). Bizalmuk alapja olyan gyenge és ingatag, mint a pókháló, amely azonnal szétfoszlik, nem lehet rá támaszkodni (Jób 8,12–13). Indáikkal és gyökereikkel hiába terjeszkednek és kapaszkodnak, nem maradhatnak meg (Jób 8,16–18). Végül mások nőnek helyettük a földből (Jób 8,19).⁴⁹

Jób válaszában szintén hivatkozik a természetből leszűrhető tanulságokra. Fel szólítja a barátait, hogy kérdezzék meg a jószágokat, a madarakat, a földet és a halakat, és tanuljanak tőlük (Jób 12,7–9). A teremtmények pusztá létükkel is arról az Istenről tanúskodnak, aki alkotta őket, és az ő hatalmát hirdetik.⁵⁰ A folytatásban Jób a kihajtó és elhervadó virág analógiájával fejezi ki az emberi élet rövidegét és mulandóságát (Jób 14,2), ami csupán az istentelenekre igaz, hanem minden emberre.⁵¹ A fákkal való összevetésben pedig egyenesen alul marad az ember: a kivágott fák csonkjából új hajtások nőhetnek (Jób 14,7–9), de az ember számára a halál végleges (Jób 14,10–12).⁵²

A könyv végén, Isten első beszédében (Jób 38–39) megfeddi Jób, amiért halandó és tudatlan emberként számonkérte a Mindenható Isten, a világmindenség teremtőjét. Isten retorikai kérdések sorozatával rámutat arra, hogy milyen kicsi és jelentéktelen az ember öhozzá képest, és mennyire keveset tud az ember róla és a teremtett világról. A beszéd két fő részből áll. Az első a teremtés folyamatáról és a természeti jelenségek mögött álló titkokról szól (Jób 38,1–38). A föld (4–6) és a tenger létrejötte (8–11.16), a sötétség és világosság (12–14.19–20), az időjárási jelenségek (22–29.33–38) és az égitegek előállása és működése (31–32) az emberi elme számára mind felfoghatatlan titkok. A beszéd ezen részében meg sem jelenik az ember, sőt, hangsúlyos, hogy az ember nélküli, azaz lakatlan földről van szó.⁵³

46 Lásd SHEPHERD: Ecclesiastes.

47 WHYBRAY: Ecclesiastes 1.5–7 and the Wonders of Nature, 105.

48 ALTER: The Art of Biblical Poetry, 88; BROWN: Job: The Faith to Challenge God.

49 KYNES: „Ask the Plants”, 14–15.

50 BROWN: Job: The Faith to Challenge God.

51 CRENSHAW: Job, 341.

52 KYNES: „Ask the Plants”, 17–18.

53 CRENSHAW: Job, 351; SCHIFFERDECKER: The Book of Job, 187.

A beszéd második része (Jób 38,39–39,30) az állatvilágra fókuszál. Az ember az állatokkal kapcsolatban is tudatlan, és nincs felettük hatalma. Ez az üzenet kontrasztban áll az 1Móz 1,26–28-cal, de legalábbis árnyalja azt a képet, miszerint Isten az ember uralma alá rendelte az állatokat.⁵⁴ Az Isten által felsorolt állatok szinte mindegyike vadállat. Az oroszlán (Jób 38,39–40), a holló (38,41), a kőszáli zerge (39,1), a szarvas (1–4), a vadszamár (5–8), a bivaly (9–12), a strucc (13–18), az ölyv (28) és a sas (27–30) egyaránt az ember által lakott területen kívül, vadon élnek. Ez a tény szintén azt emeli ki, hogy az emberi kontroll nem terjed ki minden állatra. Egyetlen kivétel akad a felsorolásban, mégpedig a ló (19–25), amit az ember képes volt házasítani és szolgálatába vonni. Azonban a lóval kapcsolatos retorikai kérdések is arra utalnak, hogy a ló ereje és bátorsága nem az embertől származik, hanem éppen a lóban rejtőző vadságból, amelyből valamennyi a megszelídített állatban is megmarad.⁵⁵

Isten második beszédében ismét az állatvilágból merít, és két kivételes élőlényt idéz meg: a Behemót (Jób 40,15–23) és a Leviatánt (25–32), amelyek bizonyos értelmezés szerint mitológikus lények, más értelmezés szerint a víziló és a krokodil költői elnevezései.⁵⁶ A két értelmezés azonban nem zárja ki egymást, sőt, éppen az a lényeg, hogy ezek a lények a természet és a természetfeletti határán mozognak.⁵⁷ A Behemót és a Leviatán nagyságáról szóló szakaszok egyrészt azt bizonyítják, hogy a teremtett világ szépsége és gazdagsága az emberi értelem számára felfoghatatlan,⁵⁸ másrészt még jobban aláhúzzák, hogy az ember uralma az állatok birodalma és a teremtett világ felett meglehetősen korlátozott.⁵⁹ Mindez figyelmeztetés az ember számára, hogy ne gondolja, hogy a világ csak körülötte forog.⁶⁰

2.5. A természet numinózus jellege az Ószövetségben

A fentiekből is láthatjuk, hogy bár az Ószövetség szerint Isten a teremtett világ felé rendelte az embert, az ószövetségi ember felismerte, hogy az őt körülvevő természet, a teremtett világ és annak erői nagyobbak nála.

Az ószövetségi szövegekben Isten megjelenését gyakran kísérik természeti jelenségek, pl. földrengés (Zsolt 60,4), villámlás (Zsolt 77,18), mennydörgés (2Móz 19,16), felhő (2Móz 13,21; Zsolt 68,18), jégeső (Ézs 30,30; Zsolt 18,13) vagy szélvihar (Ez 1,4; Jób 38,1). Ezek a teofánia-leírások is azt mutatják, hogy az Ószövetség embere a természet erőiben az isteni erőt látta megnyilvánulni. Azonban az ószövetségi iratok világosság teszik, hogy Isten nem azonos a természet elemeivel és jelenségeivel.⁶¹

54 SCHIFFERDECKER: *The Book of Job*, 187.

55 FOX–DELL: *God's View of His Animals in Job 38–39*, 29–30.

56 Lásd SCHIFFERDECKER: *The Book of Job*, 187; SNEED: *How Behemoth and Leviathan „Speak” to Job*, 38.

57 ALTER: *The Art of Biblical Poetry*, 107; CRENSHAW: *Job*, 353; BROWN: *Job: The Faith to Challenge God*.

58 ALTER: *The Art of Biblical Poetry*, 110.

59 FOX–DELL: *God's View of His Animals in Job 38–39*, 32.

60 SCHIFFERDECKER: *The Book of Job*, 189.

61 TUCKER: *Creation and the Limits of the World: Nature and History in the Old Testament*, 105.

A Királyok könyve szerint, amikor az Úr megjelent Illés előtt a Hóreb-hegyen, a teofániát szél, földrengés és tűz kísérte, azonban a szerző mindhárom jelenséggel kapcsolatban kijelenti, hogy az Úr nem volt bennük (1Kir 19,11–12).⁶² A különbségtétel a természeti jelenségek és Isten jelenléte között hangsúlyosan és ismétlődő módon jelenik meg a szövegben. Ez a hangsúlyos különbségtétel a Baal-kultusz elleni polémia részeként is értelmezhető, hiszen a kánaáni vallásokban a vihart és kísérőjelenségeit azonosították Baallal.⁶³

A természet egyes elemeinek isteni rangra emelése ellen szól a 2. parancsolat is, amely nem csak azt tiltja Isten népének, hogy vallásos imádatlalt és tisztelettel övezzenek bármit, „amik fenn az égben, lenn a földön vagy a föld alatt a vízben vannak”, hanem azt is, hogy az Urat tiszteljék ezeknek a képmásában (2Móz 20,4–6).⁶⁴ Az 5Móz 4,15–19 részletesebben is magyarázza a 2. parancsolatot, és konkrétan megnevez néhányat a teremtett világ azon elemei közül, amelyeknek imádata kísértést jelenthet az ember számára, így kiemeli a szárazföldi állatokat, a madarakat, a csúszómászókat és vízi állatokat, valamint a napot, holdat és csillagokat. Természetesen a felsorolás a teremtett világ egészét fejezi ki, és a tiltás arra utal, hogy éles határt kell húzni a Teremtő Isten és a teremtmények között.⁶⁵ Más ószövetségi szövegek rámutatnak, hogy az állatok (2Móz 32,4; 2Kir 18,4), növények (2Kir 16,4; Ez 8,14), és égi testek (2Kir 23,5,7.11; Jer 44,17–19; Ez 8,16) vallásos tisztelete létező gyakorlat volt a kánaáni és más ókori közel-keleti vallásokban, és ez a gyakorlat Izráelben is felütötte a fejét.

Szintén jellemző a kánaáni vallásokra, hogy a termékenységnek is isteni rangot tulajdonítottak, és mágikus szertartásokkal igyekeztek biztosítani a föld termékenységét és a jószág szaporulatát. Ez a kánaáni felfogás Izráel népének gondolkodását és hiedelemvilágát is befolyásolta, ami a próféták kritikáiból is kiolvasható. A Hós 2,10 szerint Izráel népe nem ismerte fel, hogy az Úrtól kapta a gabonát, mustot és olajat, azaz a föld termését, hanem a Baalnak adott érte hálát.⁶⁶ Hóseás könyve beszél a termékenység-kultuszhoz tartozó módszerekről is: a bálványszobroknak bemutatott áldozatokról (Hós 13,2), a szent oszlopokról (Hós 10,1), a kántálásról (Hós 7,14), a kultikus prostitúcióról (Hós 4,14) és a kicsapongó lakomákról (Hós 4,18), amelyekről a termékenység biztosítását várták.⁶⁷ A kánaáni és babilóniai termékenységistenek kultuszában a természet körforgását az istenség halálának és feltámadásának ciklikus ismétlődésével hozták összefüggésbe. Ennek a felfogásnak az átvételére utal Ezékiel próféta, amikor a Tammuzt sirató asszonyokról beszél a jeruzsálemi templomban (Ez 8,14).⁶⁸ A termékenységkultuszokkal szemben az Ószövetség egyértelművé teszi, hogy a termékenység egyedüli forrása az Úr (1Móz 27,28; 5Móz 7,13).

62 NELSON: First and Second Kings, 124.

63 SAVRAN: Encountering the Divine, 87.

64 MEYERS: Exodus, 170–171.

65 MILLER: Deuteronomy, 60.

66 DAY: Hosea, 573.

67 MAYS: Hosea, 59.78; DAY: Hosea, 574.

68 TUELL: Ezekiel, 48.

2.6. Természeti és emberi bűn

2.6.1. Természeti katasztrófák mint Isten büntetésének eszközei

Az Ószövetségben számos alkalommal olvashatunk arról, hogy a teremtett világ nem emberi része az eszköz az emberre bűnéért kirótt ítélet végrehajtásában. Ezek a természeti csapások többféleképpen jelennek meg.

Jól ismert ítéletes történet az özönvízről szóló szakasz (1Móz 6,5–9,17), amelyben Isten az ember bűnét vízarádattal bünteti, amely során Nóén és családján kívül minden ember elpusztul. Az 1Móz 6,7-ben használt מַחֵם 'eltörölni' ige a víz általi eltörölést jelenti, amely itt nemcsak a bűnre, de a bűnösre is utal.⁶⁹ Az özönvíz a teremtést egy korábbi szakaszába vezeti vissza, amikor még csak vizek voltak (1Móz 1,6–8), azaz mind az ember, mind a többi élőlény pusztulásra van ítélve.⁷⁰

Az özönvízhez hasonlóan a tíz csapás (7–12), illetve a tenger kettéválásának (14) történetében is arra használja az Úr a természetet, hogy csapást mérjen, ebben az esetben Izráel ellensége, az egyiptomi fáraóra és népére ellen.⁷¹

A Mózes 5. könyvében szintén számos helyen olvashatunk a természeti katasztrófákról mint Isten ítéletének eszközeiről. A 11,17-ben Mózes arra figyelmezteti népét, hogy ha nem tartják meg parancsolatait, szárazság sújítja őket.⁷² Hasonló gondolatokat találunk a 28,22-ben, ahol a szárazság és az aszály mint büntetés jelenik meg a nép számára, amennyiben az Úr parancsolatai ellen szegülnek.⁷³ A 32,24-ben az Úr vadakat és vipérákat küld az ellenszegülő népre.⁷⁴

A prófétai irodalomban szintén jelen van a természet mint eszköz az isteni büntetés végrehajtásában. Ámósz próféta nappali sötétségről beszél, amely az Úr napjához kapcsolódik (Ám 5,18–20; 8,9). Bár a népszerű elképzelés az Úr napját a világossággal társította, Ámósz figyelmezteti kortársait, hogy azt a napot teljes sötétség fogja jellemezni.⁷⁵ Ámószhoz hasonlóan Zofóniás is a sötétség napjaként említi (1,15), amelyet ezúttal felhő és homály idéz elő, és amely miatt az emberek rémülten fognak botorkálni a sötétben (1,17).

2.6.2. Az ember és teremtménytársai sorsközössége az isteni ítéletben

Ugyan a természeti csapások gyakran az isteni ítélet eszközeiként vesznek részt a büntetésben, számos alkalommal a természet egy része vagy a teremtett világ általában maga is elszenvedője az emberi bűn következtében megjelenő ítéletnek. Az özönvíz nemcsak az emberiség, hanem egyúttal az állatok és növények pusztulását is okozza. A teremtett világ elpusztul az ellene forduló ember miatt. A 7,21–23-ban található felsorolás aláhúzza a teremtett világ pusztulását, amelyből

69 HAMILTON: The Book of Genesis. Chapters 1–17.

70 Uo.

71 MEYERS: Exodus, 81; HOUSTON: Exodus, 101.

72 LUNDBOM: Deuteronomy. A Commentary.

73 Uo.

74 HOUSTON: Exodus, 215.

75 DINES: Amos, 586.

a teremtéstörténettel kapcsolja össze a próféciát.⁸⁴ Az ítélet elsősorban Júda és Jeruzsálem ellen szól, de kozmikus méretűre duzzad. A közös végzetten túl az ember és a teremtett világ összefonódását hangsúlyozza az a megjegyzés is, hogy a bűnnel együtt minden elpusztul, ami bűnre csábít (1,3b). Megjegyzendő, hogy a pusztítás ugyan világméretű, de mégsem a teljes teremtés visszafordításáról van szó. A föld és az ég megmarad, „csupán” azok a teremtmények pusztulnak el, amelyek megtöltik azokat. Más szóval a teremtett világ étellel rendelkező részét semmisíti meg az Úr.⁸⁵ Más versek ugyan az egész föld pusztulását vetítik előre (1,18; 3,8), de ez sem szükségszerűen jelent teljességet, hanem értelmezhető úgy, hogy az eredetileg Jeruzsálemet és Júdát sújtó büntetést az Úr kiterjeszti a Föld többi népére is.⁸⁶

Ezékiel könyvében a természeti csapások szintén megjelennek. A föld pusztasággá válása (30,7), az ég elsötétedése (30,3.18) vagy a folyók, ez esetben a Nílus kiszáradása (30,12) a próféta jövődöléseinek középpontjában állnak.⁸⁷ Ezek a képek más, Egyiptom elleni próféciákban is megjelennek (29,9.12; 32,15; 32,7–8), kiegészülve az emberek és állatok elpusztulásának szintén jól ismert motívumával (29,8.11; 32,13).

Ezsaiás könyvének fogság utáni részei is beszélnek az ítéletről, amely a természetet is érinti. Ez a gondolat a 13. fejezetben szintén az Úr napja koncepcióval kapcsolódik össze, ezúttal a Babilónia pusztulásáról szóló próféciában.⁸⁸ A 13,2–8 szerint az Úr egy titokzatos sereget gyűjt össze, hogy rajtuk keresztül vigye véghez az ítéletét, amelynek célja az egész föld elpusztítása (13,5).⁸⁹ A 9–13-ban maga az Úr cselekszik, akinek megjelenését a föld és az ég megrendülésén (13,13) túl a föld pusztává változása (13,9) és az égitegek elsötétülése (13,10) jelzi.⁹⁰

Jóel könyvében is az Úr napjának leírásához kötődik az ítélet, amelyben visszaköszönnék a korábbi prófétaiktól ismert motívumok. Az 1. fejezetben, az Úr napjának közeledése (1,5) kapcsán még „csupán” mezőgazdasági katasztrófáról van szó: a sáskajárás következtében elpusztul minden termés, gyászba borul a természet.⁹¹ Az ember és környezetének összefonódását találóan mutatja be a 12. vers: „A szőlőtő elszáradt, a fügefafa elhervadt, a gránátalma, a pálma, az almafa és a mező minden fája kiszáradt; a mosoly is lehervadt az emberek arcáról.” Jóel is beszél a föld és az ég megrendüléséről (2,10; 4,16) és az égitegek elsötétüléséről (2,10; 4,15).⁹² A föld az Éden kertjéből sivár pusztasággá változik (2,3).⁹³

84 MASON: Zephania, 605.

85 KELLEY: After such knowledge, what forgiveness?, 597–598.

86 MASON: Zephania, 605.

87 GALAMBUSH: Ezekiel, 554; JOYCE: Ezekiel, 183.

88 BERGES: The Book of Isaiah, 136.

89 CHILDS: Isaiah, 124.

90 VON RAD: Az Ószövetség teológiája 1., 113.

91 BAKER: Joel, Obadiah, Malachi.

92 KELLER: Joel, 580.

93 NÉMETH: Az égitegek elváltozásának motívuma, 21.

3. Összefoglalás

Mint láthattuk, a Szentírás számos esetben foglalkozik az ember és a teremtett világ viszonyrendszerével. A különböző típusú szövegek a téma különböző aspektusait ragadják meg, ezzel önmagában is szemléltetve annak sokszínűségét és komplexitását. A Biblia kiterjedt módon foglalkozik az ember felelősségével, lehetőségeivel és határaival a témát illetően, és világos kereteket szab az emberi működésnek a teremtett világ egészére nézve.

A teremtéstörténetben olvasható isteni mandátum az emberre felelősséget ruház a teremtett világ érdekében. Az embert – aki maga is egy a teremtmények közül – a teremtett világ fölé pozicionálja Isten, azonban ez a kiemelt helyzet nem az erőszak, hanem a gondviselés feladatát jelenti az ember számára. A parancs szóhasználata világossá teszi, hogy nem a kizsákmányolás helyett inkább felelősségteljes hozzáállás szükséges az ember részéről. Ez a hozzáállás a szolgálat, amely a sáfárság modelljével írható le, melynek keretében az ember részt vesz Isten munkájában, melynek határt maga az Úr szab. Ezt a munkát erősítik a mózesi törvények idevonatkozó részei is, amelyek számos alkalommal szabályozzák a fent említett szolgálat kereteit és lehetőségeit. A szombatnapi nyugalom, a föld pihentetésének koncepciója, az állattartás, illetve a növényi világ gondozásának szabályai hangsúlyosan megjelennek a törvényben.

Az Ószövetség azonban a természetet más irányból is megközelíti. Mint láthattuk, a költői szövegek számos alkalommal merítenek képeket a természetből, ami önmagában is az ember és a teremtett világ szoros kapcsolatát, és a természethez való pozitív viszonyulást bizonyítja. Egyes zsoltárok jobban kiemelik az ember kitüntetett szerepét a teremtett világban, mások inkább azt hangsúlyozzák, hogy az ember egy a teremtmények közül. Azok a hasonlatok és költői képek, amelyek a természet egy-egy elemével fejeznek ki emberi vagy akár isteni tulajdonságokat, szintén a természet megbecsüléséről és értékeléséről tanúskodnak. A természet dicsérete azonban nem önmagáért való, hanem a teremtő Istenre irányítja a figyelmet. Az embert körülvevő természet szépsége és lenyűgöző volta az Isten csodálatos tetteiről árulkodik. Hasonlóan, a bölcsességirodalom szintén gyakran alkalmaz a természetből kölcsönzött képeket, amelyek tanulságként szolgálhatnak az ember számára. Ezek a példák származhatnak a növény-és állatvilágból, az időjárással kapcsolatos jelenségekből, az égitestek mozgásából vagy a természet más elemeinek megfigyeléséből.

A teremtett világ nagysága és a természeti jelenségek ereje félelmet és tiszteletet kelthet az emberben. Ezért természetesen módon az ókori ember az isteni jelenléttel és hatalommal hozta összefüggésbe a természetben megnyilvánuló erőket. Az Ószövetség élesen meghúzza a határt Isten és a teremtett világ között, és egyértelművé teszi, hogy Isten a természet erői felett is uralkodik. A kánaáni és más ókori-keleti vallásokban azonban az isteni szféra és a természet közötti határ elmosódott, az istenséget gyakran azonosították a természet egyes elemeivel, és fordítva. A prófétai kritikából és más polemikus szövegekből azonban kiderül, hogy ez a jelenség beszívárgott az izraeli gondolkodásba is.

Az Ószövetségben a természet erői gyakran úgy jelennek meg, mint az emberi bűn következtében történő isteni ítélet eszközei. Ezekben az esetekben a természet az ember ellen támad szárazság, özönvíz és egyéb, az emberre nézve katasztrofális formákban. Számos esetben azonban a természet nem csupán az ítélet eszköze, hanem annak áldozata is, amely maga is szenved az ember bűne miatt. Az özönvíz meghatározó példája a szárazföldi élet megszűnésének, amelybe természetesen nemcsak az emberi létezés, hanem az állati és növényi élet is beletartozik. A prófétai irodalom számos alkalommal beszél arról, hogy Isten haragja és ítélete az ember közvetlen környezetére vagy akár az egész világra kiterjed.

Az Ószövetség tehát – ahogy azt a bevezetőben is említettük – komplex és kiterjedt módon beszél az Isten-ember-természet kapcsolatáról, és utóbbit a közbeszédben és a tudományos, interdiszciplináris diskurzusokhoz képest tágabb, a „természet” jelentéstartalmát meghaladó keretben szemléli. Az Újszövetségben található tanításokhoz hasonlóan kiemelt szerepet tulajdonít a teremtett világnak, amelyben az ember szerepe hangsúlyossá válik. A szövegekből az emberre nézve levonható etikai konzekvenciák gyökerei tehát megtalálhatóak az Ószövetségben.

Felhasznált irodalom

- ALTER, R.: *The Art of Biblical Poetry*, New York, Basic Books Inc., 1985.
- ANDRUSKA, J. L.: Gazelles: Symbols of Power and Vulnerability in the Hebrew Bible and the Ancient Near East, in Cogan, M.–Dell, K. J.–Glatt-Gilad, D. A. (szerk.): *Human Interaction with the Natural World in Wisdom Literature and Beyond. Essays in Honour of Tova L. Forti*, London–New York, Bloomsbury – T&T Clark, 2023, 260–274.
- ARNOLD, B. T.: *Genesis*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009.
- BAKER, D. W.: *Joel, Obadiah, Malachi*, Grand Rapids, Zondervan, 2006.
- BERGES, U. F.: *The Book of Isaiah. Its Composition and Final Form*, Sheffield, Sheffield Phoenix Press, 2012.
- BERNHARDT, K.-H.–BERGMAN, J.–RINGGREN, H.–BOTTERWECK, J. G.: בָּרָא, in Botterweck, J. G.–Ringgren, H.–Fabry, H.-J. (szerk.): *Theological Dictionary of the Old Testament*, Vol. 2, Grand Rapids, Eerdmans, 1975, 242–249.
- BROWN, M. L.: *Job: The Faith to Challenge God. A New Translation and Commentary*, Peabody, Hendrickson, 2019.
- BRUEGGEMANN, W.: *Genesis*, Atlanta, John Knox Press, 1982.
- BRUEGGEMANN, W.: *The Message of the Psalms*, Minneapolis, Augsburg Publishing House, 1984.
- CHILDS, B. S.: *Isaiah. A Commentary*, Louisville, Westminster John Knox Press, 2001.
- CRENSHAW, J. L.: Job, in Barton, J.–Muddiman, J. (szerk.): *The Oxford Bible Commentary*, Oxford, Oxford University Press, 2001, 330–355.
- DAY, J.: Hosea, in Barton, J.–Muddiman, J. (szerk.): *The Oxford Bible Commentary*, Oxford, Oxford University Press, 2001, 571–578.
- DINES, J. M.: Amos, in Barton, J.–Muddiman, J. (szerk.): *The Oxford Bible Commentary*, Oxford, Oxford University Press, 2001, 581–590.

- FOX, M. V.–DELL, K. J.: God's View of His Animals in Job 38–39, in Cogan, M.–Dell, K. J.–Glatt-Gilad, D. A. (szerk.): *Human Interaction with the Natural World in Wisdom Literature and Beyond. Essays in Honour of Tova L. Forti*, London–New York, Bloomsbury – T&T Clark, 2023, 23–32.
- FRETHEIM, T. E.: *God and World in the Old Testament. A Relational Theology of Creation*, Abingdon Press, 2005.
- FRIESEN, I. D.: *Isaiah*, Scottsdale – Waterloo, Herald Press, 2009.
- FRUCHTENBAUM, A. G.: *The Book of Genesis*, San Antonio, Ariel Ministries, 2008.
- GALAMBUSH, J.: Ezekiel, in Barton, J.–Muddiman, J. (szerk.): *The Oxford Bible Commentary*, Oxford, Oxford University Press, 2001, 533–562.
- GARCIA-LOPEZ, F.: זְמַר, in Botterweck, J. G.–Ringgren, H.–Fabry, H.-J. (szerk.): *Theological Dictionary of the Old Testament*, Vol. 15, Grand Rapids, Eerdmans, 2006, 279–305.
- HABEL, N. C.: *The Birth, the Curse and the Greening of Earth. An Ecological Reading of Genesis 1–11*, Sheffield, Sheffield Phoenix Press, 2011.
- HAMILTON, V. P.: *The Book of Genesis. Chapters 1–17*, Grand Rapids, Eerdmans, 1990.
- HARRISON, R. K.: *Leviticus. An Introduction and Commentary*, Leichestet, Inter-Varsity Press, 1980.
- HEIM, K.: Of Leeches, Lizards, and Lions: The Humorous Function of Animal Talk in Proverbs, in Cogan, M.–Dell, K. J.–Glatt-Gilad, D. A. (szerk.): *Human Interaction with the Natural World in Wisdom Literature and Beyond. Essays in Honour of Tova L. Forti*, London–New York, Bloomsbury – T&T Clark, 2023, 48–63.
- HOUSTON, W. J.: Exodus, in Barton, J.–Muddiman, J. (szerk.): *The Pentateuch*, Oxford, Oxford University Press, 2001.
- JOYCE, P. M.: *Ezekiel. A Commentary*, New York–London, T&T Clark, 2007.
- KELLER, C. A.: Joel, in Barton, J.–Muddiman, J. (szerk.): *The Oxford Bible Commentary*, Oxford, Oxford University Press, 2001, 578–581.
- KELLEY, T.: „After such knowledge, what forgiveness?” The Polemic against the Wealthy and Zephaniah's Day of Yhwh, in *Vetus Testamentum* 72 (2021), 594–608.
- KOVÁCS E. H.: Ószövetségi himnusz: A 8. zsoltár, in *Collegium Doctorum. Magyar Református Teológia* 16 (2020/1), 43–55.
- KYNES, W.: „Ask the Plants”: Job's Dialogue with Floral Metaphors in Psalms 1 and 90, in Cogan, M.–Dell, K. J.–Glatt-Gilad, D. A. (szerk.): *Human Interaction with the Natural World in Wisdom Literature and Beyond: Essays in Honour of Tova L. Forti*, London–New York, Bloomsbury – T&T Clark, 2023, 9–22.
- LALLEMAN, H.: *Jeremiah and Lamentations. An Introduction and Commentary*, Nottingham, Inter-Varsity Press, 2013.
- LANDY, F.: *Hosea*, Sheffield, Sheffield Phoenix, 2011.
- LUNDBOM, J. R.: *Deuteronomy. A Commentary*, Grand Rapids, Eerdmans Publishing Company, 2013.
- MASON, R.: Zephaniah, in Barton, J.–Muddiman, J. (szerk.): *The Oxford Bible Commentary*, Oxford, Oxford University Press, 2001, 604–607.
- MAYS, J. L.: *Hosea. A Commentary (OTL)*, Philadelphia, The Westminster Press, 1969.
- MCKANE, W.: *A Critical and Exegetical Commentary on Jeremiah*, Vol. 1: Introduction and Commentary on Jeremiah 1–XXV, Edinburgh, T&T Clark, 1986.

- MEYERS, C. L.: *Exodus*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005.
- MILLER, P. D.: *Deuteronomy*, Louisville, John Knox Press, 1990.
- NELSON, R. D.: *First and Second Kings*, Louisville, John Knox Press, 1987.
- NÉMETH Á.: „Királyok zsoltára, zsoltárok királya” – A 72. zsoltár előállása és teológiája a Zsoltárok könyve redakciójának tükrében, Kolozsvár, Exit Kiadó, 2018.
- NÉMETH Á.: Az égitestek elváltozásának motívuma, in Peres I.–Németh Á. (szerk.): *Az ókori keresztyén világ (IV): Az újszövetségi eszkatológia szimbólumvilága*, Debrecen, DRHE Patmosz Újszövetségi Kutatóintézet, 2018, 11–30.
- NOGALSKI, J.: *The Book of the Twelve: Hosea-Jonah*, Macon, Smyth & Helwys Publishing, 2018.
- PLÖGER, J.: מִדְּבָר, in Botterweck, J. G.–Ringgren, H.–Fabry, H.-J. (szerk.): *Theological Dictionary of the Old Testament*, Vol. 1, Grand Rapids, Eerdmans, 1974, 88–98.
- RAD, G. VON: *Az Ószövetség teológiája I.*, Budapest, Osiris Kiadó, 2001.
- RAD, G. VON: *Genesis: A Commentary*, Philadelphia, The Westminster Press, 1972.
- RINGGREN, H.–SIMIAN-YOFRE, H.: עֵבֶד, in Botterweck, J. G.–Ringgren, H.–Fabry, H.-J. (szerk.): *Theological Dictionary of the Old Testament*, Vol. 10, Grand Rapids, Eerdmans, 1999, 376–405.
- RODD, C. S.: Psalms, in Barton, J.–Muddiman, J. (szerk.): *The Oxford Bible Commentary*, Oxford, Oxford University Press, 2001, 355–405.
- ROSS, A. P.: *A Commentary on the Psalms*, Vol. 1: Psalms 1–41, Grand Rapids, Kregel Academic, 2011.
- ROSS, A. P.: *A Commentary on the Psalms*, Vol. 2: Psalms 42–89, Grand Rapids, Kregel Academic, 2013.
- ROSS, A. P.: *A Commentary on the Psalms*, Vol. 3: Psalm 90–150, Grand Rapids, Kregel Academic, 2016.
- ROSS, A. P.: Proverbs, in Ross, A. P.–Shepherd, J. E.–Schwab, G. M. (szerk.): *Proverbs, Ecclesiastes, Song of Songs*, Grand Rapids, Zondervan, 2008.
- SARNA, N. M.: *Genesis*, Philadelphia, Jewish Publication Society, 1989.
- SAVRAN, G. W.: *Encountering the Divine*, T&T Clark International, 2005.
- SCHIFFERDECKER, K.: The Book of Job, in Marlow, H.–Harris, M. (szerk.): *The Oxford Handbook of the Bible and Ecology*, Oxford, Oxford University Press, 2022, 184–198.
- SCHULTZ, R. L.: *Proverbs*, Grand Rapids, Baker Books, 2019.
- SHEPHERD, J. E.: Ecclesiastes, in Ross, A. P.–Shepherd, J. E.–Schwab, G. M. (szerk.): *Proverbs, Ecclesiastes, Song of Songs*, Grand Rapids, Zondervan, 2008.
- SKINNER, J.: *A Critical and Exegetical Commentary on Genesis*, Edinburgh, T&T Clarke, 1930.
- SNEED, M.: How Behemoth and Leviathan „Speak” to Job, in Cogan, M.–Dell, K. J.–Glatt-Gilad, D. A. (szerk.): *Human Interaction with the Natural World in Wisdom Literature and Beyond: Essays in Honour of Tova L. Forti*, London–New York, Bloomsbury – T&T Clark, 2023, 33–47.
- TUCKER, G. M.: Creation and the Limits of the World: Nature and History in the Old Testament, in *Horizons in Biblical Theology* 15 (1993), 105–118.
- TUELL, S.: *Ezekiel*, Grand Rapids, Baker Books, 2008.

- URBROCK, W.: The Earth Song in Psalms 90–92, in Habel, N. C. (szerk.): *The Earth Story in the Psalms and Prophets*, Sheffield, Sheffield Academic Press, 2001, 65–83.
- WAGNER, S.: בָּרַשׁ, in Botterweck, J. G.–Ringgren, H.–Fabry, H.-J. (szerk.): *Theological Dictionary of the Old Testament*, Vol. 7, Grand Rapids, Eerdmans, 1995, 52–57.
- WALKER-JONES, A.: *Psalms Book 2, An Earth Bible Commentary*, London–New York, Bloomsbury – T&T Clark, 2020.
- WALTON, J. H.: *Genesis*, Grand Rapids, Zondervan, 2003.
- WHYBRAY, J. N.: Ecclesiastes 1.5–7 and the Wonders of Nature, in *Journal for the Study of the Old Testament* 41 (1988), 105–112.
- WOLDE, E. VAN: Why the Verb אָדָב Does Not Mean ‘to Create’ in Genesis 1.1–2.4a, in *Journal for the Study of the Old Testament* 34 (2009/1), 3–23.
- WOLFF, H. W.: *Az Ószövetség antropológiája*, Budapest, Harmat Kiadó, 2001.
- ZOBEL, H.-J.: רָדָה, in Botterweck, J. G.–Ringgren, H.–Fabry, H.-J. (szerk.): *Theological Dictionary of the Old Testament*, Vol. 13, Grand Rapids, Eerdmans, 2004, 330–336.

DEBRECZENI ÁKOS JÓZSEF

A feltámadáskép a kései görög kultuszokban

ABSTRACT

THE RESURRECTION IN LATE ANTIQUE GREEK CULTS

Although the idea of resurrection and revival mostly appears in Judaism and Christianity, Greek religions also created their own resurrection beliefs. The cults of Asclepius, Dionysus and Orpheus present a more colourful image of resurrection than other Greek cults existing in that period. These three focus mostly on the afterlife. The insiders who follow the instructions of their gods can hope for a reward in the otherworld. Resurrection is an essential element in the myths of these deities. Several examples are presented, and relevant New Testament parallels are cited in this paper.

1. Bevezetés

Jelen dolgozatban a görög kultuszokra térünk ki, vizsgálódásunk tárgya a feltámadás, illetve az újjáéledési hiedelmek. Elsősorban két kiemelkedő alakra fókuszálunk: Aszklépioszra és Dionüszoszra. Természetesen Dionüszosznál érintjük az orphikus megújodási mítoszokat és képzeteket. A mitológia szerteágazó tulajdonsága miatt nem tárgyaljuk minden részletét az istenek mítoszainak, csak azokat a szinteket érintjük, amelyek tárgyunk szempontjából relevánsak. Az Aszklépiosz- és Dionüszosz-mítoszok sokkal többet rejtenek magukban, mint amelyet mi vizsgálunk, sőt akár ellentmondásokat is találhatunk bennük. Mivel tárgyunk csak egy bizonyos szeletet akar vizsgálni, ezért csak azokra az elemekre térünk ki, amelyben a halál és feltámadás, illetve a gyógyítás kap hangsúlyt. Természetesen némi bevezetőt adunk minden istenhez, hogy ezzel is könnyebb legyen elhelyezni ezen isteneket a feltámadás térképén.

Köztudott, hogy a görög vallási rendszer évszázadok folyamán alakult ki. Az istenek prehellén voltáról megoszlik a kutatók véleménye.¹ Az általunk vizsgált kései istenek léte „mesterséges” szelekciónak köszönhető.² Megfigyelhető, hogy ezen kései istenek váltják a jól megszokott, ám nem annyira elterjedt és népszerű isteneket. Az istenek népszerűsége és hasznossága mindig utat tör magának. Ezért is lehetett az, hogy e két istenség jóval nagyobb népszerűségnek örvendett, mint bármelyik más hasonló kései istenség. Az már csak kuriózum, hogy e népszerűséghez hozzátett valamit a feltámadáshit. Explicit bizonyítékok nincsenek arra, hogy valóban a feltámadás tette őket népszerűvé, de feltételezhetően köze volt hozzá.

¹ HEGYI: Polis és vallás, 23–29.

² Kiemelkedő példa Hesztia esete, akit letaszított az Olümposzról Dionüszosz.

A meghaló és feltámadó istenek emberközelibbé váltak, szinte már egy sorsban osztoztak halandó szolgálkával, sőt lehet, bizonyos esetekben többet is jelenthetett ez az emberközelség.

2. Aszklépiosz

Az Aszklépiosz-tisztelet elsőként a Kynortion hegy közelében nyert teret, kiszorítva Apollón kultuszát. Mítosza szerint Apollón és egy thesszáliai királylány, Korónisz frigyéből született. A gyógyítás képességével rendelkezett, akit Hádész panaszára Zeusz villámmal sújtott, de később feltámasztotta, és az istenek közé emelte. Epidaurosban egy Kr. e. 6. századból való felirat is bizonyítja Aszklépiosz térhódítását.³

2.1. Aszklépiosz mítosza⁴

Aszklépiosz mítosza több forrásból maradt ránk, amelyek eltérést mutatnak. Az eltérések mégsem rajzolják át teljesen Aszklépiosz mítoszáét, inkább csak színesítik azt. Fontos kiemelni, hogy mítosza az Apollón-mítoszra épül rá. Ő volt a második Apollón. Halálát és feltámasztását követően Zeusznek is nevezték. Walter Burkert felhívja a figyelmet arra, hogy Aszklépiosz mítosza teljességében Apollónra épült rá. Az anyai szerep ebben a mítoszból csak mellékszerepként tűnik fel.⁵ Ezért is történhetett, hogy a Korónisz-hagyomány mellett rögzült egy másik is, amely szerint Arsinoének hívták a halandó édesanyját.⁶ Hasonlóan ahhoz esethez, amikor megtudta Apollón, hogy egy halandó férfivel kerül szerelmi kapcsolatba Korónisz. A történeteket Artemisz büntette, lenyilazta Koróniszt. Apollón a máglyán fekvő anyai holttestből mentette ki a fiát.⁷ Majd Kheirón kentaurhoz vitte őt, aki megtanította a gyógyítás mesterségére. Egy másik elbeszélés szerint Aszklépioszt, születése után anyja kitette egy hegyre, ahol egy kecske és egy juhászkutya nevelte fel.⁸ Később Hádész panaszára, Zeusz villámcsapással sújtotta őt, Apollón feldühödve megölte a Küklopszokat, akik a villámokat készítették Zeusznek. Zeusz ezért egy halandó, Admétosz szolgálatára ítélte Apollónt.⁹ A villámcsapást követően eltemették Krétán.¹⁰ Aszklépiosz halál utáni sorsáról ismét megoszlik a hagyomány. Egyes források szerint csillaggá vált,¹¹ egy másik magyarázat szerint Zeusz feltámasztotta

3 HEGYI: Polis és vallás, 82.

4 A hagyományok szerteágazóságáról lásd: KERÉNYI: Az isteni orvos, 59–66.

5 BURKERT: Greek Religion, 214.

6 THEODORETUS: Graecarum Affectionum Curatio, VIII., 19–23.

7 APOLLODORUS: Bibliotheca, III., 10,3,5–4.1.

8 PAUSANIAS: Descriptio Graeciae, II., 26,3–5.

9 DIODORUS: Bibliotheca Historica, IV., 71,1–4; Vö. KERÉNYI: Görög mitológia, 97–98.

10 ANONYMUS: S. Ignatii Martyrium Romanum, III., 2; CLEMENTINA: Homilia, VI., 21; Kivételt képez Cicero beszámolója, szerinte Arcadiában volt eltemetve. (Aesculapiorum ... tertius Arsippi et Arsinoae ... cuius in Arcadia non longe a Lusio flumine sepulcrum et lucus ostenditur). Bővebben: CICERO, De Natura Deorum, III., 22,57.

11 Ps. Eratosthenes, Catasterismi, I., 6.

őt.¹² Az effajta rehabilitálás kiemelkedő volt, hogy Zeusz isteni rangra emelte a héroszt.

2.2. Aszklépiosz kultusza és kultuszhelyei

Aszklépiosz kultusza egészen a Kr. e. 6. századig vezethető vissza, amikor Epidaurusból kiszorította Apollón kultuszát.¹³ Kr. e. 5. században Korinthosban jelent meg, majd Kr. e. 420-ban Athénban és Kr. e. 293-ban Rómában volt jelen kultusza. Kiemelkedett, és egyedülálló gyógyító istenné vált a görög-római világban.¹⁴ A kultuszhely elhelyezkedése is beszédes, ellentétben a többi kultuszhelyekkel az Aszklépiosz szentélyeket völgyekbe, barlangokban építették ki. A legtöbb esetben folyóvíz közelében. A folyóvíz általában átfolyt a templomon, majd a gyógyuláshoz kapcsolódó medencéket táplálta. A nedves klíma szükséges volt a kígyókultusz fenntartásához is.¹⁵ A gyógyulásra vágyók először a rituális tisztító szertartáson estek át, majd áldozatot mutattak be az istennek. A gyógyulás legtöbb esetben álom formájában történt. A beteg az abatonban feküdt le, és álmában kapta meg magát a gyógyulást vagy a gyógyulást elősegítő tanácsot. Egyes feljegyzések szerint a szent állatok (kígyó és kutya) is gyógyító erővel bírtak, akik megnyalva a sebet gyógyulást idéztek elő.¹⁶ A templomi személyzet legtöbb esetben passzívan szemlélte a lezajló folyamatokat. Az álmoknak tagadhatatlanul volt egy misztérium jellege, később Aszklépiosz tisztelete az athéni kultuszban már az eleuszi misztériumok ciklusába kapcsolódott be.¹⁷

A gyógyultan távozó egy fogadalmi táblával köszönte meg az istenségnek a gyógyulást. Egy felirat rögzít egy hitetlen embert, akinek kezei bénák voltak. Amikor bement a szentélybe kételkedve és gúnyolódva nézte a fogadalmi táblákat. Ennek ellenére bent aludt, és álmában meglátta az istenséget, aki meggyógyította a kezét, majd rákérdezett hitetlenségére. A frissen meggyógyult férfi igennel válaszolt. Az istenség szemére vetette hitetlenségét és Ἄπιστος-nak nevezte el. Reggel a férfi egészségesen távozott.¹⁸ A történetből kitűnik, hogy a felajánlás mellett a gyógyuláshoz valamiféle hit is szükséges, jelen esetben a gyógyulást követően realizálódott ez a hit.

12 EDELSTEIN–EDELSTEIN: *Asclepius, A Collection and Interpretation of the Testimonies II*, 49–51.

13 Epidaurosz mellett Thesszáliában és Messzeniában is jelen volt. Keletre Nagy Sándor hódítása által jutott el. Aelia Capitolina Titus miután lerombolta Jeruzsálemet, Kr. u. 135-ben a Bethesdai tavat Aszklépiosz tiszteletére használták. Bővebben: MURPHY–O’CONNOR: *The Holy Land, An Oxford Archaeological Guide from Earliest Times to 1700*, 29kk.

14 THOMPSON: *Healing at the Pool of Bethesda, A Challenge to Asclepius?*, 77–78.

15 KERÉNYI: *Az isteni orvos*, 29–30.

16 HEGYI: *Polis és vallás*, 84; KERÉNYI: *Az isteni orvos*, 36–37.

17 KERÉNYI: *Az isteni orvos*, 38.

18 IG. IV. 1.2., 121 (III.), 22–33.

2.3. Aszklépiosz csodatettei

Aszklépiosz csodatettei nagy népszerűségnek örvendtek az ókori emberek között. A csodás gyógyulások és feltámadások hozzájárultak, hogy futótűzként terjedjen el tisztelete a görög-római világban. A gyógyulások előírt terápiákon keresztül zajlottak, együttesen jelen volt a gyógyításban az immanens és a transzcendens.¹⁹ Az emberi tett és az isteni akarat következtében a páciensek az istenség nagylelkűségéről és emberszeretetéről nyilatkoztak. Aelianusnál ezt olvashatjuk: „... nihil mordendo nocet, sed mitis est; unde humanissimo deorum Aesculapio ipsum consecrarunt, et ejus ministrum esse praedicarunt qui ante nos haec investigarunt”.²⁰ Az epidauroszi szentélyben talált felajánlásokból (a meggyógyított testrészt ábrázoló szobrocskák) kitűnik, hogy az istenség különféle bajokat orvosolt. Ledán M. István rámutat, hogy Jézus is orvosolt hasonló problémákat. Rámutat arra, hogy a hit és gyógyulás közel állnak egymáshoz, sőt a hitelenség a gyógyulás akadályozója is lehet. Ezek mellett bizonyos eltéréseket is felsorol, amelyek nem kapcsolódnak az evangéliumi hagyomány gyógyítástörténetéhez. Jó példa erre a kigyógyított ember feladata, Jézus nem kér anyagi javakat, ellenben Aszklépiosznál az ajándék elmulasztásával a betegség is visszatért a frissen gyógyultra.²¹

2.4. Aszklépiosz feltámasztás történetei

Aszklépiosz már életében kiemelkedő csodákat tett, a csodás gyógyulások minden esetben végbementek.²² A fent említett felajánlások is mutatják, hogy különféle betegségekből gyógyultak ki a szentélyt felkeresők. Philodémosz írásában egy hagyománygyűjteményt rögzített Aszklépioszról. Az összegyűjtött hagyományok első fele Aszklépiosz halálát magyarázza, ez megegyezik a fentebb említettel, miszerint Zeus villámmal sújtotta. A jegyzett hagyományok indoklásukban különböznek egymástól. Cinesias (Kr. e. 4. sz.) szerint Aszklépiosz halálához Hippolytus feltámasztása vezetett.²³ Sztészikhorosz (Kr. e. 5.–4. sz.) szerint Kapanéusz és Lükurgosz feltámasztása váltotta ki Zeus haragját.²⁴ A feltámasztásokkal kapcsolatos hagyományok jól ismertek lehettek, mivel számos ókori forrás megemlíti ezt a két esetet.²⁵ Dag Øistein Endsjø rámutat, hogy a halálból való visszatérés

19 Vö. THOMPSON: Healing at the Pool of Bethesda, A Challenge to Asclepius?, 77.

20 Claudii Aeliani: De Natura Animalium, VIII.,12. „...harapása nem ártalmas, hanem gyengéd. Ez az oka annak, hogy azok, akik először tették meg ezeket a felfedezéseket, annak az istennek szentelték, aki a legkedvesebb az emberhez, és az »Aszklépiosz szolgája« nevet adták neki.”

21 LEDÁN M.: Ókori csodák, csodatevők és csodaelbeszélések, 55–60.

22 Az epidauroszi hagyomány nem beszél meghíúsult csodákról.

23 (Κείνη[σας] ο ρελοποιδς, ο [τι τὸ]ν Ἰππόλυτον [παρα] κληθεῖς]ὕπ' Ἀρ[τέμι]δος ἀνεστ[η]σε[v]. Philodemus: De Pietate, 52.

24 Ἐπιφύλη Χ[τησίχο]ρος, ὅτι Κα[πανεα καὶ Λυ]κούρ [γον]. Philodemus: De Pietate, 52.

25 A korai irodalmi források is összekapcsolták Aszklépioszt a feltámasztással. Aeschylus: Agemnon, 1019–24; Euripides: Alceste, 122–29. A további feltámasztás történetekhez: EDELSTEIN—EDELSTEIN: Asclepius, A Collection and Interpretation of the Testimonies I., 36–52; Vö. ENDSJØ: Greek Resurrection Beliefs and the Success of Christianity, 48.

vagy éppen visszahozatal nem volt ismeretlen. Héraklész is visszahozta Alkészt a Hádészből.²⁶ A halál legyőzése harc által történt, Héraklész „lefegyverezte” a halált. Aszklépiosz a feltámasztásokat nem nyers erővel oldotta meg. Pszeudo-Apollodorosz beszámolója szerint Aszklépiosz Medúza véréet használta fel a gyógyítások során.²⁷ Természetesen a gyógynövények is jelen voltak a gyógyítás és a feltámasztás folyamatában. Ovidius és Vergilius is beszámol a gyógynövények elengedhetetlen voltáról.²⁸ A gyógynövények tulajdonképpen szerepe a halál gyógyítása volt.

A feltámasztott emberek saját testükben éltek tovább, vagyis a feltámasztás az életbe való visszahozatal volt.²⁹ Az antik források nem tesznek említést arról, hogy az általa föltámasztott emberek immunissá váltak volna a halállal szemben. Az Újszövetségben is jelen az életbe való visszahozatal. Jézus több esetben győzi le a halált és támaszt föl embereket a halálból. Ilyenek voltak: Jairus lánya (Mk 5,41–42; Mt 9,25; Lk 8,54–55), a naini ifjú (Lk 7,11–17), Lázár (Jn 11,1–44). A Jézus által feltámasztottak sem váltak halhatatlanná. Kijelenthető, hogy a két feltámasztás hagyomány között nincs sok különbség, az efféle feltámasztás az élet meghosszabbítása volt.³⁰

Aszklépiosz csodatettein túlmutat a feltámadása, pontosabban feltámasztása. Zeusz visszahozta őt a halálból. Az elbeszélések szerint Aszklépiosz csak ezután vált istenné.³¹ A megelőző gyógyításokat és feltámasztásokat emberi, hőszi mivoltában tette. Azonban a kultikus körben végzett gyógyításokat már istenségként végezte. Mircea Eliade rámutat, hogy a hőszokot haláluk után is tisztelet övezte. Nem volt szokatlan, hogy bizonyos ereklyéiket őrizték és tisztelték. Eliade szerint spirituális szempontból váltak halhatatlanná a hőszok. Ezért vált elterjedté a hőszok-kultusz Görögország-szerte.³² Eliade nézete szerint a hőszok a halandók és az istenek között mozogtak. Nem voltak halhatatlanok, de halandók sem. Egyfajta átmentet képeztek istenek és emberek között (θεῖος ἀνὴρ). A származásuk is ezt mutatja. Aszklépiosz is megfelel ennek a kritériumnak. A fentebb említettek szerint gyógyító képessége tette őt különlegessé és népszerűvé még halála előtt. Aszklépiosz feltámadásával egészen egyedi folyamat következett be.³³ Dag Øistein Endsjø szerint a megistenülés folyamatához feltétlenül szükséges a halál.³⁴ Kétség-telenül igaza lehet ebben Dag Øistein Endsjønek, hiszen számos hőszok halála után támadt fel, és istenült meg. (Akhilleusz, Alkémé, Ariszteász, Héraklész, Melikertész,

26 ENDSJØ: Greek Resurrection Beliefs and the Success of Christianity, 48.

27 Ps-Apollod. Bibl. 3.10.3.; Medúza véré kettős természettel bírt, a jobb oldalából szerzett vér gyógyulást hozott, míg a bal oldalából kinyert vér halált.

28 Verg. Aen. 7.761–782; Ov. Met. 15.533–535.

29 Pszeudo-Apollodorosz szerint Aszklépiosz hat embert támasztott fel a halálból (Kapaneusz, Lükurgusz, Hippolitosz, Tündareusz, Hümenaeusz és Glaükosz). Ps-Apollod. Bibl.3.10.3–4.

30 A feltámasztáshoz felhasznált eszközök vagy éppen fel nem használt eszközök a halott szempontjából lényegtelenek voltak. Az eszközök megléte vagy hiánya csak a terapeuta „hatalmára” mutatott rá.

31 OVID: Metamorphoses 2.640–48.

32 ELIADE: Istoria credințelor și ideilor religioase, De la epoca de piatră la misterele din Eleusis, 256–260.

33 Hasonlóan Héraklészhez, aki halála után vált istenné. Köztudott, hogy Héraklész is visszahozta Hádészből Alkészt.

34 ENDSJØ: Greek Resurrection Beliefs and the Success of Christianity, 57–58.

Rhészosz, Kásztor, Helené, Memnón és természetesen Aszklépiosz). Ezzel szemben Outi Lethipuu megjegyzi, hogy különbség van a feltámadás (resurrection) és az újjáélesztés (revival) között. Outi Lethipuu kifogásolja Dag Øistein Endsjø nézetét, miszerint a görögök ismerték a testi feltámadást.³⁵ Aszklépiosz testi feltámadása evidenciaként élt tovább, ezt erősíti az a beszámoló is, miszerint a halált kiváltó ok következtében sánta maradt. Az elbeszélések szerint halála után vagy halála révén istenült meg, és került fel az Olümposzra.

3. Dionüszosz

Ahogy az Aszklépiosznál láhattuk, Dionüszoszt sem lehet egyetlen mítosz vagy éppen irodalmi leírás szerint értelmezni. Élete és tevékenysége szerteágazó, a különböző források más-más aspektusát emelik ki. Jelen esetben feltámadása és azt megelőző folyamatok válnak relevánssá. Ezen kritériumokat követve kerül bemutatásra Dionüszosz élete és feltámadása.

3.1. *Dionüszosz mítosza*

Köztudott, hogy Dionüszosz Szemelé és Zeusz gyermeke. Héra féltékenysége miatt megölte Szemelét, ezért Zeusz a gyermeket a combjába varrva mentette meg, majd Naxosz szigetén hozta világra őt. Egy másik mítosz szerint Héra parancsára a titánok feldarabolták, és megfőzték egy üstben, de Rheia összerakta a feldarabolt Dionüszoszt, és ezzel megmentette őt. Dionüszosz már fiatalkorában fölfedezte a bor mámorító hatását. Ez a mámor sokakat vonzott, főleg nőket. Az efféle mámoros összejövétel hamar elterjedt, és legyőzte az ellenfeleit. A kultusz hirtelen terjedését követően az olümposzi istenek közé került. Ezzel vált a bor és a mámor istenévé.

3.2. *Dionüszosz kultusza és kultushelyei*

Dionüszosz nem egy tipikus hellén isten. A kutatók véleménye megegyezik abban, hogy valahonnan beszivárgott a görög istenek közé.³⁶ Ennek ellenére a fiatal isten nem volt ismeretlen a görögök számára. Thuküdidész szerint a kultusz megelőzi a népvándorlást. Homérosz is hasonló ismertséggel beszél róla, mint a rég ismert ősi istenekről.³⁷ A kultusz eksztatikus voltáról nem beszél Homérosz, sőt még a borral sem köti össze az istenséget.³⁸ Az áttörést Euripidész hozza a Bakkhánsnők című darabjával. Ezen műben már lecsapódnak a jól ismert kultikus elemek és az eksztázis. Az itt ábrázolt vad tobzódás sokat szelídült a hellenisztikus korra.

35 LETHIPUU: Debates over the Resurrection of the Dead, Constructing Early Christian Identity, 62–65.

36 Nilssonnak sikerült egy kombinált elméletet alkotnia, amely nyugvópontja helyezte Dionüszosz származása körüli vitákat. NILSSON: Early Orphism and Kindred Religious Movements, 203.

37 OTTO: Dionysos, Myth and Cult, 52–54.

38 I. m., Dionysos. . . , 54–56.

A féktelen borivás, a tobzódó tánc és az állatok széttépése és azoknak elfogyasztása megjelenésekor ellenszenvet váltott ki. A kultuszt igyekeztek szabályozni, azonban betiltani nem tudták, futótűzként terjedt el még a gazdagok körében is. A Kr. u. 2. századra a kultusz sokat változott. A bacchanáliákon már férfiak is részt vettek, sőt a beavatást kisgyermeken is elvégezték. A kultusz önszabályzó lett, szigorú előírásokat vezettek be. Ezen változások következtében a Dionüszosz-kultusz egy lett a többi kultusz közül.³⁹ A hellenizmus korára a beavatás nem volt titkos, nyíltan folyt, sőt nem követelt semmiféle titkostudást, ezt bizonyítja a gyerekek beavatása is.⁴⁰ A Dionüszosz misztériumok a boldog túlvilági életet ígérték a beavatottaknak. Ferguson szerint: „... a beavatottak nem gondolták, hogy feltámadnak a halálból”⁴¹. Két kései sírfelirat is megerősíti ezeket, az elhunytak nem reménykedhettek feltámadásban, de boldog túlvilági életben igen. Az első feliratban egy fiatal alig tízéves lány szólal meg, aki apja tiszteletére Dionüszosz táncosai között vezetőként táncol. „ὄν τείων Διόνυσος ὁ Βάκχιος ἐν θιά<σ>οισιν [ἡ]γήτειραν ἐμὲ σπείρης ἐ[ν]έβησεν [χ]ορευεῖν.”⁴² A lány nem csak egyszerű táncosként vehet részt az örökké tartó táncban, hanem annak vezetője lehet. Egyes kutatók szerint a lány édesapja lehetett beavatva a kultuszba, és úgy nyerhette el ezt a tisztséget.⁴³ A másik sírfelirat szerint Iulianosz tizenhét éves korában hunyt el. A sírfelirat szerint Bromiosz (Dionüszosz) és a Moirák választották ki, hogy a beavatottak táncában vegyen részt. „εἰλατό με Βρόμιος σὺν Μοίραισιν τὸν ἑταῖρον, συνμύστην εἶν' ἔχη με χορείαις ταῖς ἰδίασιν.”⁴⁴ Iulianosz a halála után is tovább táncol a beavatottakkal és istenével, Dionüszossal együtt.⁴⁵

3.3. Dionüszosz halála és feltámadása

Dionüszosz halála és feltámadása összefonódott a misztériumkultuszával. Általános vélekedés szerint Dionüszosz halhatatlan isten volt, bár ezt tarkította a meghalása és feltámadása. Egy Delphoiban található felirat szerint Dionüszosz mégsem volt halhatatlan, sőt a felirat szerint a sírja azon a helyen van. „*Itt fekszik, a halott, Dionüszosz, Szemelé fia.*”⁴⁶ A sír és a felirat megléte nem zárja ki Dionüszosz feltámadását, sőt inkább ráerősít arra, hogy ő tényleg testi valójában meghalt, és sírt emeltek neki. Ez a sírállítás hasonlít az Ozirisz-kultuszhoz. A titánok általi feldarabolás valóságosan elhozza Dionüszosz halálát. Egy orphikus himnusz szerint az alvilágban alszik Perszephóné csarnokában.⁴⁷ Seaford szerint Dionüszosz halála

39 FERGUSON: A kereszténység bölcsője, 220–221.

40 Uo.

41 FERGUSON: A kereszténység bölcsője, 224.

42 ZPE 7 (1971) 280. „Azzal tisztelte meg őt Dionüszosz Bakkhiosz, hogy kísérői körében, csapatom vezetőjeként, táncolni hívott.” (Peres Imre és Ledán M. István fordítása.)

43 PERES–LEDÁN M.: Ókori görög sírfeliratok, 72–73.

44 TAM V.1. n° 477 = SGO 1, n° 04/19/02. „Bromiosz a Moirákkal együtt társul választott, hogy táncaiban vele együtt beavatott legyek.” (Peres Imre és Ledán M. István fordítása.)

45 PERES–LEDÁN M.: Ókori görög sírfeliratok, 74–75.

46 FORNARA–YATES: FGrHist 328 (Philochorus) F 181, 31.

47 SEAFORD: Dionysos, 85.

sokkal közelebb áll az emberi halálhoz, mint az istenihez. Ezért az újjáéledése is plauzibilisebben hathatott.⁴⁸ Halála után visszatért a Hádészből, sőt édesanyját, Szemelét is magával hozta, és felvitte az Olümposzra.⁴⁹ „Ő [Dionüszosz] visszahozta anyját Hádész birodalmából, a Thyone nevet adta neki, és felkísérte az égbe.”⁵⁰ Philodemosz szerint Dionüszosz háromszor született. A harmadik születése a halála után következett be, amikor Rhea összerakta széttépett darabjait.⁵¹

A bemutatott áldozatok, illetve a nyers hús evése (omophagia) a természet körforgását szimbolizálják. Dionüszosz halála és feltámadása örök körforgás, amely az új életet hozza el követői számára. A beavatottak a megtapasztalt mámorban és boldogságban élhetnek a halál után is. Ellentétben a keresztény felfogással Dionüszosz kultusza nem ígért feltámadást a követőinek, csak úgymond jó halált és halál utáni életet.⁵² Bár Dionüszosz erőszakos halála és újjászületése azt sugallja, hogy a halál után egy magasabb létformájú élet vár a beavatottakra. Az istenség sokféle megjelenése, tulajdonképpen mindenhol jelenvalósága szokatlan volt. A feltámadó és közel lévő istenség minden társadalmi rétegben nagy visszhangot kapott. Eliade szerint Dionüszosz népszerűségét epiphániáinak köszönhette. „Ez az ifjú isten, sokkal inkább, mint bármely más olümposzi isten, szüntelenül új meg új epiphániákkal, előre nem várt üzenetekkel és eszkhatólogikus reményekkel ragadja el híveit.”⁵³ Népszerűségét nemcsak a tobzódásnak köszönhette, hanem annak, hogy az emberek közelében élt. Elsősorban az isteni jelenlét volt az, amely megragadta a beavatottakat, az ekstázis csak úgymond velejárója volt.⁵⁴

4. Orphikusok halál utáni képzete

Az orphizmus ellentmondásosan és csak lazán kapcsolódik magához Orpheuszhoz. A kutatók többsége élesen elválasztja egymástól a történelmi karaktert és az orphikus tanok alakját.⁵⁵ Orpheusz karaktere a Kr. e. 6. századra nyúlik vissza. Pindarosz a dalok atyjának nevezi őt, és összeköti karakterét Apollónnal.⁵⁶ Az általa véghezvitt tettek számtalan csodát rögzítenek. Számunkra kiemelkedő a tettei közül szerelme visszahozatala az alvilágból. Eurüdikét egy mérges kígyó marta meg, és belehalt a marásba, de Orpheusz nem nyugodott bele szerelme halálába. Lement az Alvilágba, és énekével Hádészt és Perszephonét is elkápráztatta. Orpheusz meggyezett Perszephonéval⁵⁷, hogy visszakapja hitvesét, csak egy kikötést támasztott az Alvilág királynéja, hogy Orpheusz addig ne nézzen hátra, míg fel nem érnek az Alvilágból. Orpheusz mégis visszatekintett, így meghíusult Eurüdiké megmentése,

48 Uo.

49 HESIOD: Theogony 940.

50 Pseudo-Apollodorus, Bibliotheca 3. 38.

51 ELIADE: Vallási hiedelmek és eszmék története, 284.

52 FERGUSON: A kereszténység bölcsője, 224.

53 ELIADE: Vallási hiedelmek és eszmék története, 285.

54 Uo.

55 NILSSON: Early Orphism and Kindred Religious Movements, 183.

56 NILSSON: Early Orphism and Kindred Religious Movements, 187.

57 Diod. Sic. 4.25.1. Perszephoné tesz ígéretet, hogy elengedi Eurüdiké lelkét.

a nő visszatért az Alvilágba. Orpheusz hét hónapig siratta hitvesét, majd távozott Tanaisz folyó havas vidékeire.⁵⁸ Orpheusz hasonlóan Héraklészhez mielőtt halhatatlanná válik, megjárja az alvilágot, és kiszabadítja a halál által elragadott női karaktert. Ellentétben Héraklésszel, aki sikerrel járt el Alkésztisz visszahozatalával, Orpheusz csak felsikert tudhatott magáénak, bár a visszahozatal sikertelensége nem az Alvilág erőin múlt, hanem saját gyengeségén. Itt is megfigyelhető, hogy Hádész nem adja ingyen vissza a lelkeket, Orpheusz játékaival és énekével győzte meg az Alvilág urait. Orpheusz története alapján a halott lélek képes visszatérni az alvilágból, hogy ismét egyesüljön a testtel. Orpheusz nemcsak elkérte kedvese lelkét, hanem vissza is vezeti. Eurüdiké visszatérése mondható feltámadásnak is, mivel Orpheusz azzal a szándékkal ment érte, hogy visszahozza őt az életbe, vagyis ott folytassa életét, ahol abbamaradt. Jelent esetben nem a halál végleges elodázása volt a cél, hanem az élet helyreállítása, ahogyan ez Rheszosz trák király feltámadása esetében történt.⁵⁹ Rheszosz édesanyja elmeséli, hogy fia lelkét (*ψυχή*) maga Perszeponé küldte vissza a Hádészből, hogy egyesüljön a holttesttel.⁶⁰ Euripidésznél műzsaként szólaltatja meg édesanyját. Az anya Orpheusz barátaként mutatja be fiát és önmagát. Az istennőnek szinte kötelessége azok lelkét visszaengedni, akik Orpheuszhoz tartoznak.⁶¹

οὐκ εἶσι γαίαις ἐς μελάγχμιον πέδον:
 τοςόνδε Νύμφην τὴν ἔνερθ' αἰτήσομαι,
 τῆς καρποποιοῦ παῖδα Δήμητρος θεᾶς,
 ψυχὴν ἀνεῖναι τοῦδ': ὀφειλέτις δέ μοι
 τοὺς Ὀρφέως τιμῶσα φαίνεσθαι φίλους.
 (Eur. Rhes. 965)⁶²

Eliade szerint Orpheusz karaktere jóval közelebb áll a sámánok karakteréhez, mint az általános görög elképzeléshez. Ezért is volt arra szükség Eliade szerint, hogy Homérosz előtti korba helyezték Orpheuszt.⁶³ Apollón mellett Dionüszossal is kapcsolatban áll Orpheusz, az ő parancsára tépték szét a Mainaszok, ennek ellenére a széttépett darabjai, különösem a feje életben maradt, és tovább énekelt.⁶⁴ Orpheusz rendkívül népszerű volt, a katabaszisz beavatások alapítójaként is tisztelték. Emellett Apollón és Dionüszosz követői is tisztelték őt. Dionüszosz és

58 TRENCSENYI-WALDAPPEL: Görög regék, 267–268.

59 Vö. Endsjø, Dag Øistein: Greek Resurrection Beliefs and the Success of Christianity, 49.

60 Eur. Rhes. 964–965.

61 Gilbert Murray kommentárja rámutat Rheszosz feltámadásának egyediségére. „Más északi barbár fejedelmekhez hasonlóan, mint Orpheusz (l. 972. l. alább) és Zalmoxisz (Hérodotosz, iv. 95), valamint a dán Holgar, Rhesus egy rejtett kamrában fekszik a föld alatt, várva a végső napot, hogy feltámadva segítsen népén.” MURRAY: Rhesus, 66.

62 A föld sötét ölébe nem száll ő alá:
 megkérem én a lenti szép úrnőt, gyümölcs-
 hozó Démétér istenasszony gyermekét,
 bocsássa el lelkét: hisz ezzel tartozik
 nekünk, Orpheusz barátait ha tiszteli. (Kerényi Grácia fordítása)

63 ELIADE: Vallási hiedelmek és eszmék története, 409–410.

64 Uo.

Orpheusz hasonló mitológiai motívumokban osztoznak, ilyen a katabaszisz és a Hádészban raboskodó szerettük kimenekítése, valamint a haláluk szétदारabolás által.⁶⁵ Orpheusz összetett alak, kapcsolata Apollónnal és Dionüszoszsal pedig lehetővé teszi Eliade szerint, hogy az orphikus beavatási tan számoljon a lélekvándorlással és a lélek halhatatlanságával.⁶⁶

Az orphikusok ellentétben Platónnal nem vallották azt, hogy a test több lenne, mint börtön. Egyedülálló módon megfigyelhető náluk az emberi lélek ante- és post-mortem léte. A halálra mint a lélek felszabadulására tekintettek. Ennek ellenére nem vallották a test gonosz és széma voltát, a test feladata annyi, hogy érintkezzen az anyagi világgal.⁶⁷ A lélek csak addig marad a testben, míg ki nem szabadul, ez a halállal is megtörténhet, de elképzelhető az is, hogy a lélek megfizeti szabadulásának az árát. Mivel az orphikusok nem vallották a fizikai test gonoszságát, illetve a lélek szabadulását valamiféle fizetséghez kötötték, ezért elképzelhető az újbóli testet öltést gondolata.⁶⁸

4.1. Orphikusok Dinoüszosz-Zagreusz és Apollón között

Az orphikusok, ahogyan fentebb tárgyaltuk, Apollón és Dionüszosz kultuszát ötvözve alakították ki sajátos tanításukat. Az orphikus tanításokban Dionüszosz már Dionüszosz-Zagreuszként szerepelt. Plutarkhosz egy felsorolásban említi a két nevet mint a meghaló és feltámadó isteneket „Dionüszosz, Zagreusz, Nükteliusz, Izodaétész nevet adnak neki.”⁶⁹ Szicíliai Diodórosz szerint Orpheusz volt az, aki „átette a misztériumokba Dionüszosz (Zagreusz) szélszaggatását.”⁷⁰ A Dionüszosz-kultusból az istennel való egyesülést vették át, de az orgiát, amelyet később helyettesítettek a katharszisszal, az Apollón-kultusz megtisztulási szertartásával pótolták. A bacchanáliákon megvalósuló beavatás, vagyis az istenséggel való egyesülés orgiák, tánc és kiemelkedően az omophagia (nyers hús evése),⁷¹ az orphikusoknál kialakította a lélek halhatatlanságának a gondolatát, miszerint a lélek isteni eredetű.⁷² Ezt a gondolatot egy Kr. u. 1–2. századi sírfelirat is rögzítette. „τὸ δ' ἄθανατον ἐς μακάρων ἀνόρουσε κέαρ· ψυχή γὰρ ἀείζωος, ἢ τὸ ζῆν παρέχει καὶ θεόφιν κατέβη. ἴσχεο δὴ στεναχῶν, πάτερ, ἴσχε δὲ μητέρ', ἀδελφούς σῶμα χιτῶν ψυχῆς· τὸν δὲ θεὸν σέβει μου.”⁷³ A felirat szerint az isteni rész tisztelendő az emberben, amely a fentebb

65 Uo.

66 ELIADE: Vallási hiedelmek és eszmék története, 411.

67 ALDERINK: Creation and Salvation in ancient Orphism, 59–61.

68 I. m., Creation..., 83–84.

69 Plut. De. E. 9.

70 Diod. Sic. V. 75.4.

71 Érdekeség, hogy az orphikusok nem ettek húst, sőt az állatok leölése is tiltott volt. A húsevés szimbolikus értelemben mehetett végbe a szertartásokon.

72 ELIADE: Vallási hiedelmek és eszmék története, 411; NILSSON: Early Orphism and Kindred Religious Movements, 203.

73 Peres, 85 = GG, n° 353; GV, n° 1763; „Ám a halhatatlan szív a boldogok közé szökkent. Mert a lélek örök: életet ad, és az istentől száll alá. Fojtsd vissza sóhajod, apám, te is anyám és ti is, testvéreim: a test a lélek ruhája. Tiszteld bennem az isteni részt.” (Peres Imre és Ledán M. István fordítása).

említett beavatással kerül az emberbe, az omophagia, vagyis a nyers hús evése részesedés az istenségből a rituális elfogyasztása által.

Az orphikusok szerint akkor válik valaki tisztává, ha beavatják, és ezáltal az orphikus életre tér át az ember (húsevés tilalma, aszketikus élet). Egy későbbi hagyomány szerint, amelyet Pindaros „*ösi gyász*nek nevez”, ez nem más, mint a titáni örökségtől való szabadulás. A régi mítosz szerint az emberek részesültek a Titánok természetéből. Ezért megtisztulásra van szükségük. Eliade szerint a Titánok mítoszait az ókorban orphikusnak tekintették.⁷⁴ A beavatás ebből a létből való szabadulást hozta el, az ember elhagyta a titáni örökséget, és bakkhosszá vált, vagyis Dionüoszhoz hasonlóvá, istenivé.⁷⁵

4.3. Továbbélés az orphizmusban

Fentebb említésre került a reinkarnáció gondolata, amely sajátosan jelent meg az orphizmusban. Ennek ellenére az orphikus eszkatológiában negatív töltettel rendelkezett. A reinkarnáció gondolata inkább félelmetes volt, mint megnyugtató a hívő számára. Ez az eszkatológikus kép nagy eltérést mutat az Orpheusz-mítoszhoz képest, hiszen Orpheusz visszahozta szerelmét a Hádészből, hogy folytassa a földi életet. Ezzel szemben az orphikus tanok büntetesként mutatják be a test újbóli felöltését. Az orphikusok szerint egy átlagos embernek, akit nem avattak be az orphikus kultuszba, tízszer kell bejárni ezt az utat. Bár az orphizmusban színes képeket találunk a Hádészban szenvedő lelkekről, az igazi büntetés az újbóli testet öltés volt. A lélek ivott Léthé vizéből, és ezáltal elfelejtette a mennyei világot és visszatért a földi életbe. Az orphikus lélekvándorlással a Léthének más szerep jut, már nem a földi életet feledtetni el, hanem az égit.⁷⁶ Ezzel szemben a beavatott orphikus hívőre nem a feledés, hanem az emlékezés várt. Ők nem a Léthéből kellett hogy igyanak, hanem Mnemoszüné tavából. A beavatottak lelkei nem öltenek többé testet. Lelkük megszabadult a körforgásból, és menedékre lelt az Alvilág királynője ölében. Miután a lélek elszenvedte a büntetést, a következő választ kapja Perszephonétól: „*Üdv, üdv neked, menj a jobb oldali úton a szent mezők és Perszephoné ligetei felé.*”⁷⁷ A beszélgetés végét egy ígérettel zárja az Alvilág királynéja: „...és uralkodni fogsz a többi hőrosszal.”⁷⁸ Ez az út még nem jelenti a lélek utazásának a végét, az orphikusok szerint ezer év után visszakerülnek a földi világba. A beavatottak ezt a köztes időt nem kínokkal töltik el, hanem boldogságban Perszephoné ölében, a hőrosszok között.⁷⁹ A következő orphikus sírfeliratrészletben hasonló gondolatokat láthatunk, az elhunyt kegyes ítéletet kap, és jó sorsa lesz

74 ELIADEA: Vallási hiedelmek és eszmék története, 414.

75 Uo.

76 ELIADE: Vallási hiedelmek és eszmék története, 415–415.

77 A4. aranylemez. ZUNTZ: Persephone, 328; EDMONS III.: Sacred scripture or oracles for the dead? The semiotic situation of the „Orphic” gold tablets, 244–245. Az egész szöveg megtalálható: i. m. 251.

78 B1. II. aranylemez. EDMONS III.: Sacred scripture or oracles for the dead? The semiotic situation of the „Orphic” gold tablets, 251; Hasonló reményteljes motívumok jelennek meg az A2 és A3 táblácskák végén „Hogy ő a kegyelmes az áldottak helyére (székébe) küldhet.” I. m. 18–19.

79 ELIADE: Vallási hiedelmek és eszmék története, 415.

a túlvilágon. „Μοιρῶν οὐκ ἔφυγεν τρι<σ>σῶν μίτον, ἀλλὰ νεκρωθεὶς τὴν ψυχὴν ἀπέδωκεν ἐς ἄερα, σῶμα δὲ πρὸς γῆν. ἀλλὰ καὶ εὐσεβείης ἔσχεν κρίσιν ἐν φθιμένοισιν καὶ πάλιν εἶδε τὸ φῶς νεκρὸς ὢν καὶ πόντον ἔπλευσε καὶ χώρας ἰδίης ἐπέ<β>η.”⁸⁰ A felirat szerint halottként újra meglátta a fényt, számára az alvilági lét „saját föld”, vagyis nem idegen táj, hanem a boldogság helye.

5. Összefoglaló

A vizsgált kultuszok és istenségek változatos feltámadás képzetet mutatnak a görög vallásosság mezején. Aszklépiosz gyógyító ereje már a halált is tudta orvosolni mint végső nagy betegséget. Dionüszosz mámoros és eksztatikus kultusza közel hozta híveihez őt, szimbolikus evés által magával az istennel egyesültek. Ez a misztikus egyesülés és közelség hatott termékenyen az orphikusokra is, akik a reinkarnációs hittel saját lelkük halhatatlanságát bizonyították. Bár e három kultusz eltérően csorbítja a halál erejét, mégsem szünteti meg azt. Közös bennük, hogy a feltámadtak, akik visszatérnek a földre, ismét meg kell hogy haljanak. Csak maguk az istenek, a kultusz központi istenségei kaptak halhatatlanságot. Kivételt képeznek az orphikusok, akiknél a lélek halhatatlan volt, és az alvilágban boldog helyre kerültek. Ezen kultuszok feltámadásképe inkább a földi élet meghosszabbítására vonatkozik. Csak az orphikusoknál jelenik meg a halál utáni boldog lét a Hádészban. Aszklépiosz és Dionüszosz kultuszában nincs jelen a kollektív feltámadáskép, a bemutatott esetek egyediek, úgymond kitűnnek a többi gyógyítás közül. Dionüszosz hívei sem reménykedtek a testi feltámadásban, a beavatottakra a túlvilági mámor várt. Ezzel szemben az orphikusok vallották, hogy minden beavatott azonos mértékben részül a túlvilági boldog életben. Lelkük a végtelenségig él tovább.

A vizsgált kultuszok egyéni feltámasztásai hasonlóságot mutatnak a bibliai feltámasztástörténetekkel. Ez mind a két vallási közegben kirívó eset volt, az istenség nagyságát és határtalan erejét szemléltették. Egyértelmű, hogy ezen feltámasztás történetek között nincs nagy különbség. A halott test újra életre kel, és folytatja tovább életét, míg meg nem hal. Az orphikusoknál e tan már fejlődött, vagyis a halál nem vághatja el a kapcsot a fenti és a lenti világ között, a beavatottak az Emlékezet vizéből isznak, és tudnak a fenti világról, ezáltal nem szűnik meg a kapcsolat. A bibliai kollektív feltámadás gondolata hasonló folytonosságot sejtet a háttérben. Az Alvilágban lévő lelkek vissza fognak térni a világi szférába. Ezzel az apró hasonlósággal is hatalmas szakadék táton a bibliai és orphikus feltámadáshit között, mégis a kollektivitás gondolatában felfedhető némi hasonlóság, hogy a lélek, ha meghal, személyisége nem vész el örökre, hanem valami módon az istenség által rehabilitációra kerül.

⁸⁰ GV, n° 1169 = IGUR III, n° 1321. „Ám a Moirák hármas fonalától nem menekült. Meghalt: lelkét az égnek, testét a földnek adva át. De kegyes ítéletben részesült a holtak között, mert halottként újra meglátta a fényt, áthájozta a tengert, és saját földjére érkezett” (Peres Imre és Ledán M. István fordítása).

Felhasznált irodalom

- ALDERINK, J. L.: *Creation and Salvation in ancient Orphism*, Chico, American Philological Association, 1981.
- Anonymus, S. Ignatii Martyrium Romanum, in von FUNK, X. F., *Patres apostolici*, Tübingen, Henrici Laupp, 1901. 211–295
- BABBITT, F. C. (ed.): *Plutarch, Moralia*, Cambridge, Harvard University Press, 1936.
- BURKERT, W.: *Greek Religion*, Cambridge, Harvard University Press, 1985.
- CLEMENTIA: Homilia, in Migne, J. P.: *Patrologia Graeca, Tomus II. Greek Text*, [NA], [NA], 2009, 1–63.
- COTTER, W.: *Miracles in Greco-Roman Antiquity. A Sourcebook for the Study of New Testament Miracle Stories* (The Context of Early Christianity 1), London, Routledge, 1999.
- EDELSTEIN, J. E.–EDELSTEIN, L.: *Asclepius. A Collection and Interpretation of the Testimonies II.*, Baltimore, Johns Hopkins Press, 1945.
- EDMONS III., G. R.: Sacred scripture or oracles for the dead? The semiotic situation of the “Orphic” gold tablets, in EDMONS III., G. R. (ed.): *The ‘Orphic’ Gold Tablets and Greek Religion, Further along the Path*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011.
- EIDENEIER, H.: Einige Ghost-Words in der griechischen Papyruslexikographie, in *ZPE* 7 (1971), 53–60.
- ELIADE, M.: *Istoria credințelor și ideilor religioase, De la epoca de piatră la misterele din Eleusis*, Iași, Polirom, 2011.
- ELIADE, M.: *Vallási hiedelmek és eszmék története*, Budapest, Osiris Kiadó, 2006.
- ENDSJØ, D. Ø.: *Greek Resurrection Beliefs and the Success of Christianity*, New York, Palgrave MacMillan, 2009.
- FAIRCLOUGH, H. R. (ed.): *Virgil, Aeneid VII–XII – The Minor Poems*, Revised Edition, Cambridge, Harvard University Press, 1940.
- FERGUSON, E.: A kereszténység bölcsője, Budapest, Osiris Kiadó, 1999.
- FORNARA, Charles W.–YATES, C. David: FG rHist 328 (Philochorus) F 181, in *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 47 (2007), 31–37.
- FRAZER, J. G. (ed.): *Apollodorus: The Library, Book 3.10–16, Epitome* (Loeb Classical Library, 122), Cambridge, Harvard University Press, 1921.
- FRAZER, J. G. (ed.): *Apollodorus: The Library, Volume I: Books 1–3.9* (Loeb Classical Library, 121), Cambridge, Harvard University Press, 1921.
- HEGYI D.: *Polis és vallás*, Bevezetés a görög vallástörténetbe, Budapest, Osiris Kiadó, 2002.
- Inscriptiones Graecae, IV. Inscriptiones Argolidis. 2nd edn. Fasc. 1, *Inscriptiones Epidauri*, F. H. VON GAERTRINGEN. (ed.), Berlin 1929, 82–84.
- JONES, W. H. S. (ed.): *Pausanias, Description of Greece, Volume I: Books 1–2* (Loeb Classical Library), Cambridge, Harvard University Press, 1918.
- KALINKA, E. (szerk): *Tituli Asiae Minoris, II. Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti*, Wien, 1920–1944.
- KERÉNYI K.: *Az isteni orvos, Tanulmányok Asklépiosról és kultuszhelyeiről*, Budapest, Európa, 1999.

- KERÉNYI K.: *Görög mitológia*, Budapest, Gondolat, 1977.
- KOVÁCS D. (ed.): *Euripides. Cyclops. Alcestis. Medea* (Loeb Classical Library, 12), Cambridge, Harvard University Press, 1994.
- LEDÁN M. I.: Ókori csodák, csodatevők és csodaelbeszélések, in *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* 13 (2022), 25–80.
- LETHIPUU, O.: *Debates over the Resurrection of the Dead, Constructing Early Christian Identity*, Oxford, OUP, 2015.
- MELIADÒ, C.: Scholia in Claudii A.: *Libros de natura animalium* (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), Berlin–Boston, De Gruyter, 2017.
- MERKELBACH, R.–STAUB, J.: *Steinepigramme aus dem Griechischen Osten*, vol. 1–4, Stuttgart–München–Leipzig, B. G. Teubner, 1998–2004.
- MILLER, F. J. (ed.): *Ovid, Metamorphoses, Books I–VIII* (Loeb Classical Library 42), Cambridge, Harvard University Press, 1984.
- MILLER, F. J. (ed.): *Ovid, Metamorphoses, Books IX–XV* (Loeb Classical Library 43), Cambridge, Harvard University Press, 1916.
- MORETTI, L.: *Inscriptiones Graecae Urbis Romae*, Roma, Istituto italiano per la storia antica, 1979.
- MOST, G. W. (ed.): *Hesiod, Theogony. Works and Days. Testimonia* (Loeb Classical Library 57N), Cambridge, Harvard University Press, 2007.
- MURPHY-O’CONNOR, J.: *The Holy Land, An Oxford Archaeological Guide from Earliest Times to 1700*, Oxford University Press, New York, 2008.
- MURRAY, G. (ed.): *Rhesus, The Athenian Drama for English Readers*, New York, Oxford University Press, 1913.
- NILSSON, P. M.: *Early Orphism and Kindred Religious Movements*, in *Harvard Theological Review* 28 (2011/3), 181–230.
- OBBINK, D. (ed.): *Philodemus, De pietate I–II.*, Stanford, Stanford University, 1986.
- OLDFATHER, C. H. (ed.): *Diodorus Siculus: Library of History, Volume IV*, Books 9–12.40 (Loeb Classical Library 375), Cambridge, Harvard University Press, 1946.
- OLDFATHER, C. H. (ed.): *Diodorus Siculus: The Library of History, Volume V*, Books 12.41–13 (Loeb Classical Library 384), Cambridge, Harvard University Press, 1950.
- OTTO, W. F.: *Dionysos, Myth and Cult*, Bloomington, Indiana University Press, 1995.
- PEEK, W.: *Griechische Grabgedichte*, Berlin, Akademie Verlag, 1960.
- PEEK, W.: *Griechische Versinschriften*, Chicago, Ares Publ., 1988.
- PERES I.–LEDÁN M. I.: *Ókori görög sírfeliratok*, Debrecen, DRHE-ÚTK, 2023.
- PERES I.: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie* (WUNT 157), Tübingen, Mohr Siebeck, 2003.
- RACKHAM, H. (ed.): *Cicero, On the Nature of the Gods (De natura deorum)*, Academica (Loeb Classical Library, 268), Cambridge, Harvard University Press, 1933.
- SCHAUBACH, J. K. (ed.): *Eratosthenes, Catasterismi*, [London], Andesite Press, 2017.
- SEAFORD, R.: *Dionysos*, London, Routledge, 2006.
- SMYTH, H. W.-L.–JONES, H. (eds.): *Aeschylus II: Agamemnon, Libation-Bearers, Eumenides, Fragments* (Loeb Classical Library 146), Cambridge, Harvard University Press, 1930.
- THEODORETTI: *Graecarum affectionum curatio*, Chicago, University of Chicago, 1904.

- THOMPSON, R.: Healing at the Pool of Bethesda, A challenge to Asclepius?, in *Bulletin for Biblical Research* 27 (2017/1), 65–84.
- TRENCSENYI-WALDAPFEL I.: *Görög regék*, Móra, Budapest, 1976.
- WAY, A. S. (ed.): *Euripides, Iphigeneia at Aulis, Rhesus, Hecuba, The Daughters of Troy and Helen* (Loeb Classical Library 9), Cambridge, Harvard University Press, 1912.
- ZUNTZ, G.: *Persephone, Three Essays on Religion and Thought in Magna Graecia*, Oxford–New York, Clarendon Press–Oxford University Press, 1971.

BEKE BORÓKA

A kora keresztyén gyülekezetek kapcsolati hálója

ABSTRACT

NETWORKS OF CONTACTS IN EARLY CHRISTIANITY

Thanks to network science and its ramifications, we have a new tool that helps us understand such complex systems as the church. In this paper I examine how networks of relationships developed and functioned in the early Christian churches, particularly from the perspective of network theory. I analyse the spread of Christianity in the first three centuries, showing how small Jewish sects developed into Christian communities and then into a global religion. Network theory helps us understand how these communities formed and stabilized, and how doctrines spread through personal relationships. I emphasize the role of formal and informal relationships and the scale-free network structure of Christian congregations that helped them survive and adapt in the face of challenges.

A keresztyénség korai történetének vizsgálatában az elsődleges források a keresztyénség belső használatra készült iratai – a legtöbb használható információ a páli levelek és Az apostolok cselekedeteiről írott könyv tartalmaznak. Wayne A. Meeks szerint:

„A kevés fellelhető forrás szinte kizárólag abból a belső irodalomból származik, amelyet a szekta önmaga használatára alkotott. Ezek a fordítót bonyolult szövegértelmezési, nyelvészeti és történelmi talányokkal szembesítik. Ráadásul ezeknek az iratoknak maguknak is sajátos történetük van, mert egy részüket félretették a keresztyénség későbbi küzdelmei során, amikor »egyetemes« és »ortodox« közösségként igyekezett meghatározni magát, másik részük pedig a mozgalom új kanonizált szövegeinek alkotó elemévé vált. Ahhoz, hogy az utóbbiakat történelmi forrásként használjuk, meg kell próbálnunk kibontani őket a hagyományok szövvényes hálójából, amelybe beágyazódtak, és amely a nyugat kulturális identitását és sokak személyes hitét is meghatározza.”¹

A kutatás szempontjából releváns információt nyerhetünk Pál levelezéséből, különösen a levelek üdvözlő bevezetéseiből és záradékaiból, amelyek betekintést engednek Pál személyes kapcsolati hálójába. Az Újszövetség-kutatók a pásztori leveleket és Az apostolok cselekedeteit kevésbé hiteles forrásnak tekintik az igazolhatóan későbbi szövegezés, illetve a szerzőséggel kapcsolatos viták miatt. Sem az evangéliumoknak, sem a leveleknek – de igazából ez a Szentírás nagy részére elmondható – elsődleges célja nem a történetírás volt. Nagyobb hangsúly került

¹ MEEKS: The First Urban Christians,1, (a szerző fordítása).

a hit egyre pontosabb magyarázatára, a gyülekezetek bátorítására és konkrét helyzetekre vonatkozó intelmek megfogalmazására. Nem is törekedtek rögzíteni az utókor számára, vagy áttekinteni azt a folyamatot, amely a szemük előtt – és az ő hozzáadott munkájukkal – zajlott. Így a kora keresztény egyház életének sok részletét homály fedi – különösen kevés nyoma van annak, hogy mit jelentett hétköznapi emberként az első évtizedekben egy keresztény gyülekezet tagjának lenni.

Az első gyülekezetek viszont nem légüres térben alakultak, és az a kontextus, amelyben kis elszigetelt szektából néhány évszázad alatt kialakult az egyház, bőven hagyott nyomot maga után. Kőbe vagy rézbe vésett feliratok és papirusztöredékek maradtak fenn, és ásatásokról még napjainkban is bukkannak elő újabb leletek. Ha más anyagra, például fára vagy agyagra is írtak, akkor az mind megsemmisült. A meglévő, értékelhető leletek viszont nem elsődlegesen a kereszténység életét dokumentálták – így csak feltételezhetjük, hogy az első gyülekezetek találkozási helyei, étkezési szokásai, kapcsolattartási lehetőségei, társadalmi rétegződései, stb. hasonlóak lehettek, mint amit a környezetükből származó leletek tükröznek.

1. Fogalmi tisztázás

a) Kora keresztény gyülekezetek – térben és időben

Annak a lenyűgöző folyamatnak, ahogyan egy kis zsidó szektából a világ legnagyobb létszámú, globálisan elterjedt vallása lett, talán a kezdeti szakasza a legizgalmasabb. Ha kora keresztény gyülekezetekről beszélünk, akkor az első pünkösdőtől számítva kb. az első három évszázadban élő keresztény közösségekre gondolhatunk. A negyedik század első felében Nagy Konstantin császár uralkodásától, pontosabban a Milánói ediktumtól (313) kezdve az egyház többé nem üldözött vagy megtűrt, hanem a világi hatalom által is segített szervezatként élt, ezért tekinthetjük vízválasztónak.

Földrajzi értelemben a kiindulópont Jeruzsálem, illetve Galilea és Júdea, ahol Jézus járt, tanított, csodákat tett, így már életében kialakultak kisebb-nagyobb csoportok, akik benne hittek. De az első keresztény gyülekezetnek mégis a Szentlélek kitöltése után létrejött jeruzsálemi közösséget tekinthetjük. Az apostolok és munkatársaik innen indulva jutottak el a Római Birodalom távolabbi területeire, Közel-Keletre és Kis-Ázsiába, Görögországba és Európa egészen távoli régióiba, egészen Hispániáig – Péter és az apostolok többsége a zsidók között, Pál és munkatársai pedig a pogányok között végezték a missziói munkát. Az a környezet tehát, amelyben a kora keresztény gyülekezetek éltek: a lenyűgöző méretek ellenére is nagyon jól szervezett Római Birodalom.

b) Hálózatelméleti fogalmak

Az őskeresztény egyház vizsgálatát elsősorban a biblika-teológia szakterületének tartjuk, bár a Római Birodalom kora a világi történetírás számára is izgalmas idő-

szak. Jelen kutatás a keresztyénség terjedésének első évszázadait nem csupán egyik (teológiai) vagy másik (történelmi) szemszögből próbálja értelmezni, hanem a teológiai gondolkodást és a történészek által felvonultatott ismereteket a hálózatelmélet perspektíváján keresztül vizsgálja.

A hálózattudomány komplexitását annak köszönheti, hogy hálózatok a molekulák szintjétől a galaxisokig minden méretben és formában megtalálhatók, de a hálózatos szerkezet felismerhető a természetben, mesterséges anyagokban, eszmarendszerekben, emberi kapcsolatrendszerekben, akár a teológiai tanítások vagy dogmák összefüggéseiben. A keresztyénség hálózatos terjedésének mintázatát a kapcsolati hálók vizsgálatára szakosodott, szociálpszichológiai háttérű hálózatkutatók szókincsének és módszereinek használatával vizsgáljuk.

Vannak az emberi kapcsolatrendszerrel könnyebben vizsgálható hálózatok – elsőként a világhálót, de az újrendszereket, kommunikációs hálózatokat is említhetjük – amiknek a megfigyelése elvezette a hálózatkutatókat a szabályszerűségek felismerésére. A hálózatelmélet által leírt szabályszerűségek érvényesek az emberekből álló közösségek esetében is, a társas kapcsolatok többlete viszont az, hogy az öntudattal rendelkező ember nem magatehetetlen tényezője egy rendszernek, hanem saját döntéseivel képes alakítani saját hálózatait, átrendezni vagy akár megszakítani társas kapcsolatait. A kapcsolati hálók létrejöttének első vizsgálója Barabási Albert-László, aki az első, „Behálózva” címet viselő könyvében már modellezte a spontán hálózatosodást² – hogy egymás közelébe kerülő emberek szimpátia vagy első benyomás alapján kapcsolódnak: két ember kapcsolódásával diádok jönnek létre, majd a diádok más ismeretségek révén egymáshoz is kapcsolódnak. Az egyre növekvő számú kapcsolódás révén létrejön egy „critical mass”, ettől a pillanattól többé nem különálló emberekről, sem diádokról, hanem már hálózatról beszélhetünk. Nicholas A. Christakis és James H. Fowler a „Connected”³ című könyvében új paradigmát állít fel az emberi kapcsolatok kölcsönhatásának erejéről. Azt, ahogy az egyén viselkedik, véleményt alkot, és véleményét – például szavazatával – kifejezi, ahogy vallási és egyéb közösségeihez viszonyul, nagy mértékben befolyásolja a hálózatait.

Az egyháznak mint Istentől rendelt valóságnak a történetében fontos szerep jut a döntésekre képes, személyes kapcsolatokon keresztül kommunikáló, hatást gyakorló és hatások befolyása alatt álló embernek.

Csomópontok és kapcsolatok

A hálózatok alapegységei a csomópontok (nódusok) és a közöttük levő kapcsolatok (a linkek). Emberi közösségek esetében a közösség minden tagja egy-egy nódus, a közöttük levő kapcsolat – legyen az felületes ismeretség, baráti vagy rokoni kapcsolat – a link. A kapcsolatok milyensége több szempontból is fontos.

2 BARABÁSI: Behálózva, Második láncszem c. fejezet 3. rész, 20–21.

3 Magyarul is megjelent: CHRISTAKIS–FOWLER: Kapcsolatok hálójában.

Erős és gyenge kapcsolódás

Az erős kapcsolatok többnyire állandóak (vagy legalábbis tartósak), rugalmatlanok, és az egyén identitását is és a közösség szerkezetét is meghatározzák. Azokat a kapcsolatokat tartjuk gyengének, amelyek kevésbé meghatározóak, akár alkalmi, ideiglenes „találkozások”, amelyeknek a megszakadása sem az egyén identitását, sem a közösség egyensúlyát nem borítja fel, szinte észrevétlen marad. A gyenge kapcsolatok fontosságát Mark Granovetter 1973-ban megjelent műve⁴ helyezte a figyelem középpontjába, ő és az ő nyomán más kutatók⁵ is igazolták, hogy a gyenge kapcsolatoknak fontos szerepe van a hálózatok stabilitásának és rugalmasságának a megőrzésében, illetve kritikus időszakokban a gyenge kapcsolatokon keresztül jönnek újszerű, az egész hálózatot a fejlődés felé lendítő ötletek, megoldások.

Gyorsan növekvő hálózatoknál az elsődleges csomópontok (az egyes emberek) olyan kisközösségeket alkotnak, amelyek immár maguk is egy nagyobb léptékű hálózatnak csomópontjaiként értelmezhetők. Az intézményesülés során így kialakul egy nagyobb szervezet, amelynek a szerkezete ugyanolyan, mint a kis hálózatoké, de térben és komplexitásban meghaladja azt.

Formális és informális kapcsolati hálók

A formális–informális fogalompár leginkább a szervezeteken belüli kapcsolatrendszer megértésében segít.

A *formális hálózat* a szervezetek és intézmények struktúráját, vezetési hierarchiáját, szabályrendszerét jelenti. A formális hálózat létrejöttét és működését meghatározzák gazdasági és jogi szempontok, jól körülhatárolt, akár számszerűsíthető célok. Miközben a formális rendszer szabályokkal gyakorolja a kontrollt, vele párhuzamosan van egy normaszabályzó informális rendszer, amely a szervezeti kultúrába beivódott normákkal, történetekkel, szokásokkal és értékekkel kontrollál.

Az *informális hálózatot* a személyes viszonyok hozzák létre. Ezek az informális kapcsolatrendszerek a személyes ismeretségek mentén spontán módon alakulnak ki, létrejöttükben döntő tényező a lokalitás (akik gyakran időznek egymás közelében, rendszeresen találkoznak, vagy együtt utaznak, könnyebben kapcsolódnak) és a hasonlóság (közös érdeklődési terület, hasonló értékrend, stb.). Az informális kapcsolati háló vizsgálata viszont azért nehezebb, mert a személyes beszélgetéseknek, akár barátságoknak, közösen eltöltött időnek alig maradt írott nyoma. Szvetelszky Zsuzsanna szociálpszichológus és hálózatkutató az informális hálózatokat a formális keretek közötti rejtett szervezeteknek nevezi, de a szervezetekkel foglalkozó irodalomban szokás a szervezet tudatalattijaként is nevezni. Ezek a rejtett, informális kapcsolatrendszerek láthatatlanságuk ellenére megkerülhetetlenek, mert a szervezeten belüli kommunikáció 60–65%-a ezeken az informális csatornákon történik.⁶

4 GRANOVETTER: The Strength of Weak Ties, 1360–1380.

5 Például Csermely Péter „A rejtett hálózatok ereje” című könyvének alaptézise: A gyenge kapcsolatok stabilizálják a komplex rendszereket. A tételt nem csupán igazolja, hanem nagyon sokféle hálózat példájával szemlélteti is.

6 SZVETELSZKY: Rejtett szervezetek, 12.

A keresztényiség esetében azért releváns a formális és informális kapcsolatrendszer vizsgálata, mert bár Jézus bírálta korának a papságát, az istenfélő, törvénytudó életmód formalitását, és tanítványaival és követőivel sokkal informálisabb viszonyt alakított ki, a követők számának a növekedésével mégis szükségessé vált a vezetői tisztségek és szolgálati feladatkörök meghatározása, szabályok felállítása – néhány évszázad alatt létrejött egy nagyon is formális szervezet. Az informálisból formálisba váltás kulcsfontosságú mozzanatait már a kora keresztényiség életében megfigyelhetjük.

A hálózatok vizsgálata esetén fontos szempont a *robosztusság* – vagyis, hogy a hálózat mennyire bizonyul időtállóknak, mennyire képes alkalmazkodni kihívásokhoz, illetve különböző környezetekhez. A hálózatkutatók fontos felismerése, hogy a legtartósabbak, legrobosztusabbak azok a hálózatok, amelyeknek nem egyetlen középpontja van, hanem vannak kisebb és nagyobb csomópontok, illetve az egészszel kapcsolatban lévő, mégis valamelyest függetlenülő modulok. Ezeket *skálafüggetlen* hálózatoknak nevezzük, és fontos jellemvonásuk, hogy ha olykor-olykor valahol meghibásodnak, valahol valami zavar lép fel, a hálózat többi része át tudja venni a hibás rész funkcióit, és az egész rendszer túléli a hibát. A keresztényiség skálafüggetlen hálózati formában terjedt (a helyi gyülekezetek önálló modulként éltek, ha valahol konfliktus volt, vagy akár egy gyülekezet valamilyen természeti csapás vagy háború miatt kihalt, az nem jelentette az egésznek a végét – és ez a skálafüggetlen jelleg még azokban az évszázadokban is megmaradt, amikor a római katolikus narratíva szerint az egyetlen központnak Róma számított.

A kapcsolatrendszerek vizsgálatában kiemelt figyelem övezi az ún. *terjedést*, vagyis hogy a kapcsolatokon, személyes találkozásokon, beszélgetéseken keresztül milyen információk, szokások adódnak át, illetve hogy mennyi idő alatt milyen távolságra jut el ez a „tartalom”. A keresztényiség első évszázadainak a vizsgálatában egészen sajátos terjedési mintázatok ismerhetők fel, és ennek fontos szerepe van abban, hogy még az általunk vizsgált időszakban is milyen gyorsan nőtt a keresztények száma.

2. A keresztényiség formális hálózatainak kialakulása

Az első gyülekezet megalakulásáról a pütkösdi történet záradékában olvasunk, ahol már találunk utalást rendszeres gyülekezeti alkalmakra is. Arról csak elképzelésünk lehet, hogy a naponta ismételt szertartások milyen rend szerint zajlottak, kik és hogyan vállaltak valamilyen szerepet vagy feladatot a gyülekezeti élet zavartalansága érdekében, mik voltak a külső feltételek és a körülmények, amelyeket biztosítani kellett (pl. ki biztosította a kenyeret és a bort, hol gyűltek össze, mennyire maradt központi hely a templom, stb.). Azt viszont feltételezhetjük, hogy az, ami ott az első napokban-hetekben kezdett gyülekezeti rendként kikristályosodni, az mintaként szolgált a későbbiekben más formálódó gyülekezetek számára is. Mégis az első gyülekezet, de akár az ősgyülekezetek vonatkozásában valószínűsíthetjük, hogy kevés szervezettség volt, inkább a Szentlélek vezetésére alapoztak.

Pütkösd után viszont elindult a misszió munkája, amelyben a Lélek vezetésére hagyatkozás mellett céltudatosságra is szükség volt. Sajnos alig maradt nyoma annak a munkának, amelyet az apostolok végeztek, nem tudjuk, hogy Júda és Galilea területén vagy a jeruzsálemi központtól távolabb még milyen gyülekezeteket alapítottak. Mivel azonban az elhalálzási helyük ismert, mégis tudunk következtetni arra, hogy a legtöbben nem maradtak helyben, és ahol voltak, ott végezték is a misszió feladatát. Biblián kívüli források alapján az apostolok valószínű elhalálzási helye és éve⁷:

Péter – Róma, 67
 András – Patrai, Görögország, 70
 Jakab (Zebedeus fia) – Jeruzsálem, 42
 János (Jakab testvére) – Efézus, Törökország, 100 körül
 Fülöp – Hieropolisz, Törökország, 80
 Bertalan – Örményország, 50 körül
 Tamás – India, 72
 Máté – Etiópia, 60 körül
 Jakab, Alfeus fia – Jeruzsálem 62 vagy 69
 Taddeus Júdás – Perzsia, 80 körül
 Simon – Perzsia vagy Szíria, 65 körül

A keresztyénség első pillanattól fogva sokszínű közösség volt: voltak, akik a zsidóságon belül látták a Krisztus-követők helyét, voltak a pogányok között is szolgáló hellenista zsidókeresztyének, és voltak olyan radikális Krisztus-követők, akik Jézus szavainak a rögzítésére, az Újszövetség írott szövegeire tették a hangsúlyt.⁸ Az első század derekán az apostolok már szükségét érezték annak, hogy valamiféle egységes álláspontot kialakítsanak olyan kérdésekben, amelyekről eltérő vélemények és szokások kezdtek rögzülni. Ilyen volt például a körülmetélkedés vagy a tisztasági törvények kérdése – meg kell-e követelni a nem zsidóból lett keresztyénektől, hogy az ószövetségi törvény mellett is elkötelezzék magukat, vagy sem? 49-ben, a jeruzsálemi zsinaton született az a megállapodás, hogy a zsidóság törvényeinek betartását – aminek látható jele a férfiaknál a körülmetélkedés – nem, csak a paráznaságtól, bálványáldozati hústól, vértől és a megfulladt állattól való tartózkodást követelik meg a pogányból lett keresztyénektől. Egyúttal a zsinat áldását adta a pogányok között végzett térítői munkára – amelynek sikeréről és áldásairól Pál és Barnabás beszámolt.

A keresztyénség terjedése szempontjából különös jelentősége van Pál apostol munkájának. Pál a lehető legjobban élt azzal, amit a Római Birodalom szerveztsége, fejlettsége lehetővé tett: használva a meglévő infrastruktúrát bejárta az akkor elérhető városokat, kis közösségeket alapított, azokat pl. az adománygyűjtés által összekapcsolta egymással és a jeruzsálemi gyülekezettel, és levelek, illetve ismételt látogatások által fenntartotta a kapcsolatot az egymástól távol eső gyülekezetekkel is. Pál munkájával kapcsolatban Wayne A. Meeks hangsúlyozza, hogy alapvetően

7 WHITE: Szentek kislexikona, 202; 17; 112; 114; 83; 36–37; 224–225; 176–177; 112–113; 137; 220.

8 KÓKAI-NAGY: Karizmatikus gyülekezetvezetés az Újszövetség korában, 12–13.

urbánus környezetben zajló missziót jelentett. Annak legalábbis nincs nyoma, hogy vidéken hosszabban időzött volna, mint amit az átutazás megkövetelt. Vagyis ott szervezett gyülekezeteket, ahol a már meglévő társadalmi struktúrákhoz kapcsolódhatott, így joggal számíthatott arra, hogy nem csupán azokhoz juttatja el az üzenetet, akikkel személyesen találkozik, hanem továbbterjed az evangélium híre. Meeks így látja Pál szolgálatát:

Amit azért tett, hogy „mindent betöltsön Krisztus evangéliumával” (ahogy Luther parafrázálja), csupán annyi volt, hogy a Földközi-tenger északkeleti medencéjének néhány stratégiai fontosságú városában elszórtan elhelyezkedő háztartásokban keresztények kis sejtjeit telepítette. Ezek a sejték a levelek és hivatalos látogatások útján, valamint az utazó keresztényeken keresztül gyakori kapcsolattartás révén kapcsolatban álltak egymással, valamint Pállal és munkatársaival; ezen kívül arra bátorította a helyieket, hogy a közeli városokban új csoportokat hozzanak létre.⁹

A Római Birodalom hatalmas kiterjedése ellenére is nagyon jól működő államforma volt. Az Újszövetség-kutatók gyakran megfogalmazzák azt az intelmet, hogy téves következtetésekhez juthatunk, ha a mai kifejezések vagy elméletek használatával próbáljuk leírni és értelmezni azt a környezetet, amely a keresztény egyház formálódásának a hátterében volt. Ha a kora keresztény egyház kontextusának értelmezése során városokról, egyesületekről, döntéshozó vagy bíraskodó testületekről, társadalmi osztályokról és kapcsolati hálóról beszélünk, mindig tudatában kell lennünk annak, hogy bár a kifejezések átvészelték évszázadokat, az általuk jelzett tartalom jelentős változásokon ment át. Viszont ezeknek a kutatásoknak az ad értelmet, hogy a korai állapotok és a változások értelmezési keretet adnak azoknak a jelenségeknek, amelyek az őskereszténység életét meghatározták, és amelyek a későbbi korok számára nehezen érthetőek.

Vegyük tehát számba, hogy melyek voltak a Római Birodalomban azok a közösségi formák, amelyek Pált befolyásolhatták a keresztény hálózat építése során.

a) Társaságok, egyesületek, klubok, céhek

A Római Birodalom városaiból ásatások során nagyon sok olyan kőbe vésett felirat és (leginkább Észak-Afrika területén) papirusz került elő, amely a különböző egyesületek, klubok vagy szakmai céhek életéről tanúskodik. Valószínű sok olyan egyesület is volt, amelynek nem maradt nyoma, de a birodalom városainak felépítésében, intézményrendszerében, társadalmi berendezkedésében köztudott hasonlóságok azt sejtetik, hogy mindenütt hasonló társaságok működtek. A különböző megnevezések, amelyekkel egy-egy ilyen közösségi formát jelöltek, akár megváltozott, akár az eredetivel azonos jelentéssel mai napig is az európai köznyelv részét képezik: koina, synodoi, symposia, oikos, ekklesia, synagógé, collegia, stb.

John S. Kloppenber szerint a Római Birodalom városaiban kétpólusú életet éltek az emberek, egyrészt a *polis* (város), másrészt az *oikos* (család) határozta

⁹ MEEKS: *The First Urban Christians*, 10, (a szerző fordítása).

meg a mindennapjaikat, és a kettő közötti átmenetet jelentették a különböző egyesületek. A következő egyesülettípusok mindenütt megtalálhatók voltak¹⁰:

- etnikai identitás mentén működő egyesületek (ide sorolhatók a diaszpóra zsidóság egyesületei is)
- kultikus egyesületek – valláshoz, de akár egy hős tiszteletére vagy emlékezetének őrzésére szolgáló szervezetek
- foglalkozásokkal, mesterségekkel összefüggő céhek – a közös célok: piac megszervezése, az alapanyagok beszerzésének megkönnyítése érdekében működtek
- a lokalitás által meghatározott klubok – pl. szomszédság
- Collegia Domestica – a nagy, több nemzedéket és a szolgálakat, alkalmi vendégeket is magába foglaló háznépek

Nyilvánvalóan általában egyik forma sem jelent meg vegyítettán, pl. az etnikai csoportok gyakran egymás közelében laktak, így szomszédságként is közösséget alkottak, hasonlóképpen a hasonló foglalkozásúak is gyakran egy városrészben laktak, és lehetek hasonló összefonódásaik kultikus és háznépi közösségekkel is. Sőt, valószínűleg valamilyen módon minden csoportosulás kötődött a kultuszhoz.¹¹

Hálózatos szemszögből ez a sokféle közösségi forma arra kínált lehetőséget, hogy etnikai hovatarozástól, származástól, polgári státustól és minden egyéb körülménytől függetlenül mindenki bekapcsolódhasson a társadalom egészébe. Voltak olyan egyesületek, amelyeknek szigorúbb kritériumok alapján lehetett tagja valaki (pl. az etnikai egyesületek vagy foglalkozási céhek), de pl. a kultikus egyesületek tagjai lehetek szolgák és szabadok, férfiak és nők, arisztokraták és kézműves mesterek, tősgyökeres városiak, és újonnan érkezett jövevények. Ez az élénk közösségi élet azoknak is lehetővé tette, hogy valahol hasznossá tegyék magukat, akik hiába próbáltak a poliszban befolyásos pozícióra szert tenni – mert az egyesületekben is voltak feladatkörök. A vezetést egy emberre vagy egy vezetőtestületre bízta, de volt írnok, pénztáros, az étkezések előkészítéséért felelősök, stb. A belépés többnyire önkéntesség alapján történt – kivételt képeztek a céhek és a szakmai szervezetek, ahol volt kötelezettség, illetve az öröklés útján szerzett tagság –, és a belépéskor aláírásukkal erősítették meg, hogy ismerik és elfogadják a törvényi és etikai kódexet.¹² Ezek a közösségi formák meglehetősen demokratikus módon működtek, az esetek többségében választották vezetőiket, és a választásban mindenkinek a szavazata egyenlő súllyal számított, társadalmi rangjától függetlenül. Általánosságban elmondható, hogy az egyesületek lebontották a különböző társadalmi határokat, és befogadtak bárkit társadalmi osztálytól, nemtől, etnikumtól függetlenül, de még a leginkább megvetetteknek is helyük volt soraikban (a tisztátalanoknak, fogyatékosoknak, betegeknek, stb.)¹³

10 KLOPPENBORG: *Christ's Associations*, 23–24.

11 KÓKAI-NAGY: *Karizmatikus gyülekezetvezetés az Újszövetség korában*, 27.

12 KLOPPENBORG: *Christ's Associations*, 151–157.

13 KÓKAI-NAGY: *Karizmatikus gyülekezetvezetés az Újszövetség korában*, 34.

b) A diaszpóra zsidóság kapcsolati hálói

Pál zsidó volt, zsidó neveltetésben részesült, Jeruzsálemben a tekintélyes Gamálieel rabbi tanítványa volt. A babiloni fogság után a zsidóság nemzettudatának része volt az, hogy a saját országuktól távol is élnek testvéreik. A Római Birodalomban nem a zsidóság volt az egyetlen olyan népcsoport, amelynek sok tagja élt diaszpórában. A kiterjedt úthálózatnak és az urbanizáció folyamatának köszönhetően minden nagy város lakói között sokan voltak különböző népek képviselői. A diaszpóra zsidóságot éppen ez a nemzettudat különböztette meg más nemzethez tartozó sorstársaitól; ehhez hozzáadódott a távoli, elveszített szülőföldhöz való sajátos viszony, illetve a zsinagógákhoz kapcsolódó egyedülálló és minden más kultusztól távolságot tartó monoteista vallási gyakorlat.¹⁴

Wayne A. Meeks úgy írja le a diaszpóra zsidóságot¹⁵ mint egy-egy városon belül erős közösségi életet fenntartó népcsoportot. A rendszeres találkozásaik részben kultikus, részben pedig társadalmi funkciót töltek be. A judaizmus etikai imperatívusza az egymásért való felelősségvállalás, ahogyan a régi misztikus mondás megfogalmazza: „a másik ember fizikai szükségletei az én lelki kötelességem”.¹⁶ A zsidó *collegia* tagjai erősen támogatták egymást, a legtöbb városban például fenntartottak egy tárgyaló testületet, hogy a birodalmi hatóságok előtt képviselje a zsidók érdekeit, vagy egy-egy vitás ügyben akár a bajba jutott hittestvért. Azokban a városokban, ahol elég nagy számban éltek, egyfajta város¹⁷ formációt hoztak létre – olyan hálózati egységet, amely egyrészt kapcsolódott a zsidóság globális hálózatához, másrészt szervesen beépült a helyi polisz lakosságának a társadalmi hálózatába.

c) Hierarchia- és testületi vezetési minták

A fennmaradt feliratok tanúskodnak arról, hogy az egyesületek és különböző társaságok hogyan kormányozták önmagukat. Alapvetően a birodalmi hatóságoktól független, ön-kormányzó volt a vezetés, bár gyakran a patrónus töltötte be a vezető szerepet, aki lehetett akár a poliszban is vezető funkcióval rendelkező arisztokrata. Volt példa arra is, hogy választott testületre vagy személyre bízta a vezetést, de voltak olyan közösségek is, ahol öröklődés útján lett valaki vezető, és élete végéig betöltötte ezt a funkciót. A birodalom nyugati részén gyakoribb volt a testületi vezetés, a görög részen inkább egy-egy emberre bízta a vezetést. A vezető feladata nyilvánvalóan nagyban függött az egyesület céljától és méretétől, a találkozások rendszerességétől. Számos egyesület munkájáról maradtak fenn olyan feljegyzések, amelyek a szabályokat vagy a kihágás esetén alkalmazható szankciókat is tartalmazták. Benedikt Eckhard megállapítása szerint az egyesületek – bár elvileg

14 FREEMAN: *The New History of Early Christianity*, 10. fejezet, 113.

15 MEEKS: *The First Urban Christians*, 34.

16 SACKS: *To Heal a Fractured World*, 1. fejezet, 5.

17 MEEKS: *The First Urban Christians*, 36.

önkéntes alapon csatlakoztak a tagok – különböző szociális nyomásgyakorlási eszközökkel rákényszerítették a tagokra az egyesület szabályait, és szinte gyermeki engedelmisségre kényszerítették őket. Benedikt Eckhardt az egyesületek szabályozó és fegyelmező gyakorlatáról írt tanulmányában így fogalmaz:

Ha a polgári kultusszal [?] akarjuk párhuzamba állítani: az egyesületek tagjai elfogadták, hogy úgy bánjanak velük, mint a fiatalemberekkel, akiket fáklyás futóversenyeken való részvételre lehetett kötelezni, vagy mint a gyerekekkel, akiknek Stratoniceában Zeuszhoz és Hekatéhoz kellett himnuszokat énekelniük. Beléptek a jól rendezett párhuzamos társadalmak világába.¹⁸

A kényszerítő erő a belépéskor aláírt nyilatkozatnak köszönhető, amelyben mindenki önként alávetette magát a belső rendnek. Ha Pál apostol a keresztyén közösségekben a konfliktusok kezelésében vagy a feladatkörök megállapításában nem is akarta lemásolni a környezetében látott kész mintákat, azok valószínűleg mégis befolyásolták a gondolkodását. A keresztyén gyülekezetek nem taszították gyermeki állapotba a tagjaikat, de meghatározó jellemvonásuk volt a kizárólagosság: nem lehet egyszerre kint is és bent is lenni, aki pedig bent van, annak az életében, viselkedésében ez – éppen a kizárólagosság miatt – elkerülhetetlen következménnyel járt.

A Pál által alapított új gyülekezetek az első nemzedék idején karizmatikus vezetéssel működtek, miközben a zsidókeresztyén többségű közösségek – köztük a jeruzsálemi is – presbiteri vezetéssel. A presbiteri vezetés közelebb állt a zsidóból lett keresztyénekhez, mert a judaizmusban ősidőktől ismert volt a tekintélyes vének egyéni vagy testületi (vének tanácsa) vezetése. Ehhez elengedhetetlen volt a közös hagyomány és emlékezet – amely a pogányokból lett keresztyén közösségekben teljesen hiányzott.

A kétféle vezetési mód az első századokban párhuzamosan jelen volt, de a karizmatikus vezetés fokozatosan visszaszorult, és az első század végén és a második század elején már érzékelhető volt a presbiteri vezetés térhódítása – erről tanúskodnak a Pásztori levelek, később pedig ez a forma teljesen ki is szorította, sőt üldözte a karizmatikus attitűdöt. A harmadik századra, amikor a keresztyénségnek is kialakult a saját hagyománya, már az egyház specifikumává vált a tekintélyre, hagyományra alapozó presbiteri vezetési módszer.

Azok a közösségi formák, amelyek a Pál által felkeresett városokban működtek, és amelyek egyikének gondolhatták az első időkben a gyülekezeteket, számos hálózatos tulajdonsággal rendelkeztek. A társadalom szövetébe beágyazódó, eltérő méretű egységek (modulok) jól szervezett világa volt ez. Formális hálózatokként, rögzített szabályokkal, minden hálózat kapcsolódott a többi, mellettük levő közösséghez és a társadalom egészéhez. Pl. a városokban a foglalkozási hálózatok, a kereskedők, a kikötőkben dolgozók, stb. szorosan együttműködve látták el a lakosságot mindennel, amire szükségük volt.

A tagok eltérő erősségű kapcsolódással kötődtek az egyesületükhöz, minden egyesület tartott kapcsolatot a távolabb levő, azonos egyesületekkel (pl. a vándorkézművesek minden városban a „kollégákat” keresték fel). A nagyon eltérő

¹⁸ ECKHARDT: Regulations on Absence and Obligatory Participation in Ancient Associations, 84, (a szerző fordítása).

feladatú közösségek életében is volt legalább egy közös cél, ami eltérő mértékben határozta meg az életüket, de ami kapcsolódási lehetőséget kínált: minden egyesület, céh, klub, stb. gondoskodott elhalálozott tagjainak a temetéséről. A teljes társadalom hálózatos szerkezete összefügg a Római Birodalomban működő patronátusi rendszerrel is, ami egyfajta kölcsönös elköteleződés szövevényes kapcsolati hálóját hozta létre: mindenki tudta, hogy kinek tartozik hálával vagy hűséggel; minden patrónus tudta, hogy a sajátos helyzete milyen közösségi feladatokat ró rá, és mit kell tennie a közösségért vagy a patronáltakért, hogy a pozícióját fenntartsa vagy erősítse.

d) Normaképzés – szabályok által

Pál apostol – ugyan még nem szándékozhatott szervezett intézmény létrehozására, de a keresztyéneket egymással és a középpontnak tartott jeruzsálemi gyülekezettel összekapcsolta, önálló, önkormányzásra képes egységekbe szervezte. A formális hálózatokra jellemző szabályalkotás még csak nagyon kezdetlegesen jelent meg, leginkább csak a vitás kérdések megoldására korlátozódott, és ezekben a helyzetekben Pál karizmatikus vezetőként adott tájékozási támpontokat. A felmerülő konkrét helyzetekre – például a korinthusi megosztottságra – olyan megoldásokat fogalmazott meg, amelyek egyetemes érvényű szabályként más közösségekben is megállták a helyüket. A levelekben olvasunk sokféle erkölcsi kérdésre vonatkozó útbaigazítást, pl. a házassággal, a családon belüli kapcsolatokkal, munkával kapcsolatban.

Hogy melyek azok az egyetemes erkölcsi, viselkedési normák, amelyeket a közösség elvárt a tagjaitól, szokásjog mentén mégis letisztult. Illetve már az első, jeruzsálemi zsinat alapkérdése ez volt: mi várható el azoktól, akik keresztyénné lettek, és mi nem – például az ószövetségi törvények tekintetében. Ezeknek a megosztó kérdéseknek a megvitatására döntéshozó testületek születtek: a vének tanácsa (gerousia) és a döntéshozó testület, az apostolok (decania).¹⁹

Említettük már, hogy a keresztyén közösségek mindenki előtt nyitva álltak, egy vonatkozásban mégis működött bizonyos kizárólagosság. A csatlakozóktól elvárták, hogy sajátjuknak vallják az új, hívő identitást: „a hit lesz a keresztyének boundary markere és identity markere”²⁰. Mivel a pogánykeresztyének nem ismerték az ószövetségi törvényeket, ezért Pál nem azokra építette az új erkölcsi rendet, hanem általános, mindenki által elismert értékekre – amelyeket a zsidó kultúrában „Noé fiainak törvényeiként”²¹ tartanak számon, és amelyek a mediterrán térség más területein is ismertek és elfogadottak voltak. Általános gyakorlat volt a kortárs populáris filozófia kulcsfogalmainak a használata (pl. szabadság, erényes élet, stb.), amelyek új tartalommal megtöltve is az olvasó számára ismerősen csenghettek – így közös alapként szolgáltak.

¹⁹ MEEKS: The First Urban Christians, 112.

²⁰ KÓKAI-NAGY: Karizmatikus gyülekezetvezetés az Újszövetség korában, 57.

²¹ Noách (Noé) fiainak hét törvénye: az emberiség egyetemes törvényei (2024).

Az első évszázadokban született alkalmi rendelkezéseket és jogi gyűjteményeket az ötödik század környékén vizsgálták, rendszereztek és kanonizálták régióként. Ezek a gyűjtemények alkották később az egyetemes egyház *Corpus Iuris Canonici* törvényköveinek alapját.

3. A keresztyénség informális hálózatainak alakulása

Jézus emberek közötti munkája a túlszabályozott kultusz ellenpólusaként jelent meg, a tanítványokkal és a követőkkel – olykor a sokasággal is – egészen személyes, meghítt kapcsolatba lépett. Ez a horizontális kapcsolódás informális hálózatot képezett, és az apostolok az evangélium hirdetése során ezt építették tovább. Informális kapcsolódás azok között tud létrejönni, akik egy időben egy helyen vannak, akik találkoznak, beszélgetnek, hatással vannak egymásra. Az evangélium terjedésének elsődleges eszköze a személyes tanúságtétel, ezt gyakoroltatta be Jézus a tanítványaival, amikor kettesével kiküldte őket, ahogyan a Mt 10-ben olvassuk, és erre kaptak megbízatást a missziói parancsban, és több alkalommal Jézus feltámadása után is.

Annak, hogy a Jézusról szóló hírek informális úton gyorsan terjedtek, az evangéliumokban is számos nyomát látjuk²². Erre utal Keresztelő János kérdése is,²³ ezt bizonyítja az, hogy az első csodák után Jézust folyamatosan gyógyulásra vagy más csodára várók nagy tömege vette körül. És a szájról szájra terjedő híresztelés miatt tudták még a keresztre feszítést végrehajtó katonák is idézni Jézus korábbi szavait²⁴. De maga Jézus is rákérdezett: kinek mond engem a sokaság? (Lk 9,18), illetve Máté tanúsága szerint korlátozni akarta a róla terjedő híreket, több alkalommal tiltotta, hogy beszéljenek róla, amíg nem jött el az ideje. Márk és Lukács tudósít olyan alkalomról, amikor János szólt Jézusnak, hogy az ő nevében valaki ördögöket űz, pedig nem tartozik a tanítványi körhöz – de Jézusnak nem volt kifogása ellene. Pál megtérésének a története pedig tanúskodik arról, hogy István megölése után az üldözések elől a jeruzsálemi gyülekezet – az apostolok kivételével – szétszóródott Júdea és Samária területén.²⁵ Saul is azért igyekezett Damaszkuszba, mert tudomása volt arról, hogy már eljutott az evangélium híre Damaszkuszba is, és feltételezhetően más városok zsidó közösségeihez is – Pál megtérését a szakiro-

22 „El is terjedt a híre egész Szíriában” – (Mt 4,24); „Abban az időben Heródes, a negyedes fejedelem meghallotta, hogy mit beszélnek Jézusról, és ezt mondta szolgáinak: Ez az ember Keresztelő János, ő támadt fel a halottak közül, és ezért vannak benne a csodatevő erők.” (Mt 14,1–2); „Az pedig elment, és elkezdte mindenfelé hirdetni és híresztelni az esetet, úgyhogy Jézus nem mehetett többé nyíltan egyetlen városba sem, hanem kint, lakatlan helyeken tartózkodott, és odamentek hozzá mindenfelől.” (Mk 1,45); „Néhány nap múlva ismét elment Kapernaumba, és elterjedt a híre, hogy otthon van.” Mk 2,1; „Jézus a Lélek erejével visszatért Galilea-ba, és elterjedt a híre az egész környéken.” (Lk 4,14); „És elterjedt a híre mindenütt a környéken.” (Lk 4,37)> „Abból a városból pedig a samáriaiak közül sokan hittek benne az asszony szava miatt, aki így tanúskodott: Megmondott nekem mindent, amit tettem.” (Jn 4,39)

23 „Te vagy-e az Eljövendő, vagy mást várjunk?” (Mt 11,3)

24 „Bízott az Istenben, szabadítsa meg most, ha kedveli őt; hiszen azt mondta: Isten Fia vagyok.” (Mt 27,43)

25 „Saul pedig egyetértett István megölésével. Azon a napon nagy üldözés kezdődött a jeruzsálemi gyülekezet ellen, és az apostolok kivételével mind szétszóródtak Júdea és Samária területén.” (ApCsel 8,1)

dalom kb. 34-re datálja –, Damaszkuszban tehát alig néhány évvel Jézus keresztalála után működő keresztény közösség volt.

Pál apostol informális hálózatépítésének eredményessége összefügg a Római Birodalom néhány sajátos jellegzetességével, a következőkben ezeket vizsgáljuk meg.

a) Utazás

A kereszténység gyors terjedésében fontos tényező volt a Római Birodalom köztudottan fejlett úthálózata. A birodalom közigazgatásának zavartalan működéséhez nagy figyelmet szenteltek az utak, hajózási útvonalak és útmenti szálláshelyek biztosítására, így a Kr. u. I–II. században nagyon sokan utaztak. A birodalmon belüli mobilitást segítette az is, hogy egységes pénzrendszer volt, illetve hogy két nyelv ismeretével a birodalom egész területén boldogulni lehetett – nyugaton inkább a latinra, keleten pedig a koiné görög nyelvtudásra volt szükség.

A kereszténység terjesztéséért elsőként Pál utazta be Kis-Ázsiát, de együtt utazott „kormányhivatalnokokkal, kereskedőkkel, zarándokokkal, betegekkel, küldöncökkel, szökevényekkel, rabszolgákkal, atlétákkal, művészekkel, tanárokkal, diákokkal”²⁶ – vagy akár „turistákkal”. A páli levelek arról is tanúskodtak, hogy Pál is olykor együtt utazott munkatársakkal (Timóteussal, Titusszal), máskor megbízott valakit, hogy a nevében utazzon valamelyik városba, vigyen levelet vagy Pál üdvözlét az ottani keresztényeknek. Még ha a kor körülményeihez képest viszonylag gyorsan lehetett utazni,²⁷ akkor is az útitársak olykor napokat vagy heteket töltöttek együtt. Pál apostol informális hálózata minden út során újabb és újabb kapcsolatokkal bővült – nyilvánvalóan az utazás alatt beszélgettek, és Pál nem csupán az útitárs személyét, hanem a másik ember utazásai révén az újabb elérhető közösségeket is megismerte. Így olyanok is az evangélium terjesztésének az eszközei lehettek, akik valamilyen más célból voltak úton – és éppen jókor jó helyen ahhoz, hogy kapcsolódjanak Pál hálózatához. Illetve a beszélgetőtársaktól szerezhetett Pál információt arról, hogy hol milyen keresztény közösségek vannak, hova érdemes még menni, hol milyen nehézségekre vagy éppen támogatásra számíthat.

A fenti felsorolás jelzi azt is, hogy különböző társadalmi rétegek tagjai találkozhattak az úton. Az összezártság és a kapcsolódási (beszélgetési) kényszer még a nagyon eltérő háttérűek között is létrehozhatott ismeretséget, akár tartós barátságot, mégis valószínűleg az első beszélgetések a hasonlók között zajlottak. Pálnak ebben a vonatkozásban nagy előnye volt a többféle identitása: görögül beszélő, római polgár, zsidó, keresztény, értelmiségi, de kézműves foglalkozású. Pál ennyiféle csoport vagy közösség képviselőjével tudott könnyen kapcsolatot kialakítani. Biztosak lehetünk benne, hogy Pál térítő munkájának fontos része volt az „úton levés”, az útitársakkal való ismerkedés.

²⁶ MEEKS: *The First Urban Christians*, 16.

²⁷ A <https://orbis.stanford.edu> oldal segítségével kiszámítható, hogy a Római Birodalomban milyen eszközökkel, mennyi idő alatt teheték meg az utat egyik várostól a másikig.

b) Kézműves mesterek közössége

Amikor valamelyik utazás után célba ért Pál, a már említett többszörös identitása mind egy-egy lehetséges kiindulópontot jelentett a helyiekkel való kapcsolatfelvételre. Az ApCsel 18-ban olvasunk arról, hogy Pál Korinthusba érve találkozott a vele azonos foglalkozású házaspárral, Akvilával és Priszcillával, és hét közben náluk lakott és dolgozott, szombatonként pedig a zsinagógában, a zsidó közösségben próbálta az evangéliumot hirdetni. Mivel a városokban általában egymás közelében volt az egy céhbe tömörülő mesterek lakása és műhelye, sőt a piac vagy bolt, ahol a termékeiket árusíthatták, ezért feltételezhetjük, hogy Pál tagja lehetett a sátorkészítő mesterek közösségének²⁸. Pál kézműves foglalkozása, a sátorkészítés, viszonylag kevés eszközt igényelt: vágóeszközöket és lyukasztókat. Ha a helyzet megkövetelte, hogy sátorkészítő tudásával biztosítsa megélhetését, akkor helyben csak a bőrt kellett megvásárolnia, és máris dolgozni tudott. Másutt nem olvasunk erre utalást, de az adat hiánya nem zárja ki, hogy Pál számára új városba érkezve a sátorkészítők vagy bőrművesek céhe mindenütt belépést biztosított a kézműves mesterek nagyobb közösségébe.

Pál leveleiben leginkább a személyes üdvözléseket is tartalmazó záradékok árulkodnak arról, hogy nem csak a szolgálathoz nélkülözhetetlen „szakmai” kapcsolatokat épített, hanem sokakkal meghitt, személyes barátságot is kötött. A legtöbb így említett emberről nem is tudunk egyebet, mint amennyit Pál a névhez fűz. Egyik leggazdagabb ilyen felsorolást a Római levél záradékában olvassuk.²⁹

c) Keresztyénné lett háznépek

Az első keresztyén közösségek egy-egy hitre jutott ember személyes kapcsolatrendszerével összefonódva alakultak ki – aki Pált és munkatársait otthonába befogadta, háznépének tagjává tette. A páli levelekben több ilyen esetről tudunk³⁰, amikor egy keresztyén hitre tért háznép a helyi istentisztelet helyszíne, a gyülekezet kiindulópontja volt. A háznép a Római Birodalom legkisebb közösségi egysége volt, mégsem feltétlenül kis csoportot jelentett – a többgenerációs család, a

28 „...és tulajdon kezünkkel dolgozva fáradozunk” (1Kor 4,12).

29 Köszönsétek *Priskát* és *Akvilát*, akik munkatársaim Krisztus Jézusban! Ők értem saját életüket kockáztatták, és nekik nemcsak én vagyok hálás, hanem a népek valamennyi gyülekezete is. Köszönsétek a házukban lévő gyülekezetet is! Köszönsétek az én szeretett *Epainetoszomat*, aki Ázsia tartományának zsenije Krisztusban! Köszönsétek *Máriát*, aki sokat fáradozott értetek! Köszönsétek *Andronikoszt* és *Júniát*, rokonaimat és fogolytársaimat, akiket nagyra becsülnek az apostolok körében, akik nálam is előbb jutottak hitre Krisztusban! Köszönsétek az Úrban szeretett *Ampliátuszomat*! Köszönsétek *Urbánuszt*, aki munkatársunk Krisztusban, és az én szeretett *Sztakhiszomat*! Köszönsétek *Apellészt*, Krisztus kipróbált emberét! Köszönsétek az *Arisztobulosz* háza népéből valókat! Köszönsétek *Heródiónt*, az én rokonomat! Köszönsétek a *Narcisszusz* háza népéből azokat, akik az Úrban hisznek! Köszönsétek *Trifainát* és *Trifószát*, akik fáradoznak az Úrban! Köszönsétek a szeretett *Persízst*, aki sokat fáradozott az Úrban! Köszönsétek az Úrban kiválasztott *Rífuszt* és *anyját*, aki nekem is anyám! Köszönsétek *Aszinkritoszt*, *Flegónt*, *Hermészt*, *Patrobászt*, *Hermászt* és a velük lévő testvéreket! Köszönsétek *Filologoszt* és *Júliát*, *Néreuszt* és nőtestvérét, valamint *Olimpászt* és a velük lévő szenteket mind! (Róm 16,3–13)

30 1Kor 1,16; 1Kor 16,15; Róm 16, 10–11.

szolgák (olykor szintén több nemzedéken át), befogadott barátok, vendégek együtt alkották a háznép közösségét – ez általában több tucatnyi ember is lehetett.

Wayne A. Meeks szerint a háznép egyszerre jelentett vertikális és horizontális kapcsolódásokat:

„Egy háztartás tagjának lenni tehát azt jelentette, hogy egy nagyobb, kétféle kapcsolatrendszerhez is tartozott az illető. A háztartáson belül egy függőleges, de nem teljesen egyenes vonalú lánc kötötte össze az egyenlőtlen szerepeket, a rab-szolgától a pater familiasig, és a legszemélyesebb módon, de magában foglalta a kliens és a patrónus közötti kötelékeket és számos hasonló, de kevésbé formális védelmi és alárendeltségi kapcsolatot is. A háztartások között rokoni és baráti kapcsolatok álltak fenn, amelyek gyakran kötelezettségekkel és elvárásokkal is jártak.”³¹

A háznépkeresztelés egyben azt is jelentette, hogy volt valaki, aki erős kötődéssel kapcsolódott az evangéliumhoz – ha éppen a *pater familiae* volt az, akkor magától értetődően az egész háznép kapcsolatba került a gyülekezettel; míg lehettek olyan tagjai a háznépnek, akik számára ez nem jelentett erős hitbeli meggyőződést, ők azok, akik gyenge kapcsolódással kötődtek a gyülekezethez. Bár az evangélium terjesztői erős elköteleződésre, a teljes élet odaszánására biztatták azokat, akik csatlakoztak, valószínűleg az első időktől kezdve voltak a közösségben eltérő mértékben motivált tagok. De a háznép egy tagjának, akár a családfőnek a megkeresztelkedése nem jelentette automatikusan az egész háznép keresztyénné válását, az önálló döntés és a személyes hitvallás ugyanis feltétele volt a keresztségnek. A kapcsolódások változó mértéke is jelzi azt, hogy az egyház hálózata kezdettől fogva skálafüggetlen hálózat.

d) Krisztusban testvér kapcsolat

Az a gyakorlat, hogy a keresztyén közösség tagjai testvérnek, fivérnek/nővérnek nevezik egymást, akkor is ha nincs közöttük vérségi vagy rokonsági viszony, nem a háznépi gyülekezet gyakorlatára, inkább Jézus szavaira vezethető vissza – ahogyan Máté és Márk evangéliumában is olvassuk:

Mert aki cselekszi az én mennyei Atyám akaratát, az az én testvérem és az én anyám. (Mt 12,50)

Mert aki Isten akaratát cselekszi, az az én testvérem és az én anyám. (Mk 3,34)

Az apostolok szóhasználatában – és joggal feltételezhetjük, hogy már a kora keresztyén egyház szóhasználatában is – a „Krisztusban testvér” gyakran használt szófordulat volt, amely kifejezte a tagok mellérendeltségét. Pál apostol leveleiben gyakori az érzelmes szóhasználat – amikor szeretetét, aggodását, ragaszkodását, örömét, stb. fejezi ki,³² ezzel is jelezve, hogy meghitt szeretetközösségen belüli kommunikációt szolgálnak a levelek. Téves következtetés lenne ez alapján azt állítani,

31 MEEKS: *The First Urban Christians*, 30, (a szerző fordítása).

32 Pl. „Istenben szeretett testvéreim” (1Thessz 1,4).

hogy uniformizálódás lett volna gyakorlatban a gyülekezetekben – az eltérő képességek eltérő feladatokra tesznek alkalmassá Krisztus szolgálatában, és különbség van a feladatkörök presztízsében is. De a testvérség jelenti azt, hogy közöttük nincs helye versengésnek, féltékenységnek. Illetve azok, akik a keresztyén közösséghez kapcsolódtak, hátat fordítottak a múltjuknak, de az elveszített köteleik helyett egy új, szorosabb kapcsolatrendszer kaptak. Ez a sajátos kapcsolatrendszer a Római Birodalom kultikus egyesületeinek, társaságainak és klubjainak a sorában egyedi kultúraként jelenik meg. A Krisztusban testvér viszony etikai kötelezősége teszi az elfogadást – ahogy vér szerinti testvéreit nem választja meg az ember, a gyülekezeti testvéreit is el kell fogadnia, mert őket is Isten hívta el a gyülekezetbe.

e) A nők szerepe a keresztyénség terjesztésében

Elvétve a klubok és egyesületek alzáiban is találunk példát arra, hogy nők egyenlő jogú tagok voltak férfikkal, de patrónusok, sőt olykor választott vezetők is lehetek. Ami ott szabályt erősítő kivétel, az a keresztyén közösségben már teljesen elfogadott szabályszerűség. Az evangéliumok feljegyeznek női tanítványokat, és bár úgy tűnik, hogy kevésbé fontos szerepük volt, mint a később apostolként tisztelt férfi társaiknak, de kulcsfontosságú pillanatokban – például a kereszt alatt, majd húsvétkor – ott vannak Jézus közelében. A kora keresztyén gyülekezetben okozhatott zavart az, hogy nők is megtértek, megkeresztelkedtek – erről árulkodik Pál rendelkezése, amelyet az 1Kor 14, 34–35-ben olvassunk, és amelyben a rendetlenség ellen emel szót. Másutt éppen ő ír arról, hogy van helye a nők szolgálatának a gyülekezetben, imádkozhattak, prófétálhattak – de a rendet és férj lelki tekintélyét tiszteletben kell tartaniuk. A háznépgyülekezetekben látunk példát arra is, hogy egy nő nem csupán egyik tagja a közösségnek, hanem ő a házigazda – gondolhatunk a bíboráros Lídia vagy a sátorkészítő Priscilla példájára.

Csermely Péter biokémikus-hálózatkutató megállapítása szerint a nőknek fontos szerepe van a társadalmi hálózatok stabilitásában, mert genetikailag kódolt stresszválaszuk a feszültségek csökkentésére, kibeszélésre, szocializációra indítja őket, míg a férfiak leggyakoribb stresszválasza a versengés, ellenségeskedés vagy önpusztítás. Csermely vallja, hogy azok a társadalmak vagy kisebb közösségek stabilak, ahol nem zárják ki a nőket a közösség életéből – és valóban könnyű történelmi tényekkel alátámasztani érvelését, mert a leginkább instabil, robbanékony társadalmak vagy csoportosulások azok, amelyekben drasztikusan háttérbe szorítják a nőket.³³ (Gondolhatunk itt például a fociidrukkerek csoportjaira.)

A keresztyénség gyakorlatba ültette Jézus forradalmian új gondolatát, hogy az egyházat olyan szeretetteljes, otthonos közösségként akarja látni, amelyben mindenki azt a helyet töltheti be, amelyre ajándékot, képességet kapott, és amely összhangban van genetikai meghatározottságaival.

³³ CSERMELY: A rejtett hálózatok ereje, 146.

f) Normaképzés – hagyományok, szokások és személyes kapcsolatok által

A kora keresztyén egyház idejében nem szabályokból tudta meg az újonnan bekapcsolódó gyülekezeti tag, hogy ebben a közösségben hogyan kell viselkedni, mi elfogadott és mi nem, hanem a többiek személyes példájából.³⁴ Az újonnan hitre jutottakat biztatja is erre Pál, hogy kövessék azoknak a példáját, akik már régebb óta élnek a keresztyén életformát,³⁵ illetve hogy maguk is úgy éljenek, hogy mások számára példát mutassanak.³⁶ Az első évszázadokban még nagyon eltérő irányba fejlődhettek a közösségek, mert erősen meghatározta az életüket az otthont adó település jellege. Egészen más helyi hagyományai alakulhattak ki a kis-ázsiai gyülekezeteknek, mint az alexandriai kopt vagy a római gyülekezetnek. A helyi hagyományok elsődlegesen az informális kapcsolódásokon, a horizontális irányú kapcsolatrendszeren keresztül születtek és erősödtek meg.

4. Összegzés

Időszámításunk első évszázadaiban a keresztyénség olyan hálózattá alakult, amely egyrészt határozottan elkülönült a környezetétől, másrészt mégis kapcsolódott, sőt szervesen beépült abba a társadalmi kontextusba, amely körülvette. Ez a kettős identitás a tanítványság alaptermészetéből adódik, Jézus a főpapi imában³⁷ erre a sajátos küldetésre kérte Isten oltalmát.

De nem ez az egyetlen látszólag ellentmondásos tulajdonsága ennek a hálózatnak. A *glokális* kifejezés a modern kor szülötte, és az egyszerre globális és lokális szervezeteket, termékeket jelöli – de a keresztyénséget tekinthetjük az első igazán globális brandnek. Egy helyi közösség tagjaként mindenki a nagy egész részét is alkotta és alkotja.

Hasonlóan ellentmondásosnak tűnhet az, hogy a keresztyén közösség egy időben hatalom alá vetett – egy fő autoritását elfogadó –, mégis egymás mellé rendelt tagok szeretetközössége. Bár eredetileg a hatalom alá vetettség a Krisztushoz való viszonyt jelezte, a második századra már megjelent az Antióchiai Ignácnak tulajdonított gondolat, hogy „úgy kell a püspökökre tekintenünk, mint magára az Úrra” – és kezdetét vette egy olyan hierarchikus egyházkormányzat kiépítése, amelyben háttérbe szorul az eredeti testvéri szeretetközösség-jelleg.

A felületes szemlélő számára az első gyülekezetek tűnhettek a sok önkéntes tagsággal működő egyesület egyikének – és jogi értelemben valóban így is volt. A sok hasonlóság mellett érdemes megjegyezni, hogy miben különböztek a keresztyén

34 „Példává is lettetek minden hívő számára Makedóniában és Akhájában.” (1Thessz 1,7)

35 „Legyetek követőim, testvéreim, és azokra figyeljetelek, akik úgy élnek, ahogyan mi példát adtunk nektek.” (Fil 3,17)

36 „Senki meg ne vessen ifjú korod miatt, hanem légy példája a hívőknek beszédben, magaviseletben, szeretetben, hitben, tiszta életben.” (1Tim 4,12)

37 „Többé nem vagyok a világban, de ők a világban vannak (...) Nem azt kérem, hogy vedd ki őket a világból, hanem hogy őrizd meg őket a gonosztól.” (Jn 17,14–15)

közösségek a birodalomban működő sok ilyen szervezettől. Az egyik legszembe-tűnőbb különbség, hogy míg a többi önkéntes társaság, klub, céh. stb. esetében kivételnek számított az, ha különböző társadalmi rétegekből, etnikai csoportból származók vagy eltérő anyagi helyzetű emberek, férfiak és nők egyformán megtalálhatók voltak a tagság soraiban – addig a keresztyén közösségben ez számított természetesnek.³⁸

A másik lényeges különbség a keresztyén hálózat terjedésének mértéke. Bár korabeli statisztikai adatok nem állnak rendelkezésünkre, feltételezések szerint Kr. u. 100 körül kb. 100 településen működött háznépi gyülekezet, kb. 70 fős tagsággal. Kr. u. 150 és 250 között robbanásszerűen megnőtt a keresztyének száma, kb. ötvenezerről egymillió fölé.³⁹ Ez a nagy léptékű növekedés éppen a hálózatos átadásnak köszönhető – ehhez elég az, hogy minden keresztyén még 2–3 embert hozzon be a hálózatba. Ez az átlag egyáltalán nem irreális, különösen úgy, hogy Pál és munkatársai ennél nagyságrendekkel többeket nyertek meg a keresztyénség ügyének. Egészen biztosak lehetünk abban, hogy a birodalom egyetlen egyesülete vagy klubja sem növekedett ilyen mértékben.

A gyors terjedés annak is betudható, hogy a keresztyénség egészen újszerű gondolatokat képviselt – például az újjászületés, a megbocsátás gondolatát, a mindenkire egyaránt vonatkozó áldás és kegyelem ígését, az örök életre távlatot nyitó megváltás hitbizonyosságát. A csatlakozás nem csupán rövid távú hasznot és előnyöket ígért – mint általában az egyesületek és a csoportok, hanem a földi élet idejére szeretetteljes, elfogadó közösséget, és a halál után mennyei jóvátételt az itt elszenvedett igazságtalanságokért, fenntartott helyet Isten országában, üdvösséget.

Annak, hogy a keresztyénség ilyen gyorsan gyarapodó és stabil hálózatot épített, fontos tényezője volt az erős és gyenge kapcsolatok egyidejű jelenléte. Voltak erősen elkötelezettek, akik az egész életüket az evangélium szolgálatába állították – és voltak olyanok, akik kevesebb motivációval kapcsolódtak a közösséghez. Érdekes szempont, hogy a keresztyénüldözés során azokat várta biztos vértanúhalál, akik erősen kötődtek, akik árulásnak tekintették volna azt, ha nem állnak ki határozottan a hitük mellett. Feltételezhetjük, hogy sokan voltak, akik a túlélés érdekében titkolták hitüket. Ha mindenki erősen kapcsolódott volna – kihalhatott volna a keresztyénség. Ha mindenki gyengén kapcsolódott volna – szintén kihalhatott volna a keresztyénség, legalábbis elhalványulhatott volna. Az igazi robusztusság, a keresztyénség túlélése éppen abban rejlett, hogy mindkétfajta kötődés jelen volt.

5. Felhasznált irodalom

- [Sz. n.]: *Noách (Noé) fiainak hét törvénye: az emberiség egyetemes törvényei*, online elérhető: <https://zsido.com/noach-noe-fiainak-het-torvenye-az-emberiseg-egyetemes-torvenyei/>, utolsó megtekintés: 2024. 08. 28.

³⁸ „Krisztusban tehát nincs zsidó, sem görög, nincs szolga, sem szabad, nincs férfi, sem nő, mert ti mindnyájan egyek vagytok Krisztus Jézusban.” (Gal 3,28)

³⁹ HARNETT: „The Diffusion of the Codex”, 183–235.

- BARABÁSI A.-L.: *Behálózva*, Budapest, Magyar Könyvklub, 2003.
- CHRISTAKIS, N. A. és FOWLER, J. H.: *Kapcsolatok hálójában*, Budapest, Typotex, 2010.
- CSERMELY P.: *A rejtett hálózatok ereje*, Budapest, Vince Kiadó, 2005.
- EKCKHARDT, B.: *Regulations on Absence and Obligatory Participation in Ancient Associations*, in Gabrielsen, V.–Paganini, M. C. D. (szerk.): *Private Associations in The Ancient Greec World – Regulation ans the Creation of Group Identity*, Cambridge, Cambridge University Press, 2021, 63–85.
- FREEMAN, C.: *The New History of Early Christianity*, New Haven–London, Yale University Press, 2009.
- GRANOVETTER, M.: The Strength of Weak Ties, in *American Journal of Sociology*, 78, (1973/6), 1360–1380.
- HARNETT, B.: „The Diffusion of the Codex”, in *Classical Antiquity* 36 (2017/2), 183–235.
- KLOPPENBORG, J. S.: *Christ’s Associations. Connecting and Belonging in the Ancient City*, New Haven–London, Yale University Press, 2019.
- KÓKAI-NAGY V.: *Karizmatikus gyülekezetvezetés az Újszövetség korában. Próféták a páli gyülekezetekben*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2022.
- MEEKS, W. A.: *The First Urban Christians – The Social World of the Apostle Paul*, New Haven–London, Yale University Press, 1983.
- SACKS, J.: *To Heal a Fractured World. The Ethics of Responsibility*, Continuum, London–New York, Schocken Books, 2005.
- SZVETELSZKY Zs.: *Rejtett szervezetek*, Budapest, Typotex, 2017.
- WHITE, K. E.: *Szentek kislexikona*, Budapest, Maecenas Könyvkiadó, 1993.

RECENZIO

GONDA LÁSZLÓ

Németh Géza szolgálata – Misszió kereten kívül

Szerző: Gonda László

Kiadó: Méry Ratio Kiadó, Budapest, 2023 (327 oldal)
ISBN 978-615-628-442-6*

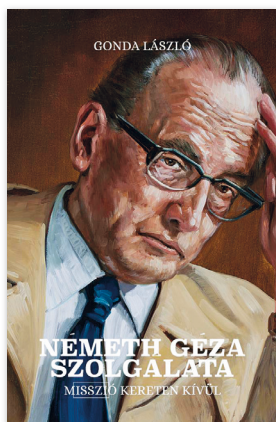
Németh Géza 1933-ban született Székesfehérváron. Az ottani, részben már államosított piarista gimnázium elvégzése után a Budapesti Református Teológiai Akadémián végezte teológiai tanulmányait 1951 és 1956 között. Meghatározó szerepet vállalt az 1955-ben szamizdatként terjesztett *Hitvalló Nyilatkozat* megszövegezésében és ennek kalandos külföldre juttatásában. 1956-ban a dunántúli Fülén volt segédlelkész. Részt vett az 1956-os forradalomban és szabadságharcban; fegyvert fogott, viszont nem használta azt.

Forradalmi tevékenysége miatt letartóztatták 1957 júliusában, és közigazgatási őrizet alá helyezték a tököli internálótáborban. Innen egy év múlva engedték szabadon. Szabadulása után Monoron, majd Ócsán volt segédlelkész. Ócsai szolgálati ideje alatt kezdett el publikálni az országos sajtóban, például a *Népszabadság*ban, többek kö-

zött verseket, szociográfiai írásokat és novellákat.

1963-tól 1971-ig az Érdi Református Egyházközség parókus lelkészeként szolgált. Széleskörű lelkipásztori munkát végzett Érden és Százhalombattán, aktívan vett részt az iskolai hittanoktatásban és az ifjúsági munkában. Kapcsolatot ápolt kora kulturális életének kimagasló személyiségeivel, többek mellett Pilinszky Jánossal, Nemes Nagy Ágnessel, Borsos Miklóssal, Déry Tiborral és Csoóri Sándorral. Költőként, íróként alkotott művei az országos sajtóban és irodalmi folyóiratokban jelentek meg. Rendszeresen járt Erdélybe, Moldvába, Felvidékre, hogy szellemi és anyagi segítséget nyújtson lelkészársainak és rászoruló gyülekezeti tagoknak.

Lelkészi szolgálata alatt többször is összeütközésbe került a Magyarországi Református Egyház akkori vezetőivel, akiknek az állammal való túlságosan

* Az előadás a könyvbemutató keretén belül a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben elhangzott el 2024. május 6-án. Eredetileg megjelent: Református Szemle 117 (2024/3), 286–290.

szoros együttműködését nyíltan tette kritika tárgyává.

1968-ban részben adminisztratív jellegű hiányosságok miatt indítottak egyházfegyelmi eljárást ellene, és egy időre felfüggesztették állásából, majd dorgálásban részesítették. Érd nagyközség gyülekezete egy imaház és egy templom építésébe kezdett a településnek Érd nagyközség két, a település központjától távolabb eső részén. Németh Géza részben irányította, részben felkarolta ezeket a kezdeményezéseket. Engedélyek hiányában az egyik imaház kialakítása miatt magas bírságot szabtak ki rá, a másikat, a Martin Luther Kingről elnevezett félkész templom-épületet a hatóságok bontásra ítélték. Németh Géza azonban kiállt a templom fennmaradásáért, és a hazai és nemzetközi egyházi és politikai élet jelentős személyiségeihez fordult támogatásért.

1971-ben ismét egyházfegyelmi eljárást indítottak ellene: Az Északpesti Református Egyházmegye Bírósága 1971. augusztus 19-én első fokon hivatalvesztésre és az egyházi hivatalviseléstől való eltiltásra ítélte elsősorban ismét adminisztrációs jellegű hiányosságokra hivatkozva, ami a lelkeszi szolgálatból való kizárását jelentette. 1971. szeptember 28-án a Dunamelléki Református Egyházkerület Bírósága helybenhagyta az elsőfokú ítéletet, majd 1971. november 13-án a Magyarországi Református Egyház Zsinati Bírósága jogerősen is „megfosztotta palástjától”.

1971 és 1990 között kényszerűségből műkereskedőként tevékenykedett. De lelkeszi szolgálatát soha nem adta fel: otthonában, majd egyházi épületekben ifjúsági munkát végzett, úttörője volt a kábítószerfüggő fiatalok terápiás felkarolásának, folytatta erdélyi, moldvai és

felvidéki hittestvéreinek támogatását, széles körű ifjúsági evangelizációs munkát végzett illegális nyári táborokban és saját nyaralójában. 1987-től meghatározó szerepet töltött be az Erdélyből Magyarországra érkező menekültek megsegítésének megszervezésében.

A rendszerváltozás idején egyik vezetője volt a Református Egyházi Megújulási Mozgalomnak. 1992-ben megalapította a Reménység Szigete Karitatív és Kulturális Központot és az Erdélyi Gyülekezetet, a Károli Gáspár Missziói és Teológiai Intézetet, a Székely Népfőiskolát. Betegszállást hozott létre a határontúliak gyógykezelésére, megalapította a destruktív vallási közösségek áldozatait támogató „Segítő Barát” Munkaközösséget; egyesületeket alapított keresztyén művészeknek és üzletembereknek. Kezdeményezte a budapesti Erdélyi Gyülekezet bekebelezését a Királyhágómelléki Református Egyházkerületbe, erre viszont csak az 1995-ben bekövetkezett elhunytá után került sor.

Számos alkalommal kérte rehabilitációját és lelkeszi jellegének visszaállítását az egyházkormányzattól, azonban erre nem volt hajlandóság. Végül a Magyarországi Református Egyház Zsinata az Elnökségi Tanács 1988. december 14-én kelt javaslata alapján még abban az évben úgy határozott, hogy mentesíti őt a zsinati bíróság 1971. évi ítéletének „hátrányos jogkövetkezményei alól”. Ez azt jelentette, hogy egyházbiztos értelemben semmissé lett az „egyházi hivatalviseléstől való eltiltása”. Ettől kezdve ismét a Magyarországi Református Egyház lelkipásztora lett és „visszakapta palástját”. Azonban ez a rehabilitáció csak részlegesnek tekinthető. A zsinati határozat nem mondta

ki, hogy a korábbi zsinati bírósági eljárás jogszerűtlen vagy koncepciós lett volna, és nem semmisítette meg annak ítéletét, valamint nem kezdeményezte az egyházfegyelmi eljárás újratárgyalását sem. Németh Géza nem szerepelt az 1989-ben rehabilitált lelkészek sorában sem. Örvendetes volna, ha a Magyarországi Református Egyház mihamarabb pótolná ezt az égbekiáltó mulasztást.

* * *

Németh Géza rendkívüli lelkipásztori személyiség volt. Ahogyan láttuk, a szokványostól eltérően sok területen fejtette ki tevékenységét. Egyszerre volt ébredési gyökerekkel rendelkező evangelizátor és a szociális kérdést középpontba állító lelkipásztor, aki előfutára volt a kábítószerfüggők és a romák közötti egyházi jellegű társadalmi missziók megszervezésének. Úgy foglalkozott a magyar nemzet egészének sorskérdéseivel határokon innen és túl, hogy közben szorgalmazta a közép-európai népek megbékélését, éspedig épp az egyházak szolgálata által. Közben alapos kutatómunkára épülő szociográfiákat írt a világi sajtóba, a természettudomány és keresztyén hit viszonyának alapkérdéseit, valamint a kortárs képzőművészetek aktuális kihívásait tárgyalta a lakásán tartott kvázi „szabadegyetemi” összejöveteleken és a szamizdatban terjesztett apologetikai műveiben. Részletesen kidolgozta a magyar református egyház megújításának – ma is figyelemre méltó – programját, nagyon is szókimondó verseiben pedig a keresztyén hittel is egzisztenciálisan küzdő modern ember vívódásait fogalmazta meg. Egyaránt otthon volt

a budapesti aluljárók kallódó fiataljai között és kora legfontosabb gondolkodói és művészei körében. Belevetette magát a rendszerváltozás társadalmi és egyházi megújulási mozgalmába, és közben a Reménység Szigetén elszállásolt erdélyi betegekről gondoskodott; székely fiataloknak szervezett angol nyelvi, politológiai és számítógépes kurzusokat, valamint s mindezek mellett missziói munkásokat képzett. Virtuóz módon használta kora médiaeszközeit a nyomtatott sajtótól a rádióig és a televízióig. Egész életében igehirdető prédikátor maradt.

* * *

Gonda László tollából megjelent *Németh Géza szolgálata* című kötet, amely a budapesti Legato Alapítvány az Erdélyi Magyar Kultúráért és a Méry Ratio Kiadó gondozásában jelent meg, arra tesz kísérletet, hogy ezt a széleskörű és teológiai szaknyelven szólva komprehenzív missziói szemléletű életművet átfogóan ismertesse.

A szerző Németh Géza szolgálatának egyháztörténeti és missziótörténeti kontextusát ismerteti a könyv első fejezetében. Ez a fejezet igen részletes a kötet terjedelméhez képest. Itt különösen is összpontosít arra, hogy a misszió értelmezése miként változott a magyar reformátusság 20. századi történetében.

A monográfia fő része Németh Géza életét „meséli el” kronologikus sorrendben, és ismerteti sokoldalú lelkészi szolgálatát, illetve azon túlmutató tevékenységét, aktivitását. A törzsszöveget lapalji jegyzetekbe foglalt hivatkozások egészítik ki.

Különösen értékesek azok az idézetek, amelyeket Gonda László a Németh

Géza kortársaival készített interjúkból vett át. Hivatkozik az Állami Egyházügyi Hivatal és a magyarországi Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött és titkosítás alól feloldott forrásokra is. Azonban sajnálatos hiányosság, hogy nem dolgozta fel a romániai Szekuritáté levéltárában (Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității – CNSAS) bizonyára fellelhető anyagot. Ezt feltétlenül szükséges pótolni a jövőben.

A kötet külön fejezetet szentel az úgynevezett érdi pernek, pontosabban érdi pereknek, vagyis azoknak az egyházfegyelmi eljárásoknak, amelyeknek során – ma már bátran kimondhatjuk: koncepciók perében – Németh Gézát nemcsak eltávolították a református lelkészi karból, hanem személyében is megalázták, ugyanis elhívását is megkérdőjelezték. A perek lefolyásának részletes leírása izgalmas bepillantást enged a kor egyházi és állami működésének kulisszái mögé. A szerző tovább árnyalhatta volna a képet, ha kitér az egyházjogi kontextus elemzésére, s esetleg olyan egyházfegyelmi ügyekkel is összeveti Németh Géza esetét, amelyek ugyanabban az időben zajlottak. Gondolhatunk itt Lányi Gábor 2020-ban megjelent és megkerülhetetlen munkájára (*Méltatlanul. Háttérbe szorított dunamelléki lelkészek*), amelyet a szerző sajnós nem idéz.

Külön fejezet foglalkozik a teológus Németh Gézával. Gonda László rámutat, hogy Németh Géza egy manapság szinte feledésbe merült teológiai diszciplína, az apologetika területén fejtette ki tudományos teológiai munkásságát. Ezt a diszciplínát jelen előadó majdnem két évtizede mégiscsak beemelte a teológiai oktatásba a Debreceni

Református Hittudományi Egyetem dogmatikai tanszékén és a Selye János Egyetem Református Teológiai Karán. Németh Géza teológiai munkássága komolyan hozzájárul(t) ahhoz, hogy ezt a fontos teológiai ágazatot, az apologetikát újra felfedezzük, és egyre szélesebb körben műveljük a magyar nyelvű protestáns teológiaművelés területén.

A szerző konklúziója figyelemre méltó és emellett dialógusra ösztönző, amikor Németh Géza munkássága kapcsán „magyar református kontextuális misszióteológiáról” beszél.

Gonda László monográfiájára nem a hűvös és távolságtartó elemzés a jellemző. Műfaját leginkább „elkötelezett történetírásnak” nevezhetjük, ugyanis a könyv lapjait forgatva végig érezhető, hogy őt magát is megragadta Németh Géza életműve, és azt pozitívan értékelve olykor példaként kívánja bemutatni. Ezért a kötetére egyszerre tekinthetünk úgy, mint amely Németh Géza munkásságának első, tudományos igényű megírt monografikus bemutatása és a további, részletes és értékelő történeti kutatás forrása.

Végül, mivel van személyes ismeretem a könyv születéséről, hadd tegyem meg én e helyről, amit a szerző a kötetben nem említett. Bár a kötet szövegéért és következtetéseiért mindig kizárólag a szerző felel, ebben az esetben tudjuk, hogy a Németh Géza életművére vonatkozó alapkutatásokat, amelyekre ez a monográfia épül, nagyrészt Kóczian Viktória, a Legato Alapítvány tudományos munkatársa végezte el. Tehát őt is illesse köszönet azért, hogy létrejött ez a kötet. Úgy vélem, hogy Gonda László és Kóczian Viktória jó csapatmunkát végzett.

A szokatlanul szép kiállítású könyv Rudinsky Roland tervezőgrafikus mun-

káját dicséri, a borítót pedig Németh Dániel tervezte Gasztonyi Kálmán festménye alapján. A könyv szakmai lektorálását Filep Tamás Gusztáv történész végezte, az igényesen megfogalmazott magyar szövegért Dénes László felel nyelvi lektorként. Illesse köszönet őket is. A budapesti Erdélyi Gyülekezet

mellett köszönet illeti a magyarországi Batthyány Lajos Alapítványt is, hogy a szerző számára rendkívül nagyvonalú ösztöndíj biztosításával és a kiadás költségeinek átvállalásával tette lehetővé ennek a Németh Gézaról szóló első kötetnek a megjelentetését.

Dr. Kovács Ábrahám

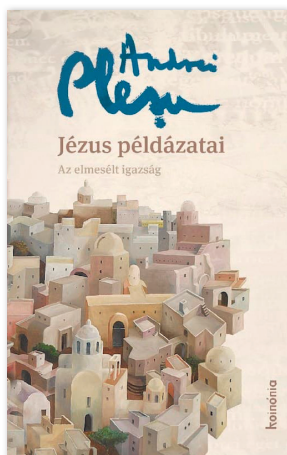
ANDREI PLEȘU

Jézus példázatai. Az elmesélt igazság

Szerző: Pleșu, Andrei
Fordító: Visky S. Béla
Kiadó: Koinónia, Kolozsvár, 2022 (338 oldal)
ISBN 978-973-165-208-5

Nagy érdeklődéssel vettem a kezembe Andrei Pleșu könyvét. Nem pusztán azért, mert ritkán jutok hozzá román kortárs szerzőkhöz, hanem azért is, mert filozófusként tárgyalni Jézus példázatait igazán izgalmas kalandnak kínálkozott. Izgalmam pedig csak még intenzívebb lett, amikor a szerző bevezető gondolatait is elolvastam, aki nem ígért kevesebbet, mint az élet nagy kérdéseire adott válaszok keresését Jézus példabeszédei alapján. „Nem valamilyen mértani pontosságú választ ajánlunk fel, hanem analógiát, metaforát, olyan »kerülőtut« , amely átformál” (15. o.). Már az első oldalak elolvasása után egyértelművé válik, Pleșu helyesen ismeri fel, a példabeszédek ereje abban áll, hogy többet mondanak, hogy képesek kifejezni Jézus tanításának azt a sokrétűségét, amelyet az egyszerű tanítás nem tud visszaadni, hogy az ember gondolkodását átalakító, megváltoztató dinamika van bennük. „Mindig *többet* mondanak, mint amiről szó van bennük, gyakran pedig *mást*, mint amire első hallásra gondolnánk” (16. o.). Ugyanakkor tisztában van azzal is, hogy abban a pil-

lanatban, amikor értelmezzük ezeket a példabeszédeket, óhatatlanul le is egyszerűsítjük őket, és beszorítjuk egy olyan gondolkodási sémába, amit éppen számunkra jelent. E kettősség határozza meg az olvasásunkat, gondolkodásunkat és ezzel az értelmezésünket. De valójában ettől válik értékessé a közös gondolkodás a szerzővel. Ez a folyamatos mozgás a ki-meríthetetlenül burjánzó tartalom és a kordában tartott gondolat között adja a hatástörténet dinamikáját; ha az ember meg akarja érteni ismerete tárgyát, „ideiglenesen fel kell függesztenie annak mozgását” (21. o.). „A példázatok nem arra valók, hogy segítsenek egyértelművé tenni a misztériumot, hanem abban segítenek,

hogy tudomásul vegyük a világ lényegi, alapvető és tápláló *inevidenciáját*” (83. o.). Minél közelebb kerülünk az Igazsághoz, annál elégtelenebbé, üresebbé válnak a szavak, melyekkel igyekszünk visszaadni azt.

A példázat műfaja lehetővé tette Jézusnak, hogy Isten Országának ezt a dinamikus valóságát megossza hallgatóival. Ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy ez ennek ellenére nem lesz

mindenki számára érthető. Ez tekinthető teológiai botránynak (vö. 1. fejezet [32–61]), de valójában azonban tudatos döntés Jézus részéről, aki „visszafogja a fényt, és félhomályban tartja a mondanivalóját” (34. o.). Ezzel erőfeszítésre kényszerítve hallgatóit és mai olvasóit, hogy eljussanak a felismerésekre, és „hogyan jó előre gátat vessen mindenféle könnyű megértési kísérletnek, feloldjon bármilyen »lemerevedést«, legyőzze az értelem és érzelem tehetetlenségének mindennemű »ellenállását«” (46. o.). Jézus tanítása mindenkinek jelen van, de nem bárki számára, ahogyan a szeretet sem működik másként, csak ha kölcsönös (vö. 48k. o.).

„Az *elrejtés* és *felfedés* paradox egyidejűsége egyike a Szentírás kulcsfontosságú témáinak” (62. o.). Amikor Jézus tanításait olvassuk, egyik helyen arról beszél, hogy tetteinket titokban végezzük, és jutalmunk lesz érte az Atyánál, másutt éppen azt hangsúlyozza, hogy a jó cselekedetek nem rejtethők véka alá. Jézus tanítványainak egyszerre kell megfelelnie mindkét elvárásnak. Ezt a látszólag kibékíthetetlen ellentétet tárgyalja a „Fénylő rejtelem” című fejezet (62–77).

Jézus csak a magvetőről mondott példázatát magyarázza el tanítványainak. De még így is sokféle értelmezés lehetséges (vö. 3. fejezet [78–103]). A példázat magyarázatához kapcsolódóan izgalmas exkurzusként Pleșu tárgyalja a „lelki szegény” fogalmát is (87–89), amikor arra hívja fel a figyelmet, hogy a „megértést” Máté szóhasználatában nem pusztán értelmi képességnek kell tekinteni. Alkalmanként a cselekvés által jutunk el újabb felismerésekre. A magvető példázata komplex képeinek kifejtése igazán értékes olvasmány, amelyet nem csupán a gondolati sokszínűség,

hanem a példázat szövegében – mindhárom szinoptikus hagyományt alapul véve – megjelenő görög kifejezések közérthető magyarázata tesz valóban izgalmassá.

A piacon ülő gyermekekről szóló példázatot (Mt 11,16–19; Lk 7,31–35) a szerző az „istengyermeki lét” elvesztéseként magyarázza, amely a kritikai szellem túlkapaszkodásának a következménye. Arra hívja fel a figyelmünket, hogy Jézus tanítását hallva a túlzott óvatosság, éppen úgy, mint a túlzott kritikusság célt téveszt. Mindkét magatartás olyanná tesz bennünket, mint a példázatban szereplő gyermekek, akik képtelenek azt tenni, ami életkorukból adódna, nem tudnak játszani. Az értelmezést ismét egy exkurzus gazdagítja. A szerző rámutat a gyermek kifejezés különféle aspektusaira az Újszövetség szóhasználatában (107–115), majd egyértelművé teszi, a gyermek legfőbb erőssége, hogy képes fejlődni. „A zsigeri elutasításnak és a zabolátlanul kritikus szellemnek immár valamilyen *cél* felé kell fordulnia...” (115. o.), ha ez nem valósul meg, akkor az ember belemerevedik az örök bíró szerepbe. Képtelen részt venni a játékban. Az egyház pedig könnyen belesik ebbe a hibába: „A keresztyének sokasága és maga az intézményes egyház századok óta meddő dogmatikai vitákra pazarolja erejét, miközben úgy véli, hogy az igaz hit az, ha mogorván távol tartjuk magunkat mind az örömtől, mind a könnyektől. A keresztyénség hol sápadt tanító bácsiként jelenik meg, hol a világi javak körül forgolódik: elítéli a táncot, de a bűnbánatot elhanyagolja. A hit ily módon, bizonyos szerencsétlen helyzetekben, nehezen elviselhető emberfajta produkál, aki egyszerre képes a kenetteljes ékesszólásra és az anyagiak kapzsi halmozására...” (119. o.).

Mindez pedig valódi tragédiához, az örökség elvesztéséhez vezet, ha agresszív ostobasággal társul, amit Jézus a gonosz szőlőművesek példázatában tár fel hallgatósága előtt (121–144). Nem meglepő módon ez az egyik olyan tanítása Jézusnak, amelybe nagy előszere-ttel szuszakolták bele annak magyarázói éppen aktuális ellenfeleiket (vö. 123–128). A példázat mondanivalójához azonban akkor kerülünk közelebb, ha annak kulcsfogalmait helyesen értjük (pl. tekintély, hatalom, rend stb.). Ha ezt megtesszük, akkor gyorsan rájövünk, mennyire könnyű gonosz szőlőművesé válni. „Ilyen értelemben a méltatlan szőlőművesek példázata annak a felelősségnek a parabolája, amellyel *minden* vallásos vezető tartozik a gondozására bízott nyájnak. Bármely előljárót megkísérthet valamilyen méltatlan »méltóság«. Például úgy, hogy a maga számlájára írja a »termést«, vagy megreked az evilági ügyek iránti fejlett érzékénél, miközben fokozatosan eltompul az érzéke az iránt, Aki a birtokot reá bízta” (144. o.).

„A várakozás mint az érkező fogadására kész életforma” (146–176) című fejezet szakít az eddigi gyakorlattal, és több példabeszédet tárgyal. De ezen talán nem is kell meglepődnünk, hiszen a parúzia késése miatt ez volt az egyik legfontosabb kérdése az első keresztyéneknek. A várakozás felismerését egy mondatba sűríti Plešu: „Isten tehát *az a hiány, aki a várakozásunk révén lesz jelenvaló*. A várakozás tehát – amennyiben szabad ezt ennyire sarkítva mondanunk – a hiányzó *jelenvalóvá* tétele, lehetséges közelségének a *realizációja*” (150. o.). Az ilyen várakozásnak pedig három ismérve van: bizalom, türelem és ritmus.

Jézus egyértelművé teszi, hogy a várakozás nem passzív jelenlét, hanem merészség és kitartás is kell hozzá. Ez két példázatban válik megragadhatóvá (Lk 11,5–8; 18,1–8). Ez a magatartás jellemezte Jóbót, ahogyan nem hiányozhat a hívő Isten-kapcsolatból sem.

A példázatok sorából nem hiányozhat a talentumokról szóló sem. A szerző két kifejezéssel világít rá, a helyes „vagyonkezelés” sajátosságára: leleményesség és kockázatvállalás (190–197). A talentumot ugyanis munkába kell állítani, kiaknázni a benne/bennünk rejlő lehetőségeket, amiben nem a mennyiség a fontos, hanem a gyümölcsötetés ténye. „Aki csak őrizi a talentumokat, egyedül a maga biztonságára gondol, arra, hogy miként lehet elérni a maximális védettséget a minimális ellenállás irányába haladva” (195. o.).

A lakomákról szóló példázatok egyfelől egyértelművé teszik, hogy Jézus mindenkit asztalához hív, ugyanakkor megjelenik benne egyfajta „kegyetlenség” is azokkal szemben, akik nincsenek méltó módon felöltözve (vö. Mt 22,1–14). A kérdés megkerülhetetlen: hogyan hozható ez a kétféle aspektus közös nevezőre, hogyan lehet Krisztus egyszerre kegyelmes Úr és könyörtelen ítélő, mit jelent az Úr félelme.

Ezzel a magyarázattal zárul a könyv első nagy fejezete, amely arra a kérdésre kereste a választ, miért példázatokban beszélt Jézus. A második fejezet azt mutatja be, hogy a példázat miként képes lebontani az ideologikus beszédmódot (225–300). Jézus tanításából egyértelművé válik, hogy nem akar kidolgozni semmiféle doktrínát, példázatai az egyedi helyzetekre, sajátos körülményekre mutatnak rá. Arra adnak példát, hogy ezekben a helyzetekben

mit kell tenni, és nem arról szólnak, általában mit kell tenni. Jézus tanításában tehát elmélkedés és cselekedet kéz a kézben járnak, ez jelent biztos alapot a hívő élethez, szilárd fundamentumot a házhoz (Mt 7,24–27; Lk 6,47–49), ami nem csupán egy lehetőség a Krisztust követő ember számára. „Az igazságnak megfelelő cselekvésre, az igazság megélésére csakis a vallásos szemlélet kötelez” (234. o.). Az úton járás elképzelhetetlen cselekedetek nélkül – nincs olyan bibliai szerző, aki erről másként vélekedne. „A megértés *dinamikus* részvétel az igazságban, a cselekvés pedig az igazság *megélése*, ilyenként e kettő tökéletesen összevethető a *tapasztalat*” (248. o.).

Jézus gyakorta beszél példázataiban az ajtóról. Pleșu ajtókról szóló elmélkedése szinte kész bibliaóra (265–279). A szerző kiválóan mutat rá arra a kettősségre, amelyet az ajtó egy épületen jelent, ti. elválaszt, de össze is köt. A latin *ianua* (ajtó) kifejezés megjelenése Janus isten és az év első hónapja elnevezésében ugyanerre a kettősségre utal. Jézus által pedig – aki magát azonosítja az ajtóval (Jn 10,9) – egy egészen egyedülálló „átkelőhely” nyílik meg a keresztyén ember számára.

A tékozló fiúról szóló példázatban a szerző háromféle tékozlást mutat be (280–293). Az öncélú tékozlás példája a kisebbik fiú; az idősebb fiú a szófogadó tékozlásé, az apa pedig a szeretet tékozlásáé. „A megbocsátás mint a szeretet tékozlása kiegyenlíti minden bűnös tékozlás következményét. Győzött a tékozlás a tékozlás fölött.” (293. o.).

A példázatok magyarázatának sorát a legnehezebben értelmezhetőnek tartott „hamis sáfár” példázata (Lk 16,1–13)

zárja (294–300). Kétségtelenül megdöbenteti az olvasót, hogy egy csaló miként lehet példa a keresztyén életvezetésre. Ötletes megoldása a szerzőnek, hogy a főhős érdemét eszességében találja meg, pontosabban az okosság célszerű felhasználásában: „Egyszerűen csak éles eszű, okos, aki nem habozik latba vetni ravaszságát, hogy kimentse magát a pácból – ezekért a tulajdonságaiért dicséri őt ura, és állítja követendő példának” (300. o.).

A kötet „Befejezése” (303–324) abba a kritikus kutatómunkába enged betekintést, amelyet Pleșu a könyv megírásához végzett. Ebből kiderül, még a rossz magyarázatok is értékesek, amennyiben bemutatják, hogyan ne értelmezzük a példázatokat. És valóban, szinte minden értelmezésben találunk egy szakaszt, amely megdöbentő, néha megmosolyogtató példákkal illusztrálja, mennyire félrevezető lehet a tudományoskodás, a lényegtelen részletek középpontba állítása, a megfelelési kényszer aktuális ideológiáknak, vagy éppen a jólfésült érzelgős magyarázatok. Végül egy rövid szakirodalmi ajánlást is összeállít Pleșu, nem törekedve a teljességre, inkább a használhatóságot szem előtt tartva.

Összességében megállapítható, Andrei Pleșu könyve kiváló olvasmány, újszerű megközelítésekkel. Külön erénye, hogy folyamatosan közérthető módon használja fel az egzegézisben rejlő lehetőségeket. A kötet nagyszerű segédanyag, de nem csupán a gyakorló lelkészek számára, akik valódi prédikációs segédletként forgathatják, hanem minden hívőnek, aki elmélyülten kíván foglalkozni Jézus legjellegzetesebb tanítási eszközzel, a példázatokkal.

Kókai-Nagy Viktor

LEDÁN M. ISTVÁN

Adakozás a Korinthusi levelekben

Az Adakozással kapcsolatos igeszakaszok rövid magyarázata
igehirdetéssel és bevezető tanulmánnyal

Szerző: Ledán M. István
Sorozat: (A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Patmosz – Bibliai Tudományok Kutatóintézetének kiadványsorozata, 15. kötet)*
Kiadó: Patmosz – Bibliai Tudományok Kutatóintézete,
Debrecen, 2024 (147 oldal)
ISBN 978-615-5853-69-2
ISSN 2063-5052

„...ne tudja a bal kezed, mit tesz a jobb...”
(Mt 6,3)

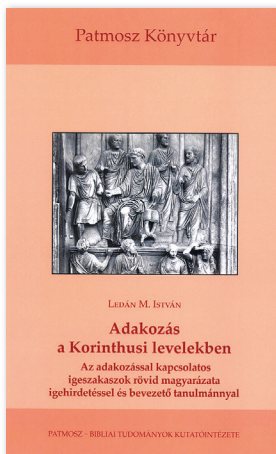
„**A** jókedvű adakozót nem a gólya hozza” (68. o.) – állítja dr. Ledán M. István a DRHE Újszövetség Tanszékének adjunktusa, a kötet szerzője. Valóban nem, a könyv fejezetein keresztül az ókori adakozás művészete tárul az olvasó szeme elé. A szerző már az előszóban ismerteti, hogy miként jött létre a könyv. A könyv előállása kettős, ez később a szerkesztésében is visszaköszön. A mű életre hívója egy biblikus szeminárium és gyülekezeti prédikációs sorozat volt. Már ez is előrevetíti, hogy a könyv nem csak teológusoknak készült. Az elhangzott anyagokat a gyülekezeti fül és szív is átszűrte.

A könyvet két nagy részre lehet osztani. Az első egységben két egymástól eltérő adakozási morált találhatunk. Az 1. részben a görög–római világ adakozási

gyakorlatát, a 2. részben a zsidóság adakozási szokásait vehetjük szemügyre. A mű második egységében a Korinthusi levelek exegézisét (3–8 részek) és az ah-

hoz tartozó kérügmaticus gondolatokat olvashatjuk. A szerző az ókori pogány és zsidó világ adakozásképét mutatja be elsőként, majd rávilágít eltérésekre és hasonlóságokra a vizsgált textusokban. Ezáltal kiemelkednek az adakozás részletei, amelyeket eddig talán észre sem vettünk.

Az opusculum (művecske), ahogyan a szerző nevezi könyvét, ízig-vérig gyakorlatias szempontokat követ a kellő tudományosság és tájékozottság talaján állva. Az olvasó könnyedén juthat kardinális információkhoz az Újszövetség korában zajló adakozási mechanizmusokkal kapcsolatban. A könyv első két fejezete a később magyarázandó textusok jobb megértését

* Korábban megjelent: Igazság és Élet 18 (2024/4), 810–811.

hivatott szolgálni. Bár önmagában az első két fejezet is informatív, a textussal dolgozók számára a következő fejezetekben nyeri el valódi értelmét. A szerző jól érzékelt, hogy a távolabbról való indítás jobb fókuszot ad a vizsgált szövegeknek. Az első két fejezetben bemutatott pogány és zsidó szokások és elképzelések meghatározták az első gyülekezetek adakozási elképzeléseit is, sőt a szerző is felhívja a figyelmet arra, hogy Pál éppen ezért használ sajátos szókészletet a korinthusi levelezésben.

A további hat rész a korinthusi levél egyes textusainak a magyarázata, illetve interpretálása kériügmaticus gondolatok formájában. Az itt felsorakoztatott hat téma jól tükrözi a gyülekezet és korai keresztyén adakozás-dilemmákat, de talán a mi fejünkben és szívünkben is eloszlatják a fennálló kételyeket. Valóban az adakozás nehéz, és ahogyan a szerző is írja, nem a gólya hozza. Adakozni meg kell tanulni, hogy az adomány építsen. Mert az adomány nemcsak a megajándékozottat építi, hanem az adományozót is. Az adakozás elsősorban Istennek okoz örömet. Ehhez hasonló értékes gondolatokkal lehet gazdagabb az olvasó. A lelki tar-

talom mellett a gyakorló lelképásztorok is meríthetnek ihletet prédikációjuk megírásához. Hiszen a kériügmaticus gondolatok több könnyen alkalmazható, jól kiforrott gondolatot kínálnak fel. De akár egy prédikációs sorozatnak is jó vázat adhat a könyv, mivel a fejezetek logikusan követik egymást.

A könyv témája nem szokványos, és nehezen interpretálható a mai világban. Ledán M. István stílusa és alapos exegetikai munkája segíti az olvasót, hogy fókuszban maradjon, és könnyedén megértse az ókori adakozáskultúra szerteágazó szárait, valamint segít abban, hogy jobban megértse a korai keresztyénség „adakozás-elméletét” és „gyakorlatát”.

A könyvet jó szívvel tudom ajánlani minden lelképásztornak, teológusnak, vallásánárnak és minden olyan olvasónak, aki jobban meg akarja érteni az adakozás teológiai alapjait. Szolgálja ez a kötet helyes adakozásunkat az egyházunkban, gyülekezeteinkben és saját életünkben, tudva azt, hogy „*az adakozás egy olyan titokzatos és bonyolult folyamat, melyben az kap, aki ad, és az ad, aki kap*” (139. o.).

Debreczeni Ákos József

WOLFGANG HUBER

Dietrich Bonhoeffer

A szabadság felé vezető úton – Portré

Szerző: Wolfgang Huber

Kiadó: Budapest, Kálvin Kiadó – Luther Kiadó, 2024 (336 oldal)

ISBN 978-963-558-544-1 (Kálvin Kiadó),

ISBN 978-963-380-261-8 (Luther Kiadó)

A neves Bonhoeffer-kutató, Wolfgang Huber – az előszót és az utószót is beleértve – tizenkét fejezeten keresztül alkotta meg a 20. század egyik legnagyobb hatású teológusának, a börtönbüntetését követően, 1945-ben Hitler személyes parancsára kivégzett Dietrich Bonhoeffernek a portréját, mellyel egy átfogó ismertetés keretein belül interpretálja a fiatalon elhunyt német teológus-lelkipásztor szellemi hagyatékát.

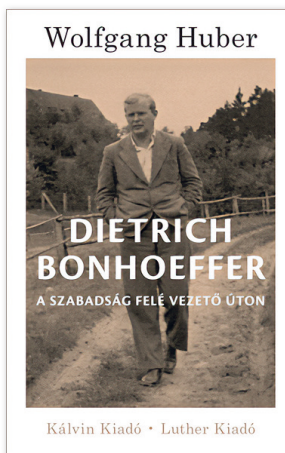
A könyv – formátumát és tartalmi felépítését tekintve egyaránt – az eredeti német kiadást követi.¹ Számos archív fénykép tartalmaz, ami megkönynyíti a teológus szakmai életrajzában való elmélyülést és az egyes korszakokról való képalkotást. A kötet küllemét és tartalmát tekintve is megfelel az alcímben szereplő portré műfaji elemeknek. A lábjegyzetszövegben megjelenő primer és szekunder források könnyen áttekinthetők és nyomon követhetők.

A fordító, Csizmadia Csaba rendszerint a lábjegyzetekben ad információt

Bonhoeffer műveiről. A magyar nyelven megjelent műveinek, írásainak esetében megnevezi a magyar címet, a fordító nevét és a kiadás évét. Más, magyarul meg nem jelent források esetében azok címét saját fordításban közli. Továbbá, a könnyebb áttekinthetőség érdekében rövid ismertetőt ad egy-egy teológiai fogalomról vagy egyházi szervezetről.

Az első fejezetben közölt előszó terjedelmes, ugyanakkor átfogó képet ad Bonhoeffer életművéről és teológiai látásmódjának egészéről. Huber számára hangsúlyos az a tézis, mely szerint Bonhoeffer gondolkodása és világlátása – gyermekkorától és tanuló éveitől kezdve – szoros összefüggést mutat az adott történelmi

helyzet alakulásával. A háborús veszteségek és a teológussal szemben kirótt – tudományos pályáját és lelkipásztori szolgálatát fokozatosan ellehetetlenítő – tilalmak ellenére jól dokumentált bonhoefferi életműhöz napjainkra és a jövőre nézve is számos aktuális kérdés kapcsolódik. Különösen az utolsó évek

¹ Kutatómunkám során a könyv német nyelvű változatának 2019-es kiadását ismertem meg.

tekintetében vetődtek fel ezek a kérdések, melyek közül számosat maga a teológus vetett fel.

Az előszó három részre tagolódik. Az első részben a szerző a portréalkotás szándékát fejezi ki. Az életút ismertetését Huber a továbbiakban következetesen két részre osztja. A második fejezetben az 1906-tól 1932-ig terjedő időszakról, a teológus családi háttéréről, tanulmányairól és lelkesítő szolgálatának, illetve tudományos pályájának kezdeti időszakáról ad számot. A harmadik fejezetben a sorsfordító 1933-as évtől kezdődően az egyházi harc időszaka és Bonhoeffer ellenállásban való részvétele kerül kifejtésre, halálával, a végzetes, 1945-ös évvel bezárólag.

A harmadik alfejezet végén Bonhoeffer teológiai gondolkodásának egyedisége kerül előtérbe. Huber konkrét példákon keresztül ismerteti a (félre) értelmezési lehetőségeket, majd saját értelmezését is közzéteszi, mely szerint a bonhoefferi látásmód sajátossága a „liberális” és a „modern” kritikai teológiai irányzatok ötvözésében és összekötésében rejlik (34–35. o.).

Huber szerint Bonhoeffer „legnagyobb témái épp élettörténetében elhelyezve ragyognak fel” (35. o.). Személyében „olyan teológussal találkozhat az olvasó, aki amellet, hogy szokatlan gondolkodásmódra ösztönöz, egyúttal erősíti a felelősségteljes cselekvésre való készségünket” (36. o.).

A szerző előrebocsátja, hogy a következő fejezetekben feltárja a Bonhoeffer teológiai kérdései és életeseményei közötti összefüggéseket. Az egyes fejezetek sorrendjét nem az (életrajzi)

időrendiség, hanem az egyes életrajzi korszakokhoz vagy életeseményekhez kapcsolódó témák határozzák meg.

A második fejezet középpontjában Bonhoeffer tanulmányai állnak. A széles látókörrel rendelkező teológus szemléletének gazdagságát a gyermekkori élményektől kezdve az Egyesült Államokból való hazatéréséig, a teológiai és filozófiai érdeklődés kezdeteitől a pacifizmus irányzata iránti elköteleződésig tanulmányozhatja az olvasó.

A harmadik fejezetben *Az egyház lényegének tanulmányozása*² kapcsán a korabeli protestáns egyházfelfogás és teológiai irányzatok megismerését követően Bonhoeffer egyháztana is kifejtésre kerül. Bonhoeffer teológiai pályájának kezdetén professzorai irányelveit megfontolva vagy azokhoz kritikusan viszonyulva formálta az egyháztant, mely az életút alakulásával párhuzamosan egy elementarizálódáson ment keresztül. Az 1944-es évben az egyháztan a másokért való egyház gondolatában teljesedett ki, melyet a teológus fogságban írt leveleiben³ fejtett ki.

A negyedik fejezet vezérfonalát Bonhoeffer teológiájának közismert szegmense adja, a *Követés* című művében kifejtett tanítása, az olcsó kegyelem és a drága kegyelem feszültsége, amelyben jól érzékelhető Luther teológiájának hatása. Bonhoeffer látásmódját életre szólóan meghatározta a lutheri gondolkodás, azonban többek között a megigazulástan tekintetében ellenvéleményt fogalmazott meg a reformátor nézetével szemben.

A Krisztus-követésben létkérdésnek számít „a hit és az engedelmisség” viszonya, mely korrelációnak – Bonhoeffer

2 Vö. BONHOEFFER, D.: *Az egyház lényege* (Teológiai Praxis, 13), Kolozsvár, Exit Kiadó, 2013.

3 Vö. BONHOEFFER, D.: *Börtönlevelek. Fogságban írt levelek és feljegyzések*, Budapest, Harmat Kiadó – Luther Kiadó, 2021.

fer nyomán – Huber is komoly figyelmet szentel (96. o.).

Egy másik, a tegeli fogság idejéből származó bonhoefferi fordulat, az „Imádság és az igaz cselekedetek” kettőse is előtérbe kerül ebben a tartalmi egységben, mely „sokak számára meggyőző módon fejezi ki a hit és a világ iránti felelősség egységét” (99. o.). A töredékes kettős cselekvéshez Bonhoeffer egy harmadik – eszkatológiai meghatározottságú – cselekvést is társít, „az Istentől rendelt időre” való reményteljes várakozást, mely a jövőbe való tekintést feltételezi (101. o.). Bonhoeffer ezt a tézist – más tanításaihoz hasonlóan – a maga szorongatott élethelyzetére nézve is érvényesnek tartotta.

Az ötödik fejezetben a Szentírás kerül előtérbe, mely a teológus számára mind az életútja, mind a teológiai pályája egészére nézve meghatározó tájékozódási pont volt. Huber ebben a bibliai orientációban látja a bonhoefferi életmű utókorra gyakorolt lenyűgöző hatásának kulcsát. A Hegyi Beszéd tanulmányozása több életszakaszban is meghatározta a látásmódját, ami börtönfogsága idején sem hagyta el a kegyességi gyakorlatát, melynek szerves részét képezte a bibliai igék tanulmányozása. – „Teológiájának középpontjába azt a Krisztust állítja Bonhoeffer, akiben Isten valósága belépett a világ valóságába, és ez határozta meg Ószövetség-szemléletét is. [...]

A bibliai őstörténet és a zsolnárok bonhoefferi értelmezésében egy teológiai vonás és egy teológiai-politikai állásfoglalás rejlik” (112–113. o.).

A hatodik fejezet központi témája a keresztyén pacifizmus és annak bonhoefferi értelmezése, mely a recepció során – különös tekintettel az NDK-ban tevékenykedő teológusokra – több esetben is félreértéshez vezetett.

Bonhoeffer háborúról és pacifizmusról szóló állásfoglalása változáson ment keresztül az évek során, melyre a történelmi helyzet változása mellett a külföldi tanulmányai és az ökumenikus közösségben végzett tevékenysége is komoly hatással volt. A háborús fenyegetettségre már a nemzetiszocialista rezsim kibontakozásakor felhívta a figyelmet. Álláspontját az 1934-es fanói konferencián tartott előadásában részletesen kifejtette.⁴ Bonhoeffer indiai utazásának terve meghiúsult, azonban a korábbi, Mahatma Gandhinak írt levelében kifejtette a keresztyénség Hegyi Beszédhez való igazodásával kapcsolatos kívánalmát, illetve kifejezte a Gandhi és az általa meghirdetett erőszakmentes ellenállás mozgalma iránti elismerését.⁵ Bonhoeffer „erőszakmentesség iránti érdeklődése nem az erőszak passzív elfogadását, hanem aktív, erőszakmentes, sőt az erőszakot leküzdő cselekvést jelent” (146. o.). A keresztyén ember fegyveres szolgálatának vállalása kap-

4 Vö. BONHOEFFER, D.: Thesenpapier zur Fano-Konferenz. „Die Kirche und die Welt der Nationen” (August 1934). In Goedeking, H.–Heimbucher, M.–Schleicher, H.-W. (szerk.): *London. 1933–1935*, (Dietrich Bonhoeffer Werke 13), Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus, 1994, 295–298; vö. uő: *Die Kirche und die Welt der Nationen. Vorläufiger Entwurf zur theologischen Grundlegung der Weltbundarbeit*, in Bethge, E. (szerk.): *Ökumene Briefe, Aufsätze, Dokumente, 1928–1942*, (Gesammelte Schriften 1/6), München, Chr. Kaiser Verlag, 1965, 212–215; vö. uő: *The Church and the World of Nations. The Fundamental Principles of the World Alliance. Summary*, in: uo., 444–446, idézi: HUBER: Dietrich Bonhoeffer, 135.

5 Vö. HUBER, W.: „Einige Zeit im Ashram verbringen...”. Endlich entdeckt: 1934 schrieb Bonhoeffer an Mahatma Gandhi – er wollte ihn besuchen. In *Zeitzeichen* 21 (2020/4), 12–14, online elérhető: <https://zeitzeichen.net/node/8180> (utolsó megtekintés: 2024.08.29.), idézi: uő.: Dietrich Bonhoeffer, 142–145.

csán „a szituatív lelkiismereti döntés lehetősége mellett foglalt állást” (148. o.). Különbséget tett az önkényes és a létfontosságú gyilkosság között, utóbbit a zsarnok, Adolf Hitler megölésére vonatkoztatta. A fejezet végén a szerző Bonhoeffer békeetikájának aktualitását fejtegeti.

A hetedik fejezetben Huber a teológiai ellenállás témakörét veszi górcső alá. Christiane Tietz *Az ellenálló teológus* megnevezéssel illette Bonhoeffer.⁶ Huber három kérdés megválaszolásával törekszik a Bonhoeffer által tanúsított ellenállás teológiai jellegének feltárására. Elsőként az ellenállásban betöltött szerepét vizsgálja, másodsor a magányos lelkiismereti harcáról ír, harmadszor az ellenállás teológiai hátterét kutatja. Végezetül a bűn és az Istenbe vetett bizalom relációjában vizsgálja az ellenállás teológiai topozsát.

A nyolcadik fejezet központi kérdését „a bűn átvállalásának” – nagy valószínűség szerint Bonhoeffertől származó – teológiai etikai fogalma adja (181. o.). A fogalmat az *Etika* kéziratában Bonhoeffer két aspektusból közelíti meg, melyek közül „az egyik a bűnvalás bátorsága, a másik a bűn magunkra vállalása” (181. o.). A két szempont Bonhoeffer élethelyzetét- és tartalmát tekintve is relációban van egymással. Ugyanezen művében az egyház bűnvalásának szükségességéről is kifejti az álláspontját.

A kilencedik fejezetben Huber Bonhoeffer felelősségétikáról szóló tanítását ismerteti, melyre a teológus élet-

tapasztalata és konspirációban való szerepvállalása is formáló erőként hatott. Huber ebben a szakaszban részletes ismertetést ad az *Etika* című műről, különös tekintettel az abban kifejtett mandátumtanra.

A tizedik fejezetben Bonhoeffer egyik nehezen értelmezhető tézise, a vallás nélküli keresztyénségről szóló tanítás kerül előtérbe, melynek kidolgozásában jelentős szerepet töltött be a valláskritikája és a világ nagykorúságáról szóló elmélkedései.

Az élet polifóniája címet viselő tizenegyedik fejezetben a szerző Bonhoeffer gazdag világának egy újabb színfoltját, művészi tevékenységét ismerteti töredékesen maradt szépirodalmi művein és egyházzenei világán keresztül. Huber ebben a szakaszban az életmű töredékességének is figyelmet szentel.

A záró, utószónak szánt tizenkettedik fejezetben Bonhoeffer életművének maradandóságát ismerheti meg az olvasó. A nemzetközi hatástörténet bemutatását, a sok vitát és ellentmondást megélt németországi recepció ismertetése követi. A szerző a fejezet végén – néhány konkrét életeseményen keresztül – megemlékezik Bonhoeffer újrakezdésre való készségéről, mely nemcsak saját életére nézve vált meghatározóvá. A teológus rendszerint a keresztyénség megújulásába vetett reménységéről is bizonyosságot tett, melynek egyik lenyomata az „Áldó hatalmak oltalmában állva”⁷ című vers. A költemény Huber szerint „a 20. század istenes verse”, „Dietrich Bonhoeffer örökségének” összegzése (291. o.).

6 TIEZT, Christiane: Dietrich Bonhoeffer. Theologe im Widerstand, München, C. H. Beck, 2013, hivatkozás: Huber: Dietrich Bonhoeffer, 156.

7 Vö. BONHOEFFER: Áldó hatalmak oltalmába rejtve, (EÉ 355; RÉ 628) idézi: HUBER: Dietrich Bonhoeffer, 292. Református Egyházunkban a Boross Attila féle fordítás szövege vált ismertté, mely a 2021-ben megjelent Református Énekeskönyvben is helyet kapott.

A szerző a köszönetnyilvánítást követően egy átfogó és jól áttekinthető biográfiai összeállítást készített.

Véleményem szerint Wolfgang Huber könyvének első magyar nyelvű ökümenikus kiadása kiindulópont lehet a Dietrich Bonhoeffer életével és teológiai gondolkodásával foglalkozó teológusok, lekipásztorok, gyülekezeti tagok és érdeklődők számára.

A tudományos igényű portré olvasmányos stílusban, logikus felépítést követő fejezetekkel, a főbb életeseményeket és teológiai gondolatokat sorra véve ad rendszerezett ismertetést a 20. századi német teológusról. A teológiai fókusz mellett a történelmi, politikai, filozófiai, szépirodalmi és egyházzenei érdeklődés perspektíváiból is érdekes dokumentum lehet. A könyv több szempontból is bepillantást nyújt a sokoldalú teológus világának gazdagságába.

A szerző művében egy szellemi értelemben vett utazásra, (inter)aktív, cselekvő (együtt)gondolkodásra hívja az olvasót.

Huber nyíltan beszél azokról az etikai dilemmákról és sorsformáló döntési helyzetekről, melyekkel Bonhoeffernek a teológiai tájékozódása, útkeresése és útkészítése⁸ során szembe kellett néznie, és amelyeknek gyakran írásaiban is hangot adott.

Az elismert Bonhoeffer-kutató könyvében rendszerint beszámol az egyes – adott esetben Bonhoeffertől származó – teológiai gondolatokhoz és témákhoz kapcsolódó aktualitásokról, napjainkban is érvényes, sőt örök érvényűnek tekinthető kérdésekről és válaszokról. A Bonhoeffer teológiájához kapcsolódó hatástörténetet több esetben nemzetközi és ökümenikus távlatból közelíti meg.

Koi Ágnes

8 Ld. az *Etika* alcímét. Vö. BONHOEFFER: *Etika*.

MACIEJ ZIĘBA

Gond hátán gond

Katolikusnak lenni a sodródó Európában

Szerző: Maciej Zięba

Kiadó: MMA Kiadó Nonprofit Kft., 2023 (218 oldal)

ISBN 978-615-643-462-3

Protestánsként olvasva Maciej Zięba *Gond hátán gond: katolikusnak lenni a sodródó Európában* című munkáját könnyen elfoghat bennünket az érzés, hogy minden ízében aktuális, hozzánk és rólunk szóló szellemi terméket tartunk a kezünkben. Nem csupán azért érezhetjük ezt, mert a domonkos rendi szerzetes általános, az egész kereszténységet foglalkoztató kérdéseket szólaltat meg, hanem azért is, mert a sorok között egyértelmű jelét fedezhetjük fel annak, hogy a szerző két lábbal a földön járó, aktuális társadalmi és politikai témákban rendkívüli tájékozottságról bizonyosságot tevő teológus. Nem mellőzve a tudományos igényességet, mégsem csupán a szakmához szólva, továbbviszi II. János Pál pápa szellemi örökségét. Ez a szellemi örökség egyaránt kamatoztatható a teológia, politikai filozófia, gazdaságfilozófia, etika és antropológia területein, melyek egy-egy adott pontban sorra megjelennek a könyvben. Művének számtalan értéke közül a következőkben csupán néhányat szeretnék kiemelni.

Az egyik legnagyobb érték a fogalmi tisztázás. A szerző olyan tévhiteket

igyekszik eloszlatni, amely mind egyházi, mind világi, politikai vagy gazdasági közegben jelen vannak. Így tesz például különbséget és húz határt a gender és a genderizmus vagy a tudományosság és a szcientizmus között. Zięba szerint ugyanis az első és a legfontosabb dolog

ahhoz, hogy az egyház ne essen a „boszorkányüldözés” csapdájába, és egyes fogalmak ne váljanak szitokszóvá egyházi közegben anélkül, hogy azok valódi jelentését megértenénk, ezen fogalmak letisztázása. Az egyházi és teológiai állásfoglalás vagy véleménynyilvánítás csak így lehet hiteles, megalapozott és releváns a társadalomra nézve ezekben a politikai és etikai kérdésekben.

A fogalmi tisztázás során egyértelművé válik, hogy Zięba elég bátor gondolkodó ahhoz, hogy mérlegre tegyen, provokatív módon újragondoljon olyan társadalmi konszenzusokat, melyek sok szempontból megkérdőjelezhetetlenek tűnnek. Tudatában van, és nem fél kimondani, hogy az egyháznak a korszakok változásával nem csupán új válaszokra, hanem új kérdésfelvetésekre is szüksége van. A szerző egyedi gondolkodását dicséri, hogy a konszen-

zusok meghaladása mellett igyekeznek megtalálni az aranyközéputat, és úgy ki-zökkenteni az olvasót a számára addig megszokott képzeteiből, hogy közben nem hagyja magára, és új, megoldások-hoz vezető utakat kínál fel. Így ír a gaz-daság és etika kapcsolatáról, és vonja kétségbe az elképzelést, hogy bármely gazdasági rendszer önmagában erkölcsi értékkel rendelkezne. Ez az útkeresés jellemzi a politikáról való gondolkodásá-ban is. Saját országának politikai helyze-tét figyelembe véve igyekeznek levetkőzni azt a társadalomban és talán az egyház-ban is széles körben elterjedt tévhitet, hogy az egyház kizárólag a konzervatív oldalon található értékközösséget. Nem győzi hangsúlyozni, hogy a keresztény-ség olyan egyetemes üzenetet hordoz magában, melynek bármely politikai oldallal vagy párttal való azonosítása részekre szaggatná annak teljességét. Közös értékeket és az evangéliumnak ellentmondó ideákat is találhatunk a politikai paletta bármely színében, vi-szont az egyház egy transzcendens kö-zösség, és ez minden más földi szerve-zettől megkülönbözteti, a Krisztus által ránk hagyományozott örökség gazdag-ságát egyetlen oldal sem sajátíthatja ki.

A határozott állásfoglalásai és tudat-os elköteleződései mellett Zięba ké-pep kritikus és objektív maradni, akár a hozzá közelebb álló oldallal szemben is. Egy olyan önreflektív szerzővel van dolgunk, aki saját közössége hibáinak teljes tudatában keresi a megoldásokat és a javulás útját. Ez rendkívüli értéknek számít abban a posztmodern világban, amelyben egyre ritkábban találkozunk az önreflexió erényével, a saját gondol-kodásban megjelenő tévedések elisme-résével. Talán éppen ez az oka annak, hogy egyre gyakrabban jelenik meg a hajlam, mely következtében a globális

és az európai kultúrát dichotómiában, feketében és fehérben látjuk csupán. Szerzőnk különösen fontosnak tartja az árnyalatok beemelését az egyházi gon-dolkodásba. Akár etikáról, akár gazda-ságról, akár politikáról van szó, olyan figyelmesen kell tájékozódnunk a külön-böző kérdésekben, hogy észrevegyük azokat az árnyalatokat, amelyek össze-tetté teszik ezeket a kérdéseket. Egye-dül így kerülhetjük el, hogy elhamarko-dottan, alapos vizsgálat nélkül, egy-egy politikai oldal értékeit figyelmen kívül hagyva, másokét pedig kizárólagosan helyesnek tartva nyilvánítsunk véle-ményt. Kiemeli II. János Pál pápa dupla-fedeles stratégiáját, mely az emberi méltóság figyelembevételén alapozódott, s melynek következtében a katolikus egyházfő egy-egy nemzetközi konfliktus során mind az áldozat, mind az ag-resszor irányába igyekezett gesztusokat tenni. Bírálja azt a tendenciát, melynek következtében a nyugati kultúrához tar-tozó pszichológusok úgy vonnak le ál-talános következtetéseket az emberi el-mére és természetre vonatkozóan, hogy vizsgálataik tárgyát kizárólag a szintén nyugati kultúrához tartozó jólétben élő, „furcsa” egyének képezték.

Az árnyalatokban való gondolkodás-nak köszönhetően fordulhat elő, hogy művét olvasva egy pillanatig sem fog el bennünket az érzés, hogy valamilyen belterjes, kizárólag egyházi kötődésű olvasó számára lehet tanulságos és befogadható. A szerzőnek nem titkolt szándéka, hogy a kifejezetten egyháztól eltávolodott, agnosztikus vagy ateista embereket is megszólítsa. Igyekeznek felhívni a figyelmüket arra, hogy a mai európai kultúra és a keresztény vallá-sos gondolkodás között milyen szoros összefonódás van. Leszek Kolakowski, lengyel gondolkodó munkásságát fel-

használva értekeznek arról, hogy a történelem során sokféle bűnt lehetett és lehet felróni a keresztény egyháznak, azonban a kereszténység esetleges elpárolgása a köztudatból „civilizációnk öngyilkosságát jelentené és a humanista szellem ma ismert változatának halálát” (59. old.). Hasonló megfontolásból kiindulva ítéli el azt a 68-as forradalmat, melynek szándékai megítélése szerint nem voltak rosszak, a morális és antropológiai következmények mégis katasztrofálisak. Elmosódnak a genderkérdések, az erkölcsi normák megkérdőjeleződnek, vagy teljesen figyelmen kívül hagyják őket.

Formai szempontokat figyelembe véve kijelenthetjük, ahogy az már fentebb is említésre került, hogy Zięba úgy fogalmazza meg gondolatait, hogy az ne csupán a teológia vagy a filozófia berkeiben jártas olvasó számára legyen érdekes és élvezhető. Esztétikus gondolatvezetéseit gyakran fűszerezi jó adag humorral és iróniával. Provokatív stílusban igyekszik felkelteni, aztán megtartani az olvasó figyelmét. A súlyos és tömör mondani való ellenére a szerző képes konkrétan, könnyed megfogalmazásban közvetíteni gondolatait. Éppen ezért nyugodt szívvel ajánlom a könyvet minden olyan érdeklődő számára, aki fontosnak tartja a korunk politikai, gazdasági és etikai kérdéseiről való gondolkodást.

Az olvasó olyan általános problémák megismerésével gazdagodhat, amelyek az egész kereszténységet, illetve az eu-

rópai kultúrát érintik. Ezekre a problémákra a szerző nem nyújt kész megoldásokat, nem ad konkrét receptet, sokkal inkább egy gondolkodásmódra próbálja nevelni az olvasót. Ez a gondolkodásmód sok esetben kikököszthet az addigi sémákból, megkérdőjelezheti a biztosnak hitt alapokat. A megszokott sémák elhagyása, a konszenzusok megkérdőjelezése hasznára válhat bárkinek, akinek kérdései vannak az őt körülvevő világgal kapcsolatban, különösen most, egy olyan posztmodernnek nevezett időszakban, amelynek az egyik legfontosabb védjegye a konszenzusra épülő ideák megkérdőjelezése.

Összegezve az eddigieket, kijelenthetjük, hogy Maciej Zięba Gond hátán gond: katolikusnak lenni a sodródó Európában című munkája úgy gyarapíthatja református egyházunk szellemi életét, hogy új perspektívákat nyit meg az egyház és a nyugati kultúra, az egyház és a politika, valamint az egyház és a gazdaság viszonyáról való diskurzusban. Ezen új perspektíváknak köszönhetően új csatornák nyílhatnak meg. Olyan csatornák, melyeken keresztül együttérzéssel és megértéssel szólíthatjuk meg azt a sodródó Európában élő, „furcsa” embert, aki a maga világában keresi a tájékozódási pontokat, és ahogy a történelem során folyamatosan, úgy most is szüksége van az evangélium életető erejére.

Balázs Gergő
Kolozsvár

SZERZŐK

BALÁZS GERGŐ	doktorandusz DRHE, Szociáletikai és Egyházzociológiai Tanszék, Debrecen
BEKE BORÓKA	lelkipásztor / doktorandusz Garadna / DRHE, Szociáletikai és Egyházzociológiai Tanszék, Debrecen
DEBRECZENI ÁKOS JÓZSEF	doktorandusz DRHE, Újszövetségi Tanszék, Debrecen
DR. HODOSSI SÁNDOR	főiskolai docens DRHE, Gyakorlati teológiai Tanszék
KOI ÁGNES	lelkipásztor / doktorandusz Mezőtúr / DRHE, Szociáletikai és Egyházzociológiai Tanszék, Debrecen
DR. KÓKAI-NAGY VIKTOR	egyetemi docens DRHE, Bibliai Teológiai és Vallástörténeti Tanszék Debrecen / Selye János Egyetem Református Teológiai Kar, Újszövetségi Tudományok Tanszéke, Komárom
PROF. DR. KOVÁCS ÁBRAHÁM	egyetemi tanár DRHE, Dogmatikai Tanszék, Debrecen
DR. MAGYAR BALÁZS DÁVID	vallásstanár-teológus, jogász, levéltári munkatárs Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára Debrecen–Hajdúböszörmény
NAGY GÁBOR	lelkipásztor Debrecen–Szabadásgtelep
PACZÁRI-PONGOR MELINDA	doktorandusz DRHE, Szociáletikai és Egyházzociológiai Tanszék, Debrecen

